

**KUCHUNGUZA MABADILIKO YA TONDOZI ZA WANYAKYUSA
KATIKA AWAMU ZA KIHISTORIA**

ROSE SEKILE

**TASNIFU HII INAWASILISHWA KWA AJILI YA KUTIMIZA MASHARTI
PEKEE YA KUTUNUKIWA SHAHADA YA UZAMIVU (PhD. KISWAHILI)
YA CHUO KIKUU HURIA CHA TANZANIA**

2018

ITHIBATI

Tuliotia saini hapa chini tunathibitisha kwamba tumeisoma tasnifu hii iitwayo:

“Kuchunguza Mabadiliko ya Tondozi za Wanyakyusa Katika Awamu za Kihistoria” na kupendekeza kwamba inafaa kutahiniwa na Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa ajili ya kutunukiwa Shahada ya Uzamivu (PhD Fasihi ya Kiswahili).

.....

Prof. Emmanuel Mbogo

(Msimamizi)

.....

Tarehe

.....

Prof. Dr Sheikh T.Y.S.M Sengo

Msimamizi)

.....

Tarehe

HAKIMILIKI

Hairuhusiwi kuzalisha, kunakili, wala kusambaza sehemu yoyote ya tasnifu hii kwa namna yoyote ile bila kibali cha maandishi kutoka kwa mwandishi wa tasnifu hii au Chuo Kikuu Huria Cha Tanzania.

IKIRARI

Mimi Rose Sekile ninatamka kwamba, tasnifu hii ni kazi yangu asilia na kwamba haijawahi kuwasilishwa katika Chuo Kikuu chochote wala taasisi yoyote nje na ndani ya nchi. Aidha ni kazi ambayo imefanywa na mimi mwenyewe kwa ushirikiano na wasimamizi wangu kwa ajili ya kutunukiwa shahada ya Uzamivu (PhD. Kiswahili) na hakuna aliyewahi kuitumia kazi hii kwa minajili ya kutunukiwa shahada inayofanana na hii wala aina nyingine yoyote.

.....

Saini

.....

Tarehe

TABARUKU

Kazi hii ninaitabaruku kwa walimwengu wote wanaopenda maendeleo ya wengine. Akiwemo Mama yangu mpenzi Twijulege Kalundwa na baba yangu Sekile Mwalyanga, aliyetangulia mbele za haki, Mwenyezi Mungu Ailaze roho ya mkumbukwa huyo mahala pema peponi. AMINA.

SHUKURANI

Tasnifu hii ni matokeo ya michango ya watu wengi waliojitoa kwa hali na mali katika kufanikisha kazi hii. Nitawataja wachache kwa niaba ya wengine. Wale ambao sitawataja siyo kwamba hawakuwa na mchango katika kazi hii, la hasha, bali nafasi haitoshi kuwataja wote. Mchango wao wote ninauthamini sana.

Kwanza kabisa napenda kutoa shukurani kwa Mwenyezi Mungu, Mwingi wa rehema na utukufu, kwa kunijaalia afya na ufahamu katika safari hii ndefu na ngumu. Neema yake ilinitosha na inaendelea kuwa nami nyakati zote. Ninamshukuru mno.

Pili ninawashukuru sana walimu wangu, washauri wangu, wasimamizi wangu na viongozi wangu, katika safari hii ya kitaaluma, Prof Emmanuel Mbogo na Prof T.Y.S.M Sengowa Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa uvumilivu, upendo na miongozo yao katika kazi hii. Hakika miongozo yao, imefanikisha kazi hii kwa sehemu kubwa sana.

Tatu, ninamshukuru kwa dhati, Dr Christopher Senyamanza kwa ushauri wake wa karibu kuhusu kazi hii. Yeye amekuwa msaada mkubwa tangu nilipoianza kazi hii katika hatua za awali kabisa mpaka mwisho wa kazi hii. Ushauri wake ninaujali na kuuthamini.

Nne, ninamshukuru Mwalimu Maka Mwabuka, kwa kukubali kuwa mtafiti msaidizi na kujitoa kufanya kazi ya kuwatafuta waimbaji wa nyimbo za tondozi za Kinyakyusa. Amekuwa, pia msaada mkubwa katika kuyatafsiri maneno mengi yaliyomo katika kazi hii.

Kipekee ninapenda, niwashukuru, Afisa Utamaduni wa Wilaya ya Rungwe, Ndugu Enzi Seme na Mwalimu Elizabeth Sekile, kwa mchango wao wa kuwapata wazee na baadhi ya wasanii. Pia ninawashukuru wafanyakazi wa Shirika la Utangazaji la Tanzania (TBC), Bomba F.M, Clouds F.M na Ebony F.M kwa kunisaidia, kupata baadhi ya taarifa nilizozitumia katika utafiti huu.

Tano ninawashukuru watafiti na wanataaluma wenzangu kwa michango yao ya kitaaluma, juu ya utafiti huu na uandishi wa kazi hii. Wafanyakazi wenzangu wa Chuo Kikuu Teofilo Kisanji, Mbeya, wakiwemo ndugu Rustico Kyando, Simon Mdende, Ntufye Mwakigonja, Furaha Comoro, Joseph Kiguha na Amani Moova kwa kazi kubwa ya ushauri na kielektroniki waliyoifanya.

Mwisho, lakini si kwa umuhimu wake, ninamshukuru mume wangu mpenzi, Ndele Mengo Deo na wanangu Herieth Ndele Mengo na Henrick Ndele Mengo, kwa kunivumilia na kunihudumia wakati wote wa masomo yangu. Wakati mwingine walihitaji mapenzi na malezi ya mama lakini waliyakosa nilipokuwa kwenye mizunguko ya kufanya kazi hii. Mungu Awabariki wote na asiwapungukie katika maisha yao.

IKISIRI

Tasnifu hii imechunguza Mabadiliko ya Tondozi za Wanyakyusa wa mkoa wa Mbeya. Tondozi kama kipera kimojawapo katika utanzu wa sifo kimefafanuliwa kuwa ni nyimbo za kusifu. Nyimbo za tondozi husimulia masimulizi ya kihistoria na hivyo zimeweza kuhifadhi matukio yaliyokuwa yamejiri katika jamii za nyakati fulani. Lengo la jumla la utafiti huu lilikuwa ni kuchunguza mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za kihistoria. Awamu za kabla ya ukoloni, wakati wa ukoloni, wakati wa uhuru na wakati wa utandawazi. Malengo mahususi ya utafiti huu ni mawili, lengo la kwanza ni kuchambua maudhui ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za Kihistoria. Lengo la pili ni kuchambua fani ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne kihistoria. Taarifa zilikusanywa kutoka maskanini na maktabani. Mbinu za kushuhudia, kushiriki na mahojiano zilitumika. Nadharia za Sosholojia, Uhistoria mpya na Ubadilikaji mpya zimetumika katika utafiti huu. Utafiti umeonesha kwamba misingi ya awamu za kihistoria huipa fasihi, umbo lake la kifani na kimaudhui pamoja na mwelekeo. Hii ina maana kwamba sanaa yoyote hueleweka na kutathiminiwa vyema kulingana na muktadha maalumu. Fasihi kama alivyo mwanadamu na jamii kwa jumla, hubadilika kila siku, kutegemea mabadiliko ya wakati. Mabadiliko hayo yamejidhihirisha katika miktadha ya awamu za kihistoria. Matokeo ya utafiti huu yanaonesha kwamba katika kila awamu kulikuwa na maudhui na fani tofauti. Tofauti hizo zilisababishwa na kusukumwa na mifumo ya kiuchumi, kisiasa, kiutamaduni na kijami. Kwa kawaida mifumo hiyo ndiyo iliyoamua, namna sanaa ya awamu fulani inavyotakiwa kuwa. Utafiti huu umebaini kuwa tondozi zina uyakini uliofungamana na wakati, mazingira, maisha na mifumo ya kijamii.

YALIYOMO

ITHIBATI.....	ii
HAKIMILIKI.....	iii
IKIRARI	iv
TABARUKU.....	v
SHUKURANI	vi
IKISIRI	viii
YALIYOMO.....	ix
ORODHA YA MAJEDWALI	xv
ORODHA YA PICHA	xvii
ORODHA YA VIAMBATANISHO.....	xviii
ORODHA YA VIFUPISHO.....	xix
SURA YA KWANZA	1
UTANGULIZI WA JUMLA.....	1
1.1 Utangulizi	1
1.2 Usuli wa Tatizo	1
1.3 Tatizo la Utafiti	5
1.4 Malengo ya Utafiti	7
1.4.1 Lengo la Jumla	7
1.4.2 Malengo Mahsusi	7
1.5 Maswali ya Utafiti.....	7
1.6 Umuhimu wa Utafiti	7
1.7 Mipaka ya Utafiti	8
1.8 Vikwazo vya Utafiti	9

1.9	Mpangilio wa Tasnifu	9
1.10	Hitimisho.....	11
SURA YA PILI.....		12
UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA KINADHARIA		12
2.1	Utangulizi.....	12
2.2	Kazi Zinazofafanua Dhana ya Tondozi.....	12
2.3	Kazi Zinazoeleza Mabadiliko katika Fasihi Simulizi	17
2.4	Kazi Zinazofafanua Mabadiliko ya Maudhui na Fani Katika Fasihi Simulizi	24
2.4.1	Mabadiliko ya Maudhui	24
2.4.2	Mabadiliko ya Fani Katika Tondozi	25
2.5	Pengo la Maarifa	27
2.6	Kiunzi cha Nadharia.....	28
2.6.1	Nadharia ya Kisosholojia	28
2.6.2	Nadharia ya Uhistoria Mpya	31
2.6.3	Nadharia ya Ubadilikaji Mpya	36
2.6	Hitimisho.....	38
SURA YA TATU.....		40
MBINU NA VIFAA VYA UTAFITI.....		40
3.1	Utangulizi	40
3.2	Eneo la Utafiti	40
3.3	Usanifu wa Utafiti	41
3.4	Aina ya Utafiti.....	42
3.5	Aina ya Data Zilizokusanywa	42

3.5.1	Data za Msingi	42
3.5.2	Data za Upili	43
3.6	Mbinu za Kukusanya Data	43
3.6.1	Uchunguzi Shirikishi.....	44
3.6.2	Kushuhudia	45
3.6.3	Usaili	46
3.6.4	Usomaji wa Matini	47
3.6.5	Usikilizaji wa Sidii na Uangaliaji wa Kanda	47
3.7	Sampuli ya Watafitiwa na Upatikanaji Wake	48
3.7.1	Usampulishaji.....	49
3.7.1.1	Usampulishaji Nasibu Bahatishi	49
3.7.1.2	Usampulishaji Lengwa.....	50
3.8	Mbinu za Uchambuzi wa Data	51
3.9	Maadili ya Utafiti	52
3.10	Mawanda ya Utafiti.....	52
3.11	Hitimisho.....	52
	SURA YA NNE	54
	MABADILIKO YA MAUDHUI YA TONDOZI KATIKA AWAMU	54
	ZA KIHISTORIA	54
4.1	Utangulizi	54
4.2	Maudhui	55
4.2.1	Maudhui ya Tondozi katika Awamu ya Kabla ya Ukoloni.....	60
4.2.1.1	Maudhui ya Tondozi katika Mfumo wa Kimajumui/Kijima	61
4.2.1.2	Maudhui ya Tondozi Wakati wa Awamu ya Ukoloni	93

4.2.2	Maudhui ya Tondozi katika Awamu ya Wakati wa Uhuru 1960 - 1967	100
4.2.2.1	Kiuchumi.....	101
4.2.2.2	Kisiasa.....	103
4.2.3	Tondozi Wakati wa Awamu ya Ubepari au Utandawazi 1980 mpaka	
	Sasa	106
4.2.3.1	Kiuchumi.....	107
4.2.3.2	Kisiasa.....	108
4.2.3.3	Kiutamaduni.....	109
4.2.3.4	Kijamii	114
4.4	Hitimisho.....	117
	SURA YA TANO	120
	MABADILIKO YA FANI YA TONDOZI KATIKA AWAMU ZA	
	KIHISTORIA.....	120
5.1	Utangulizi.....	120
5.2	Fani ya Tondozi Wakati wa Ukoloni	120
5.2.1	Utungaji wa Tondozi.....	121
5.2.1.1	Utungaji wa Papo kwa Papo	122
5.1.1.2	Utungaji Kabla ya Tukio.....	126
5.1.2	Utendaji wa Tondozi	127
5.2.2.1	Fanani na Hadhira	128
5.2.2.2	Mavazi Katika Utendaji wa Tondozi	131
5.2.2.3	Matumizi ya Lugha	133
5.2.2.4	Vifaa vya Utendaji wa Tondozi	137
5.3	Fani ya Tondozi Wakati wa Awamu ya Uhuru.....	138

5.3.1	Matumizi ya Lugha za Makabila.....	139
5.3.1.1	Mitindo ya Lugha	140
5.3.1.2	Matumizi ya Jazanda.....	144
5.3.1.3	Matumizi ya Taashira.....	146
5.3.2	Fani ya Tondozi Wakati wa Mfumo wa Ujamaa na Kujitegemea	148
5.3.2.1	Matumizi ya Jukwaa	148
5.3.2.2	Matumizi ya Taswira	149
5.3.2.3	Mavazi.....	150
5.4	Fani ya Tondozi katika Awamu ya Ubepari au Utandawazi.....	151
5.4.1	Utunzi wa Tondozi.....	152
5.4.2	Utendaji wa Tondozi katika Awamu ya Ubepari	154
5.4.2.1	Muktadha wa Tondozi katika Awamu ya Utandawazi	156
5.4.2.2	Jukwaa la Tondozi ya Utandawazi.....	157
5.4.2.3	Hadhira ya Tondozi.....	158
5.4.2.4	Mavazi.....	159
5.4.2.5	Vifaa vya Utendaji	162
5.4.2.6	Matumizi ya Lugha	162
5.4.3	Muundo wa Tondozi	183
5.4.3.1	Muundo wa Masimulizi	184
5.4.3.2	Matumizi ya Ujumi Kinyakyusa	188
5.4.3.3	Matumizi ya Majina Katika Tondozi	189
5.4.4	Mtindo wa Tondozi	190
5.4.4.1	Mwingiliano wa Tanzu	192
5.5	Hitimisho.....	192

SURA YA SITA.....	193
MUHTASARI, MAHITIMISHO NA MAPENDEKEZO	193
6.1 Utangulizi	193
6.2 Majumuisho ya Utafiti	194
6.3 Mchango wa Utafiti.....	195
6.4 Mapendekezo kwa Tafiti Zijazo.....	197
6.5 Mahitimisho ya Utafiti	198
MAREJELEO	200
FAHARASA	216
VIAMBATANISHI	217

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali Na. 4.1:	Tondozi ya Kinyakyusa Inayohusu Simulizi ya Vita Vya Kagera	58
Jedwali Na. 4.2:	Tondozi ya Kumsifu Shujaa wa Vita	65
Jedwali Na. 4.3:	Tondozi ya Utani Kati ya Mkinga na Mnyakyusa	70
Jedwali Na. 4.4:	Tondozi ya Kumsifu Chifu.....	74
Jedwali Na. 4.5:	Tondozi ya Kumsifu Kiongozi wa Kinyakyusa	76
Jedwali Na. 4.6:	Tondozi yenye Maudhui Mchanganyiko.....	80
Jedwali Na. 4.7:	Tondozi Inayokashifu Mwanamke Mwenye Uzazi wa Aina Moja	85
Jedwali Na. 4.8:	Tondozi ya Kumsifu Mganga.....	89
Jedwali Na. 4.9:	Tondozi ya Mizimu na Kuzimu	92
Jedwali Na. 4.10:	Tondozi Iliyokuwa Inawakashifu Wazungu/Wakoloni.....	95
Jedwali Na. 4.11:	Tondozi ya Kumkashifu Mdachi.....	99
Jedwali Na. 4. 12:	Tondozi Inayosifia Nguvu, Hekima na Busara za Mwalimu J.K. Nyerere	101
Jedwali Na. 4. 13:	Tondozi ya Kumsifia Julius Kambarage Nyerere	104
Jedwali Na. 4.14:	Tondozi Inayomsifia Msichana Rosimele.....	116
Jedwali Na. 5.1:	Tondozi Inayohusu Watoto Yatima	124
Jedwali Na. 5.2:	Tondozi ya Kumsifu Mke	129
Jedwali Na. 5.3:	Tondozi ya Kumsifu Mume	130
Jedwali Na. 5.4:	Tondozi ya Kumsifu Chifu wa Masoko	136
Jedwali Na. 5.5:	Tondozi ya Kufurahia Uhuru	141

Jedwali Na. 5.6:	Tondozi ya Tummoghele Katika Mukdadha wa Harusi	142
Jedwali Na. 5.7:	Tondozi ya Tummoghele Katika Mukdadha wa Kisiasa	143
Jedwali Na. 5.8:	Tondozi ya Tummoghele Katika Mukdadha wa Kidini.....	143
Jedwali Na. 5.9:	Bi Kizee Mzinifu	145
Jedwali Na. 5.10:	Tondozi Inayohusu Wasichana	147
Jedwali Na. 5.11:	Tondozi Inayomsifu Rais Nelson Mandela.....	165
Jedwali Na. 5.12:	Tondozi Inayomsifu Mheshimiwa Mwandosya.....	167
Jedwali Na. 5.13:	Tondozi Inayohusu Mwanamke Mzuri	169
Jedwali Na. 5.14:	Tondozi Inayohusu Mti wa Matambiko.....	174
Jedwali Na. 5.15:	Tondozi ya Kuwasifia Wakinamama.....	182
Jedwali Na. 5.16:	Tondozi ya Kijana Anayependa Wasichana Wazuri wa Sura.....	183
Jedwali Na. 5.17:	Tondozi Inayomkashifu Idi Amini Dada	185

ORODHA YA VIELELEZO

Kielelezo Na. 5.1: Mavazi Yenye Mchanganyiko wa Ukale na Usasa.....	132
Kielelezo Na. 5.2: Baadhi ya Vifaa Vitumikavyo Katika Tondozi	138
Kielelezo Na. 5.3: Mavazi ya Kisasa	150
Kielelezo Na. 5.4: Kikundi cha Ngoma cha Kijiji cha Mpugha Wilayani Rungwe wakiwa kwenye Mavazi ya Kisasa.....	151
Kielelezo Na. 5. 5: Jukwaa la Kisasa	157
Kielelezo Na. 5.6: Waimbaji wa Ngoma Wakilikabili Jukwaa	158
Kielelezo Na. 5.7: Mavazi katika Sanaa ya Utandawazi	160
Kielelezo Na. 5.8: Mavazi Katika Sanaa ya Kibepari.....	161
Kielelezo Na. 5.9: Wasanii Wakiimba kwa Kupokezana	171

ORODHA YA VIAMBATANISHO

Kiambatanishi I: Hojaji Zilizotumika Kukusanyia Data.....	217
Kiambatanishi II: Picha Zilizopigwa Uwandani	219
Kiambatanishi III: Nyimbo Zilizokusanywa Maskanini.....	228

ORODHA YA VIFUPISHO

FM	Frequency Modulation
K.h.j	Kisha tajwa (kama kuna mtaalamu aliyenukuliwa na anatajwa kwa Mara nyingine)
N.K	Nakadhalika
T.Y	Tafsiri yangu/ yetu
TBC	Tanzania Broadcasting Corporation (Shirika la Utangazaji la Taifa)
TUKI	Taasisi ya UKuzaji wa Kiswahili
UKIMWI	Upungufu wa Kinga Mwilini

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI WA JUMLA

1.1 Utangulizi

Katika sura hii tumeshughulikia usuli wa tatizo ambapo historia ya tondozi imeelezwa. Tatizo lililomsukuma mtafiti kufanya utafiti limeelezwa kwa kina, malengo ya utafiti huu yamejadiliwa, ambayo ni malengo ya jumla na malengo mahususi. Umuhimu wa utafiti, mipaka ya utafiti, vikwazo vya utafiti, mpangilio wa tasnifu na hitimisho pia vimejadiliwa.

1.2 Usuli wa Tatizo

Tondozi ni tungo za kusifu watu, wanyama au vitu. Mtunzi anaweza kukisifu kitu chochote alichochagua ambacho kwa maoni yake, kinastahiki sifa hizo. Neno tondozi limetokana na kitenzi, tondoa. Tondoa ni neno la Kiswahili lenye maana ya kuokota. Hili ni neno linalopewa maana ya “kusifu” kwa urefu na kusema maneno mengi. (Wamitila 2004: 131). Tondozi hutumika kueleza sifa za mtu mwingine ambaye, anaweza kuwa mtemi au mkuu/mtawala, kitu au hata miungu na mizimu. Tondozi ni tofauti na majigambo ambayo mtu hueleza sifa zake mwenyewe kwa mambo matukufu na ya kishujaa aliyowahi kuyatenda. Tondozi huelezea mambo ya mtu mwingine hasa mkuu wa jamii fulani kama vile mtemi au mkuu wa ukoo au hata vitu vingine kama mungu, wanyama na miji. (Peek na Kwesi, 2004). Mulokozi (1996:83) anasema kuwa, “Maghani ya kutondoza ni nyingi sana. Kitu chochote chaweza kusifiwa, mfano jiwe, mlima, kijiji, nchi, ng`ombe, mbuzi, mnyama pori, samaki, motokaa, baiskeli na eropleni”. Vitu vinavyoweza kutondoza sana, ni mifugo, ingawa sifa hizo huwa za kiistiara na zinatumia lugha ya mafumbo. Sifa hizo

zinakuwa zimemkusudia binadamu. Finnegan (1979:117) anasema kuwa, ingawa si tondozi zote zinazobeba istiara, ni utanzu ulioenea sana na unaotumia sana ishara. Tondozi nyingi hurejelea matukio ya kihistoria ya kijamii. Hivyo huhitaji mwenyeji kuweza kufasili lugha na ishara zinazotumika; nyingi sana hutumia wanyama, ambao hubeba sifa za binadamu. Kwa mfano, 'nguvu' hutumia mnyama kama simba, kifaruru au tembo. Katika jamii nyingi za Kiafrika, shujaa alinenwa kiishara akilinganishwa na mnyama au vitu vya asili, kama mwamba, mawimbi, upinde wa mvua, nakadhalika.

Tondozi ni mojawapo ya kipera cha fasihi simulizi katika utanzu wa ushairi simulizi. Ushairi simulizi umegawanyika sehemu mbili, kwa mujibu wa Mulokozi (1996) ni maghani na nyimbo. Mulokozi (k.h.j) anasema maghani ni masimulizi ya kishairi kuhusu masimulizi ya kihistoria au ya kijamii, huelezea habari za ushujaa na mashujaa, huwasilishwa kwa kughanwa, hutungwa papo hapo, huambatana na wahusika na ala za muziki. Mghanaji huitwa Yeli au Manju, ambaye pia ni bingwa wa kupiga ala.

Kipera cha maghani kimegawanyika sehemu nne ambazo ni ghani nafsi, ghani simulizi, ghani tumbuizi na sifo. Sifo ni tungo za kishairi ambazo husifu watu, wanyama, mimea au hata vitu vingine. Baadhi ya tondozi hutumika kukejeli na kukashifu (Mulokozi 1989, Wamitila 2003 na Ngaruthi 2008). Kundi la sifo ndilo lenye kijitanzu cha tondozi au pembezi (Samwel 2011). Pembezi ni aina ya tondozi ambazo zimetungwa kwa ajili ya watu fulani tu. Aghalabu huwa watu mashuhuri, wanaosifika kutokana na matendo yao au nafasi walizonazo katika jamii (Wamitila: 2004).

Herman (2012) anasema, sifo za kijadi kama fani mojawapo ya fasihi simulizi, zimejadiliwa kwa mapana na wataalam mbalimbali wa fasihi ya Kiafrika kwa vipindi tofauti. Wataalamu waliokuwa mstari wa mbele katika mjadala huu ni pamoja na Cope (1968), Finnegan (1970), Kunene (1971), Opland (1975), White (1991), Okpewho (1992), Rubanza (1994), Brown (1997), Groenewald (2001), Mphande (1993 na 2004), Samwel (2011). Cope (1968) alichunguza sifo za Wazulu, Finnegan (1970) alichunguza sifo rasmi zilizokuwa zinawalenga watemi, machifu na mashujaa katika jamii mbalimbali za Kiafrika.

Kunene (1971) alichunguza sifo za Wasotho, Mphande (1993) alichunguza sifo za Wangoni waliotoka Afrika Kusini chini ya Mtemi Zwangedaba kama kuelewa historia ya jamii hiyo na Samwel (2011) alichunguza sifo za Wahaya akihusisha na muziki wa Bongo fleva. Tunapozichunguza sifo hizo tunaona zinarejelea mambo ya msingi katika jamii za Kiafrika. Kwa kuwa Wanyakyusa ni jamii mojawapo kati ya jamii za Kiafrika, basi tafiti hizo zinahusu jamii hiyo pia. Okpewho (1992) anatuambia kuwa, watemi walikuwa wanawahifadhi nyumbani mwao watambaji mahiri wa sifo za kijadi kwa sababu walihitajika sana kwani walitumika kuhifadhi historia katika jamii na kukuza mamlaka za kiutawala.

Muktadha wa kiutawala umetumiwa na watafiti wengi kuonyesha sifo nyingi za Kiafrika ingawa Finnegan (1970) anaonekana kwenda kinyume na mawazo ya kiutawala tu. Finnegan (k.h.j) anasema kuwa, sifo nyingi za Kiafrika zilikuwa katika muktadha wa sherehe za harusi, jando na unyago na matukio mengine ya kijamii kama vile mazishi, tohara, kuwasifu wanasiasa au viongozi fulani kutokana na matendo yao, ambayo yana mchango mkubwa katika jamii. Wamitila (2004)

anasema, ushairi wa sifo, huweza kutumiwa katika mazishi ili kumsifu mtu anayezikwa kutokana na matendo yake ya kishujaa, wakati wa sherehe za ndoa, tohara, kuwasifu wanaohusika, huweza kuwasifu wanasiasa au viongozi fulani kutokana na matendo yao, ambayo yana mchango mkubwa katika jamii fulani. Inapotokea mtu kusifiwa katika muktadha kama huu huwa si majigambo bali ni tondozi.

Tondozi ambazo ni sifo, ni mashairi/ nyimbo. Katika fasihi tondozi zina sifa ya kiistiara. Majina ya kusifu, ndiyo msingi mkuu wa tungo za kusifu. Watu hupewa, majina hayo wakirejelea mambo mazuri, matukufu, waliyowahi kuyafanya, ingawa wakati mwingine huwa ni kinyume ambapo mtu huweza kupewa jina kutokana na hila. Majina hayo huelezea ukoo, wanyama au mifugo au vitu na huwa yanafahamika na wengi katika jamii hiyo. Majina hayo, mtu huweza kupewa na rafiki zake au watu wa jamii yake. Kwa mfano, Finnegan (1979) akimnukuu Grant (1927), anasema, Mfalme Shaka wa Zulu alisifika kwa jina la, “The ever ready to meet any challenge” “Yaani aliyekuwa tayari kukabiliana na tukio lolote” (T.Y).

Tondozi au tungo za kusifu, hughanwa au huimbwa katika matukio maalumu, kama vile, wakati mtu au kundi la watu wanapotoka hatua moja kwenda hatua nyingine, au hadhi fulani kwenda hadhi nyingine kulingana na mifumo ya jamii hiyo. Davidson (1978) anaeleza kuwa, baada ya shujaa kufanikiwa, kuua mnyama mkali au jamii ilipofanikiwa kushuhudia magumu yaliyokuwa yameikabili, nyimbo za kujitukuza na kujigamba zilitumika. Nyimbo hizo zilizotungwa na mhusika zilijulikana kama jigambo, wakati mwingine muhusika alitungiwa na kuimbiwa nyimbo za kumsifu zilizojulikana kama tondozi. Wakati huo, nyimbo ziliweza kusifu hatua mpya au

kusifu hatua ile ya awali au zote mbili kwa wakati mmoja. Nyimbo za mazishi ziliweza kuingia katika kundi hilo ingawa si mara zote. Nyimbo za jando na unyago wakati mwingine, kwa jamii nyingine, nyimbo za harusi, katika muktadha huu pia kulilazimika kuwa na tungo za kumsifu bwana au bibi harusi. Tungo hizo, ziliweza kuimbwa na familia, marafiki au mtu /watu wa kundi fulani. Tunaona katika historia ya Mwafrika, nyimbo ni sehemu ya maisha ya Mwafrika. Utamaduni huo umeenea sana katika jamii za Kiafrika. Hadi leo, hakuna mkusanyiko wowote wa watu usiohusisha nyimbo/tungo. Njiru (1981) anasema, kuna uhusiano mkubwa kati ya fasihi na amali za jamii, zikiwamo nyimbo. Tondozi zinaeleza utamaduni, mila na desturi za jamii. Kipury (2000) anafafanua kuwa, nyimbo, lazima zitumike kuichambua na kuielezea falsafa ya maisha ya jamii ya watu, utamaduni, historia na maendeleo ya jamii hiyo.

Utafiti huu umechunguza mabadiliko ya tondozi za Kinyakyusa katika awamu nne za kihistoria. Utafiti huu umezingatia awamu maalum za kihistoria ambamo tondozi hizi zimejikita ili kuweza kubainisha sababu ambazo zimechangia na kuathiri mabadiliko ya kimaudhui na kifani.

1.3 Tatizo la Utafiti

Utafiti huu umeshughulikia mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa katika vipengele vya fani na maudhui. Tondozi ni kipera cha Ushairi katika fasihi simulizi. Samwel (2011) anasema kuwa, fasihi simulizi iko kwenye mwendo na ina mabadiliko makubwa. Mawazo haya ni tofauti na yale yanayodai kuwafasihi simulizi hurithishwa kutoka kizazi hadi kizazi kwa njia ya masimulizi ya mdomo na matendo. (Finnegan, 1977, Mulokozi 1996, Bukenya na wenzake 2000, King`ei na Kisovi

2000 na Kimani na Wenzake, 2006), wanasema kuwa, fasihi simulizi haibadiliki, bali hubaki vile vile toka kizazi hadi kizazi. Hata hivyo, kwa kuwa fasihi ni zao la jamii ni wazi kwamba fasihi simulizi, pamoja na tanzu zake, zinabadilika kulingana na mabadiliko mbalimbali yanayotokea katika jamii. Rubanza (1994:1) akisisitiza juu ya hilo anasema kwamba,

“si kweli kuwa fasihi simulizi ni masimulizi tu ya kale yarithishwayo kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Fasihi simulizi ni utanzu wa sanaa ulio hai na ambao hukua na kubadilika kutokana na mabadiliko ya kiwakati na ya kinfumo jamii.”

Miller (1984) akifafanua mabadiliko ya fasihi simulizi anasema, idadi na majina ya tanzu na vipera vya fasihi simulizi yataendelea kubadilika kulingana na mabadiliko yanayotokea katika jamii. Jamieson (1975:414), akibainisha jinsi mabadiliko yanavyotokea, anadai kwamba mbinu mpya za kifani katika fasihi zinajengwa na mbinu za awali. Hii ina maana kwamba, fasihi simulizi inapobadilika, hujengwa katika msingi wa tanzu za awali. Utafiti huu umefanywa ili kuhakiki madai haya kwamba fasihi simulizi imebadilika.

Tondozi kama kipera kimojawapo katika utanzu wa ushairi katika fasihi simulizi kimekuwa na mabadiliko kimaudhui na kifani. Mabadiliko hayo yamebainishwa katika awamu za kihistoria kwasababu, kazi za fasihi huwa nauwiano wa matukio na matendo ya maisha ya awamu fulani, ambapo kazi ya fasihi hutokea, (Mohamed 1995). Mabadiliko hayo yametathiminiwa katika awamu nne (4) za maendeleo ya jamii, kuanzia awamu ya kabla ya ukoloni, awamu ya wakati wa ukoloni, awamu ya uhuru nawakati wa awamu ya ubepari au utandawazi.

1.4 Malengo ya Utafiti

Utafiti huu una malengo ya aina mbili, lengo la jumla na malengo mahsusi. Katika lengo la jumla, tumeeleza yote yahasuyo utafiti huu. Katika malengo mahsusi tumefafanua kile kilichojadiliwa katika utafiti huu.

1.4.1 Lengo la Jumla

Utafiti huu ulilenga kuchunguza mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za kihistoria.

1.4.2 Malengo Mahsusi

Utafiti huu una malengo mahsusi mawili:

- (i) Kuchambua mabadiliko ya maudhui ya tondozi za Wanyakyusa katika awamunne za kihistoria.
- (ii) Kuchambua mabadiliko ya fani ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za Kihistoria.

1.5 Maswali ya Utafiti

Utafiti huu uliongozwa na maswali yafuatayo:

- (i) Ni mabadiliko yapi ya kimaudhui yaliyojitokeza katika tondozi za Kinyakyusa katika awamu nne za kihistoria?
- (ii) Ni mabadiliko yapi ya kifani yaliyojitokeza katika tondoziza Kinyakyusa katika awamu nne za kihistoria ?

1.6 Umuhimu wa Utafiti

Utafiti huu ni tunu kubwa katika fasihi kwa lugha ya Kiswahili kwani tafitinyingi zilizokwisha fanywa katika medani hii, hazijagusia sana mabadiliko yaliyojitokeza

katika tondozi, mintarafu katika awamu tofauti za kihistoria ambazo zingeweza kuwa ni sababu ya mabadiliko hayo. Aidha, ni utafiti ambao umeziba pengo lililopo, la uga huu wa fasihi kwa sababu hata utafiti mwingi uliopo katika tasnia hii ya fasihi, haujashughulikia eneo hili. Kwa hiyo, ni matarajio ya mtafiti kuwa, kazi hii itaongeza maaarifa katika uga huu wa fasihi na kuhamasisha wengine kuendelea kulishughulika eneo hili linalohusu sifo.

Pili, utafiti huu umesaidia kuzijua vizuri tondozi za Kinyakyusa na dhana nzima ya tondozi. Ni matarajio ya mtafiti kuwa wasomaji wa tasnifu hii watapata maarifa kuhusu tondozi. Wanafasihi wanatakiwa kuisoma kazi hii ili kuweza kujua sababu za mabadiliko yaliyopo katika tondozi, na waweze kuipa jamii hima na mwelekeo wa kifasihiwa awamu za tangu kale. Jambo hili litasaidia kuielimisha jamii kuwa mambo huwa hayabaki kama yalivyo, bali yanaenda yakibadilika kwa sababu, kizuri cha jana kinaweza kuwa kibaya cha leo.

Tatu, utafiti huu ni sampuli tu, umekuwa ni sehemu mojawapo ya kuhifadhi amali za Kinyakyusa kwa vizazi vijavyo kwa sababu mambo yanaenda yakibadilika na hata mwelekeo wa jamii nao unabadilika. Hivyo jamii nzima inategemea kunufaika na kazi hii kwa kuzijua amali za Wanyakyusa.

1.7 Mipaka ya Utafiti

Kipera cha tondozi ambacho ni kimojawapo kati ya vipera vingi vya maghani ya kusifu yaani sifo kina mawanda mapana. Utafiti huu haukuelemea sifo kwa ujumla wake bali ulichunguza tondozi tu. Utafiti huu, haukuchunguza tondozi za jamii nyingine za Tanzania bali tondozi za jamii ya Kinyakyusa kutokana na suala la muda

na rasilimali. Tondozi za jamii nyingine tumezirejelea hapa na pale kwa lengo la ufafanuzi wa dhana ya tondozi. Utafiti huu ulizingatia zaidi tondozi za Wanyakyusa kama kielelezo cha tondozi za Kitanzania.

1.8 Vikwazo vya Utafiti

Vikwazo ni changamoto mbalimbali anazokutana nazo mtafiti wakati wa mchakato mzima wa utafiti wake. Katika utafiti huu changamoto kubwa ni upatikanaji wa waimbaji wa tondozi za Kinyakyusa, hii ni kwasababu, kwa sasa watu wengi wamekimbia mijini na wengine walishafariki hivyo ni vigumu kuwauliza baadhi ya maswali ambayo mtafiti angetegemea kupata taarifa za mwanzo kutoka kwa waimbaji wa nyimbo za tondozi. Katika kutatua changamoto hii kwanza mtafiti aliwahoji wale wachache waliobaki ambao walisaidia kupata data tulizotumia katika utafiti huu. Pili katika kukabiliana na changamoto hii mtafiti alitumia nyimbo zao ambazo zimerekodiwa katika kanda za kaseti na sidii.

Kikwazo kingine ni mabadiliko ya kiutamaduni yaliyozikumba jamii nyingi za Kiafrika hususani jamii ya Kinyakyusa. Hivyo ni vigumu kupata tondozi asilia za Kinyakyusa. Katika changamoto hii mtafiti alikabiliana nayo kiutafiti kwa kuchunguza tondozi zilizorekodiwa, kwa kusikiliza na kuangalia kanda za kaseti na sidii za awamu tofauti kwa sababu lengo kubwa la utafiti lilikuwa kuchunguza mabadiliko ya tondozi, hivyo kwa kutumia tondozi zilizorekodiwa aliweza kubaini mabadiliko yaliyojidhihirisha katika tondozi na kukidhi haja ya utafiti wake.

1.9 Mpangilio wa Tasnifu

Kazi hii ina sura sita. Sura ya kwanza ni utangulizi kwa ujumla, ambayo inatupatia pichanzima ya utafiti wetu. Katika sura hii tumejadili usuli wa utafiti, tatizo/tamko,

malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti, mipaka ya utafiti, vikwazo vya utafiti vilivyojitokeza wakati wa ukusanyaji wa data na mpangilio wa tasnifu.

Sura ya pili inahusu mjadala wa kazi tangulizi na kiunzi cha nadharia, katika sura hii maandiko yanayohusu tondozi kama kipera cha sifo yamechunguzwa. Sura hii inaonyesha mahusiano ya kile kilichochambuliwa katika utafiti huu na kile kilichoandikwa na wataalamu mbalimbali katika tasnia hii. Aidha vipengele vya nadharia vimejadiliwa katika sura hii. Nadharia ya Sosholojia ambayo imejiegemeza kwenye maisha halisi ya mwanadamu na hali halisi ya sanaa vimejadiliwa.

Nadharia ya Uhistoria Mpya inayojiegemeza katika kuchunguza nafasi ya historia na matukio mbalimbali katika wakati na mazingira maalumu pia vimejadiliwa. Vilevile nadharia ya Ubadilikaji Mpya ambayo misingi yake imejiegemeza katika nadharia ya Ubadilikaji Taratibu imejadiliwa. Katika kujadili nadharia hizi tumetoa sababu zilizotuongoza kuzichagua katika utafiti wetu.

Sura ya tatu imeshughulikia mbinu na vifaa vya utafiti. Katika sura hii mbinu na njia zilizotumika katika utafiti huu zimefafanuliwa. Mbinu na njia hizi ni eneo lililofanyiwa utafiti, sampuli inayoonyesha idadi na makundi yaliyofanyiwa utafiti, mbinu za uteuzi wa sampuli na vyanzo vya data. Vipengele vingine vilivyoelezwa hapa ni zana za utafiti, mbinu za uchambuzi wa data na mawanda ya utafiti. Katika sura ya nne tumeshughulikia mabadiliko ya maudhui ya tondozi katika awamu za kihistoria yaani, kabla ya ukoloni, wakati wa ukoloni, awamu ya wakati wa uhuru na awamu ya ubepari au utandawazi.

Sura ya tano tumeshughulikia mabadiliko ya fani ya tondozi katika awamu za kihistoria. Sura ya sita inatoa majumuisho ya utafiti. Hata hivyo majumuisho yanayotolewa yanaegemea sana katika mabadiliko yaliyojitokeza katika tondozi za jamii ya Wanyakyusa, pia tumeeleza mchango wa utafiti huu, mapendekezo kwa tafiti zijazo na mahitimisho.

1.10 Hitimisho

Sura hii imetoa utangulizi wa utafiti wetu kwa jumla. Katika sura hii tunaona picha halisi ya utafiti wetu ambayo ni imani yetu kuwa inampa picha nzima ya utafiti huu msomaji. Tunaamini kuwa, kwa kupitia sura hii msomaji atang'amua kinachojadiliwa na kile kinachofuata katika sura zinazofuata. Kwa hakika sura hii imeeleza mambo ya msingi ya kidhana na kiuchambuzi yanayohusu utafiti huu. Mambo hayo ni usuli wa utafiti, tatizo la utafiti, malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti, mipaka ya utafiti, vikwazo vya utafiti na mpangilio wa tasnifu. Sura hii imetufungulia mlango wa sura inayofuata ambayo inatoa picha juu ya wengine wanasema nini kuhusu yale ambayo ndiyo msingi wa utafiti huu.

SURA YA PILI

UTALII WA KAZI TANGULIZI NA MKABALA WA KINADHARIA

2.1 Utangulizi

Sehemu hii inajadili kazi ambazo zimewahi kuchunguzwa na kuandikwa na wanazuoni mbalimbali kuhusu tondozi na fasihi simulizi kwa jumla. Surahii ina sehemusita. Sehemu ya kwanza ni utangulizi. Sehemu ya pili inapitia yahasuyo tondozi. Sehemu ya tatu inahusu mabadiliko katika fasihi simulizi. Sehemu ya nne inahusu kazi mbalimbali zinazohusu mabadiliko ya maudhui na fani, sehemu hii ya nne imegawanyika sehemu mbili. Sehemu ya kwanza inajadili mabadiliko ya kimaudhui na sehemu ya pili inajadili mabadiliko ya fani. Sehemu ya tano ni pengo la utafiti na sehemu ya sita ni mkabala wa kinadharia.

2.2 Kazi Zinazofafanua Dhana ya Tondozi

Finnegan (1970), anaeleza kwa jumla kuhusu tondozi katika jamii za Kiafrika. Anasema tondozi ni aina ya ushairi inayotumika kusifu watu, hususani watawala, wanyama, vitu au mafanikio fulani ya kivita. Anasema kuwa, msingi mkuu wa tondozi ni majina ya kusifu. Finnegan (k.h.j) anasema, tondozi huweza ‘kutondozwa’ katika shughuli maalumu za kijamii, na huendana na maadili ya jamii hiyo. Pia tondozi hizo huweza kutondozwa kwenye sherehe za jando na unyago, harusi, na wakati mwingine, kwenye muktadha wa mazishi ingawa si nyingi. Finnegan (1970) akimnukuu Bowers (1965) anasema, katika jamii ya watu wa kaskazini mwa Sierra Leone na maeneo mengine ya Afrika Magharibi, tondozi ziliambatana na ngoma na marimba, Bowers (k.h.j) anasema kuwa, zilikuwapo tondozi zilizoghanwa na wanawake na nyingine zilighanwa na wanaume, ingawa nyingi zilighanwa na

wanaume. Finnegan (1970) anasema, tondozi nyingi zina sifa ya Kiistiara na kuwa ni tungo zilizoenea sana Afrika na ndizo zinazotumia ishara nyingi zaidi kuliko aina zote za tungo za kishairi.

Maelezo ya Finnegan yamesaidia, kutupa mwanga kuhusu asili ya tondozi na muktadha wa matumizi ya tondozi. Ingawa maelezo yake ni ya jumla mno, yanatoa mwelekeo mzima kuhusu tondozi. Maelezo hayo yametoa mwanga kwa ajili ya utafiti wetu. Hata hivyo, maelezo hayo hayatatui tatizo la utafiti huu ambalo lilijikita katika kuchunguza mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa.

Ndamugoba (1987) anazungumzia utanzu wa sifo. Anasema kuwa, sifo ni utungo wa kishairi unaoelezea sifa. Sifo za Kihaya zilikuwa za aina mbili, sifo zisizoimbwa (zinaghanwa) na sifo zinazoimbwa (zisizoghanwa). Sifo zisizoimbwa zimegawanyika katika makundi mawili yaani majigambo, sifo za kujisifia mwenyewe na tondozi, sifo za kumsifia mtu au kitu kingine. Kwa ujumla andiko la Ndamugoba limetunufaisha sana katika utafiti wetu kwa kutusaidia kubaini utofauti wa kimaudhui na kifani wa tondozi. Hata hivyo Ndamugoba (1987) hakushughulikia mabadiliko yanayojitokeza katika sifo, kwahiyo utafiti huu umeziba pengo hilo lililoachwa na Ndamugoba.

Mulokozi (1996), anaelezea utanzu wa sifo kuwa ni masimulizi ya kishairi na kuhusu matukio muhimu kihistoria, au jamii, huelezea habari za ushujaa na mashujaa, huwasilishwa kwa kughanwa na ala ya muziki, hutungwa papo kwa hapo na huambatana na wahusika. Kwa upande wa tondozi, ambazo pia, ameziita pembezi, Mulokozi anasema, kuwa ni kitanzu cha sifo ambacho husifia mtu mwingine.

Anasema, kitu chochote chaweza kusifiwa na sifa zake, mara nyingi ni za kiistiara (allegorical) zilizokusudiwa binadamu. Kama ilivyo kwa Finnegan (1970) ametoa picha ya jumla kuhusu tondozi tena kwa ufupi. Ni wazi kabisa kuwa, alichokizungumza Mulokozi hakijatatua tatizo letu katika utafiti huu lakini kimetupa picha kuhusu dhana ya tondozi na dhima zake.

Groenewald (2001) anasema kuwa, sifo za kijadi zina dhima ya kuonesha umuhimu wa mshairi juu ya mambo ya zamani. Anasema, sifo ziliunganisha kizazi kilicho hai na kile cha wahenga, anatolea mfano sifo za kikabila huko Afrika ya Kusini, zilizokuwa zinaghanwa katika harusi na matambiko. Sifo hizo zilikuwa na dhima ya kuunganisha wanajamii walio hai na mizimu ya mababu zao (wahenga). Wazo hilo la kuunganisha vizazi, lilikuwa linadhihirika katika ulimwengu wa kidini zaidi. Sifo hizo zilitumika pia wakati wa vipindi vya hatari katika kabila la Wazulu ili kuleta muunganiko wa kizazi kilichoishi na kile cha mizimu, ambao ulikuwa ni muhimu sana. Sifo zilighanwa pia wakati wa mabadiliko, hasa kupevuka au katika ndoa, wakati huo mizimu ilifanywa kifamilia, hata wakati wa kupotelewa na watu (kifo) au mali, wakati mtu akitaka kusafiri au msichana akiwa kwenye maandalizi ya kuolewa.

Katika nyakati hizo, sifo zilikuwa na umuhimu sana kama daraja la mawasiliano kati ya jamii inayoishi na ile ya mizimu. Njia ya kuwasiliana mizimu na wahenga ilikuwa ni kutongoa sifa zao hasa wakati kafara imetolewa. Mizimu na machifu (watawala) walikuwa na kazi ya kulinda maslahi ya jamii kiroho na kimwili. Kwa hakika maelezo haya ya Groenewald yametufaa sana katika utafiti huu kwa sababu yanaeleza namna ambavyo sifo na tondozi zikiwemo zinavyojitokeza katika

miktadha mbalimbali ya kijamii. Maelezo yake pia yanatupa mwanga kuwa sifo ni zaidi ya kuburudisha. Sifo zimebeba amali za jamii za awamu zinazohusika.

Mphande (2004) anasema, ushairi wa sifo ni kati ya njia zinazoifafanua fasihi ya Afrika ya kusini kwa sababu, sifo zina umuhimu katika kutoa ufafanuzi wa siasa na fasihi ya watu wake. Utanzu wa sifo za kijadi unaoitwa Izibongo kwa Wazulu, ni sanaa ya kisiasa inayopatikana katika jamii za Afrika ya Kusini, katika uchunguzi wake alitaka kuelewa namna sifo za Wangoni wa Afrika ya kusini zinavyoeleza historia ya Wangoni hao chini ya utawala wa Zwangedaba. Kwao, dhima kuu, ya sifo ni kuhifadhi na kurithisha utambulishi wa jamii, wakati huo huo, zikiburudisha hadhira. Katika kazi hii ya Mphande tumepata mawazo ambayo Wazulu wanayaamini na ambayo yamejitokeza katika sifo zao yakielezea ujumi wao. Hivyo kazi hii imekuwa ni mwongozo mzuri wa kile tulichokuwa tunakitafuta katika utafiti wetu.

Linden (2010), anasema, ushairi wa sifo na nyimbo, ni kigezo cha kupima kuaminika kwa vizazi visivyo rasmi na vilivyopita kwa sababu, ushairi wa sifo ni wa kuaminika na unatunza historia halisi kwa muda mrefu. Linden anasema kuwa, ndani ya ushairi wa sifo tunapata yale mambo ambayo jamii inayaona kuwa ni ya msingi na inayakubali. Maelezo haya ya Linden yametusaia sana tulipokuwa tunachunguza tondozi za miaka ya zamani kwa kuwa ndani ya tondozi hizo tumeelewa, maudhui ya jamii za nyakati tofauti ambayo pia ni lengo mojawapo la utafiti huu.

Samwel (2011) akizungumzia utanzu wa sifo, akirejelea kabila la Wahaya, anazungumzia dhana ya Ebizina akiwa na maana kuwa, ni tondozi ambazo huweza

kuambatana na ngoma. Anasema kuwa, lengo kuu lilikiwa ni kuonya, kuelekeza na kusifia. Anasema, tondozi za Ebizina, hutendwa na wanawake, wakisifia waume zao. Wanaume nao wana tondozi zao, zinazojulikana kama, (Ebishambagizo). Samweli (k.h.j) anasema, utungo huo unafanana na majigambo (Ebyebugo) kwa maana ya kuwa, zote mbili hutumia sauti za kughanwa, ingawa tondozi humsifia mtu mwingine, majigambo mtu hujisifia mwenyewe. Samweli, akimnukuu Ndamugoba (1987:4) anatoa maelezo tofauti kidogo, kuhusu tondozi, anaposema kuwa, Ebizina hazikughanwa bali ziliimbwa, hivyo anamaanisha kuwa kitanzu hiki kinaimbwa ili kusifia mtu kuonya, kukosoa, kuburudisha na kutoa elimu ya jumla ya maisha.

Katika maelezo yake, Samweli ametaja tondozi za Mukama, ambapo, anayesifiwa, ni mukama, kutokana na matendo makuu ya kishujaa aliyoyafanya na tondozi za ng`ombe kinachosifiwa ni ngo`mbe. Akimnukuu Rubanza (1994) na Hodza na Fortune (1979) anasema, ingawa kinachosifiwa ni wanyama, huwa ni kiwakilishi cha tabia za binadamu, hivyo ng`ombe huchukuliwa kama ishara tu. Maelezo hayo ya Samweli, katika utafiti wake uliozungumzia majigambo yametufaa sana kwa sababu yametupa mwanga kuhusu sifo za kijadi. Pia utafiti wake umekuwa msaada na mwongozo katika utafiti huu. Hata hivyo maelezo yake, yamekuwa msaada hata kututofautishia kati ya majigambo na tondozi ingawa haikuwa lengo lake kuzungumzia tondozi. Kwa maelezo ya Samweli, tondozi huwa zinaimbwa na wakati huo pia huwa zinaghanwa. Maelezo haya yametusaidia pia kujua kuwa tondozi huwa zinaghanwa na kuimbwa.

Herman (2012) ameshughulikia sifo za kijadi za sherehe za harusi za jamii ya Wahaya, alisema, sifo ni tungo za kishairi ambazo husifu watu, wanyama, mimea au

hata vitu vingine. Baadhi ya sifo, huwa zinakashifu na kukejeli. Anasema, sifo nyingi za kijadi, hurejelea sana watu maarufu katika jamii inayohusika, anasema kuwa shida anazokutana nazo mtu, ndizo huibua sifo hizo. Akielezea zaidi ushairi wa majigambo ameeleza dhima ya sifo hizo za kijadi kuwa ni kuendeleza ushujaa, kuendeleza mfumo dume, kutunza kumbukumbu ya mambo ya jamii, kuwezesha mazungumzo ya kijadi, kuburudisha hadhira, ishara ya kuridhika, kuonesha moyo wa shukrani na kujitambulisha kinasaba. Herman (k.h.j), yeye anatupa mwanga kuhusu sifo za kijadi, ingawa yeye kajikita katika majigambo, lakini tondozi na majigambo ni kama mapacha wa mifuko tofauti, kwa hiyo kupitia majigambo, tunapata picha kuhusu tondozi.

2.3 Kazi Zinazoeleza Mabadiliko katika Fasihi Simulizi

Jahn (1968), anazungumzia mabadiliko ambayo yameukumba utamaduni wa Kiafrika na tondozi zikiwemo, anasema, mtambaji au mwandishi aliyejikita katika utamaduni wa Kiafrika huingiza mazingaombwe, ishara za utabiri na kuweka msisitizo katika muziki kuliko umbo la kidrama. Anasema, sanaa ya Kiafrika haikosi vitu hivyo ingawa kwa sasa, imeingiliwa na miundo na mitindo kutoka ng'ambo, ameiita sanaa iliyotokana na utamaduni wa kikoloni. Jahn (k.h.j) anajaribu kutuonesha, sanaa ya Kiafrika ilivyopotea na kuingiliana sana na utamaduni wa kigeni.

Mohamed (1995) akimnukuu Bertoincin (1985) anasema, hakuna ubaya wa fasihi ya Kiswahili kuiga kokote kule na nchi yoyote ya Ulaya au popote kwasababu hakuna fasihi inayoweza kujinata kuwa fasihi yake ni safi na haina mkanganyiko wowote. Bertoincin (k.h.j) anasema unapoendelea kuchunguza miundo ya maudhui na fani, ina

mabadiliko yake kifasihi na ndipo tunapooona kuwa zimesomba sifa za jumla za kimataifa.

Mohamed (1995), anasema, hakuna fasihi isiyokuwa na watu au utamaduni wake ingawa kuna kuathiriana sana. Wataalamu hao wanakubaliana kuwa, kuna mabadiliko katika fasihi simulizi, ila hawajaeleza kuwa mabadiliko hayo ni yale yale katika awamu zote au kila awamu ina mabadiliko yake kulingana na jamii hiyo?. Ndipo utafiti huu, umejaribu kuweka bayana mabadiliko ya kila awamu kulingana na kipindi husika.

Cope (1968) anapozungumzia dhima ya sifo anasema, dhima kuu ya sifo inatokana na dhana ya kusifu kwa jumla, ambayo ni kuleta, usawa kwa kaida, zilizokubalika kijamii. Kaida hizo ni ukarimu, kutoa chakula, pombe kwa wageni na wakati wa baraza au sherehe. Chifu anategemewa kulinda ukoo wake na kutawala kutegemea ushauri wa wenzake. Kwa kuwa nafasi ya chifu ni ya kisiasa, sifo za jadi zilikuwa na maana zaidi ya kusifu. Kwa kawaida, sifo zilikuwa na dhima ya kuimarisha utawala na mamlaka yake. Sifo zilifumbata hali halisi ya jamii na wakati, baadaye sifo ziliingia kwenye mabadiliko, nazo zilibadilika kulingana na mabadiliko ya jamii hiyo. Mfano, utamaduni wa Wazulu, ulibadilika wakati kabila dogo la Wazulu lilipobadilika na kuwa taifa kamili. Taifa jipya lilikuwa na matokeo ya chifu Shaka, kwa hiyo tangu hapo, machifu hawakusawiriwa kwa kufananishwa na wanyama wakubwa kama ndovu, simba na chui, wakiwakilisha nguvu na uadui. Tangu utawala wa Shaka, sifo hazikusifu tena machifu kutokana na werevu, busara na hekima, bali walisifiwa kutokana na uvamizi na ushujaa katika vita (Cope, 1968:31-32). Kazi hii ya Cope imetupa mwanga sana kuhusu mabadiliko yaliyojitokeza katika sifo za jamii

ya Wazulu lakini hata hivyo hazikueleza kuhusu mabadiliko ya sifo kiawamu kwasababu si jamii zote zilipitia mifumo na awamu ambazo tumepitia. Utafiti huu umeweka mabadiliko hayo kulingana na awamu husika.

Okpewho (1992) anasema kuwa, maendeleo ya sanaa huenda sambamba na maendeleo ya mwanadamu. Akifuata mtazamo wa Darwin (1809- 1882) anaendelea kusema kwamba, misingi na kanuni zinazotumika kuendeleza utamaduni wa mwanadamu, ndiyo hiyo inayotumika kuamua maendeleo ya sanaa husika. Anachofafanua Okpewho (1992) ni kuwa, hakuna sanaa inayojipambanua nje ya maisha ya mwanadamu, hata kama ikitokea maudhui yake yakawa katika historia ya mambo yaliyopita, sharti yatafuma katika fani inayopambanua maisha halisi ya jamii ya wakati huo. Kwa maelezo haya ya Okpewho anatuambia fasihi simulizi imebadilika kwasababu jamii inajipambanua kila siku na matukio ya jamii ya jana si ya leo.

Mohamed (1995), akizungumzia uzuri au mvuto wa kazi ya sanaa, anasema, kazi za sanaa, hudumu kutegemea hali hii ya upatanishi katika mikinzano, kwa hiyo zina migogoro pia, migogoro katika kutafuta upatanishi shwari na tulivu. Kazi za fasihi husawiri matukio na matendo ya maisha yanayojitokeza katika kipindi fulani, lakini swali linakuja, “Ni nani anayeamua viwango vya kazi ya fasihi?” kwa hakika, hakuna mizani ya kupima kwa uhakika, uzuri au ubora wa kazi ya fasihi. Hakuna uamuzi usioweza kubadilika, pengine kazi ya fasihi huweza kupoteza hadhi yake katika majilio ya wakati. Mohamed (k.h.j) anasisitiza kuwa uzuri au ubaya wa kazi ya fasihi hutegemea sana awamu inayohusika. Matukio ya kila awamu yana mchango mkubwa sana katika fasihi na ndiyo maana, hakuna fasihi isiyobadilika

(Mulokozi 1996). Utafiti huu umejaribu kuchunguza mabadiliko hayo kwa sababu ni moja kati ya madhumuni ya utafiti huu na tondozi ni sehemu ya fasihi simulizi.

Mutembei (2005) kupitia gazeti la Nipashe la tarehe 19/11/2005 katika tovuti ya www.ippmedia.com, anasema, mabadiliko ya jamii yanasababisha fasihi kubadilika na kutokuendana na utamaduni halisi wa jamii. Mabadiliko hayo yamechangiwa na wimbi la utandawazi ambalo Mutembei analizungumzia kuwa linaipeleka dunia kwenye kuwa kijiji kimoja ambamo, mambo yanayotendeka humo yanaonekana kuwa mambo kote kwa muda huo huo.

Hivyo hata fasihi, hufuata wigo unaofanana. Hali hiyo, inasababisha hata nyimbo nyingi, kupata mabadiliko ya haraka. Mabadiliko katika fasihi yapo, kwa vile jamii nayo, inabadilika kila uchao. Juma (2013), Katika tasnifu yake, amenukuu kupitia mtandao wa ngoma drums: [http://en Wikipedia.org/wiki/ngoma.drums](http://en.wikipedia.org/wiki/ngoma.drums) for references ya tarehe 3/3/2013, tunaeleza kuwa nyimbo za ngoma za kiasili za Kiafrika zimekuwa za kileo zaidi, hii inatokana na mabadiliko makubwa ziliyoyapata kutokana na kuwa nyimbo zimechukuliwa na wimbi la mageuzi na kupoteza uhalisi wa kiasili kutokana na utamaduni mpya, na zaidi sehemu za mijini kulinganisha na vijijini.

Khamis (1976:22) na Mkongola (1980) wanathibitisha wanaposema kuwa hata maudhui ya nyimbo hufuata muktadha na mazingira husika, kwa hiyo hata maudhui ya kazi za fasihi husawiri mazingira ya jamii na matukio yanayotokea katika jamii, ndiyo huibusha dhamira zozote katika sanaa. Hii inatudhihirishia kuwa mwingiliano wa utamaduni husababisha athari kuu katika utamaduni husika, hapo hata fasihi

hupata mabadiliko kutokana na taathira hiyo ya kuingiliana kwa utamaduni. Fasihi iko kwenye mwendo na ina mabadiliko makubwa, ambayo yanalenga mazingira ya awamu inayohusika, tunaelezwa kuwa nyimbo za Kiafrika, zimekuwa za kileo zaidi. Hii inatokana na mabadiliko makubwa yaliyoikumba jamii. Kuna muda wa mabadiliko katika jamii, kwa jumla, jamii ndiyo inahusika na mabadiliko ya mambo yake. Wanasanaa jadiya wamejipa miaka 100, karne nzima ya kuruhusu mabadiliko kwa kasi ya konokono. Murungi (2011), akizungumzia kuhusu ujumi unaojitokeza katika nyimbo za Kiafrika, anasema kuwa, ujumi katika nyimbo za Kiafrika, unabadilika kulingana na muda na wakati, nyimbo zilivyokuwa zikiwasilishwa karne zilizopita ni tofauti kabisa na zama za sasa. Wakati na historia ya wakati huo, ndiyo inayoamua aina fulani ya sanaa, iwe namna ilivyo. Murungi (k.h.j), anasema, nyimbo za Kiafrika, zimeegemea sana katika falsafa. Falsafa hiyo ndiyo inayoweza kutoa vigezo vya kiujumi vya nyimbo zinaohusika.

Nyimbo za Kiafrika zilivyo, kwa wakati maalumu, zinadhihirisha na kuonyesha jamii ya wakati huo ilivyokuwa, mfano nyakati za utumwa, ukoloni na baada ya ukoloni. Nyimbo za awamu hizo zilidhihirisha mambo ya kila awamu. Maelezo haya yanatiwa shime na Nyongesa (2005) aliyechunguza ujumi katika muziki wa Afrika akirejelea muziki wa tohara wa Wabukusu wa Kenya. Nyongesa anasema kuwa, nyimbo hizo nyingi zimejikita katika fani, maudhui na utendaji unaoendana na mazingira, ingawa, muktadha wa kisiasa, kiuchumi husababisha mabadiliko makubwa.

Kedmond (2007) alifanya utafiti juu ya mabadiliko ya ngoma ya *muheme* katika jamii ya Wagogo. Katika utafiti wake aligundua kuwa matumizi ya nyimbo za jadi

yamekuwa yakipungua kila siku. Dhana ya usasa ndiyo chanzo kikubwa cha kukua kwa tatizo hilo. Maelezo yake yametiwa shime na Makoye (1986) aliyefanya utafiti juu ya muziki wa jadi katika mkoa wa Dar es Salaam, Makoye yeyé aligawa mabadiliko hayo katika vipindi vitatu. Kipindi cha kwanza ni kile cha kuja kwa wakoloni, cha pili ni mara baada ya nchi kupata uhuru miaka ya 1970, kipindi cha tatu ni kile cha miaka ya 1980 akitumia ngoma ya *Bagobago*, yeyé anakiri kuwa uchezaji wa asili wa ngoma na nyimbo unapungua siku hadi siku. Wataalamu hawa wamesaidia sana kutupa mwanga juu ya kile tulichokitafiti ingawa bado maelezo yao hayajajibu kwa kina kile ambacho katika utafiti huu tumekifanyia kazi. Murungi (2011), anasema, nyimbo nyingi za Kiafrika kwa sasa zimejichanganya sana. Nyimbo za asili za Kiafrika zinakosa vionjo kamili vya Uafrika kwa sababu ya athari za ugeni, unaodhaniwa kuwa ndiyo usasa.

Senyamanza (2011) anaeleza kuhusu nyimbo za kampeni za kisiasa katika mifumo ya vyama vingi na namna zilizvojitokeza katika kipindi cha ujima, yaani kabla ya ujio wa wakoloni katika bara la Afrika. Anasema kuwa “Nyimbo zilizoitwa kabla ya ukoloni ziliyaficha maudhui yake katika visasili ambavyo vilizoeleka katika jamii hiyo, walichofanya watambaji ni kuongeza dhana zilizokusudiwa wakati huo katika wimbo husika”. Hapa kinachosemwa ni kuwa, tangu kipindi cha kabla ya ukoloni na baada ya ukoloni namna ya uwasilishaji wa maudhui na hata mfumo mzima wa fani katika fasihi simulizi zimebadilika kulingana na mabadiliko ya wakati.

Ingawa visasili vilivyotumika kuyaficha maudhui kusudiwa tangu wakati huo mpaka sasa bado vinaendelea kutumika katika nyimbo, lakini maudhui hayo yachunguzwapo katika nyimbo ziimbwazo leo kwa kutumia visasili vilevile

yanatofautiana na yale ya awali. Maelezo haya yanafafanua zaidi kuhusu nyimbo za kampeni za siasa ambazo ndani yake kuna nyimbo kusifu.

Aidha mtaalamu huyo hakushughulikia mabadiliko ya fani na maudhui ya nyimbo hizo katika vipindi tofauti. Maelezo yake yalitupa mwanga wa kushughulikia mabadiliko ya tondozi kifani na kimaudhui katika awamu nne za kihistoria. Maelezo haya yanaungwa mkono na maelezo ya Jahn (1968) anasema kuwa, fasihi ya Kiafrika ilikuwa katika masimulizi. Fasihi andishi ilitokana na makutano ya tamaduni za kigeni za Kiarabu na Kizungu. Jahn (k.h.j) anasema kuwa ushairi wa Kiswahili ambao unajumuisa vipera kama sifo, tendí, ngomezi, rara, vivugo na vingine. Vipera hivi vina mabadiliko makubwa kifani na kimaudhui. Utafiti huu umeshughulikia mabadiliko yanayojitokeza katika tondozi.

Samwel (2012) akimnukuu Peek na Kwesi (2004) ambao wanaeleza kuwa maghani, na tondozi zikiwa sehemu yake hazikuandikwa; yalitungwa papo kwa papo na kwamba ni tanzu za fasihi simulizi. Peek na Kwesi (2004) wanaendelea kusema kuwa, Maghani yaliyoandikwa majigambo, tondozi na rara yameanza kujitokeza siku za hivi karibuni na kwamba yanashindwa kuonyesha vipengele visivyoandikika kama ishara, vijisauti kama miruzi (mbinja) na ushiriki wa moja kwa moja wa hadhira katika utendaji. Kazi hizi na fafanuzi zinazotolewa na wataalamu hawa zinajikita katika utendaji.

Hawatuelezi vipengele hivyo namna vilivyokuwa vikijitokeza katika nyakati zilizotangulia. Pia, hawasemi kama kuna lolote linaloonekana geni wakati huu wanapojadili vipengele hivyo. Kazi zao zimekuwa msaada na mkubwa kwa kuwa

tumetumia kama marejeleo ya kutusaidia kuchunguza mabadiliko ya tondozi kifani na kimaudhui katika awamu za nne za kihistoria.

2.4 Kazi Zinazofafanua Mabadiliko ya Maudhui na Fani Katika Fasihi Simulizi

Fani na maudhui ni vipengele vya ndani vinavyojenga kazi ya fasihi. Kuna uhusiano mkubwa kati ya maudhui na fani ambayo ni jumla ya fikra au mawazo ya mtunzi yeyote wa kazi ya sanaa. Fani na maudhui ni kama pande mbili za sarafu moja. Vipengele hivi huathiriana katika kazi za fasihi, kwamba haiyumikiniki kuzungumzia kimoja bila kugusa kingine. Kwa hiyo tutaelezea kuhusu mabadiliko katika maudhui na kisha kufuatiwa na fani.

2.4.1 Mabadiliko ya Maudhui

Maudhui ni kile kimsukumacho msanii kusana kazi yake. Hiki kimsukumacho ndicho anahitaji watazamaji, wasomaji au wasikilizaji wake wakipate Senyamanza (2015). Maudhui ya fasihi ni kile kitu kinachosemwa katika kazi ya sanaa, ni jumla ya mawazo ambayo anataka jamii yake ijifunze kupitia kazi hiyo. Maudhui haya msanii huyachora kutokana na maisha halisi ya jamii yake. Maudhui haya msanii huyahusisha na hali halisi ya kisiasa, kiutamaduni, kiuchumi na kijamii kwa sababu ndiyo yanayomlea na kumkuza msanii. Mambo haya ndiyo yanayozingatiwa katika uchambuzi wa maudhui ya tondozi katika awamu za kihistoria zilizojadiliwa katika utafiti huu.

Mazrui na Kazungu (1981) wanaeleza kwamba fasihi ya Kiswahili inaweza kufahamika kimaendeleo kwa kuzingatia jamii ya kipindi fulani. Amevitaja vipindi hivyo kuwa ni ujamaa, ubwanyenye na ubepari. Aidha, wanasema kuwa maendeleo

yenyewe yamedhihirika kiumbo (kifani) na kimaudhui, na yanaweza kuthibitika katika hali za vipindi hivyo vitatu. Kazi yao imejikita katika kutoa maelezo ya mabadiliko ya vipindi hivyo.

Hata hivyo mawazo yao ni muhimu katika utafiti huu ambao tumechunguza mabadiliko ya maudhui na fani kwa kuzingatia awamu za kihistoria namna zinavyoibua maudhui kwa kuzingatia mazingira halisi ya mtunzi. King'ei (1982) alishughulikia historia ya maendeleo ya maudhui ya riwaya za Kiswahili za kabla ya ukoloni, wakati wa kupigania uhuru na baada ya uhuru. Ingawa kazi hii ni ya kifasihi andishi, imekuwa ni muhimu kwa utafiti wetu kwa sababu riwaya ni zao la jamii kama zilivyo tondozi. Kazi imekuwa muhimu katika kazi hii kwa sababu imetupa mwelekeo kulingana na vipengele vyake muhimu ambavyo vimehusisha fasihi na historia, ambavyo katika utafiti huu tumeita awamu za kihistoria.

2.4.2 Mabadiliko ya Fani Katika Tondozi

Fani ni ufundi anaotumia msanii katika kuunda kazi ya fasihi. Ufundi huo hujipambanua katika vipengele vya matumizi ya lugha, uteuzi wa mandhari, muundo, mtindo, pamoja na matumizi ya wahusika. Msokile (1993) anaifafanua fani kuwa ni vipengele vya kisanaa katika kazi ya fasihi. Ni vipengele vinavyojenga umbo la kazi ya sanaa. Mara nyingi vipengele vya fani ni pamoja na muundo, mtindo, mandhari (mazingira), wahusika na lugha.

Mgogo (2012) anasema kuwa, kutokana na ufundi uliopo katika fani, hadhira ya fasihi inaweza kuvutiwa na kazi hiyo au kushindwa kuipenda kazi ya msanii. Fani ni jinsi msanii anavyoifinyanga kazi yake kwa njia ya ufasaha. Katika fasihi, fani ni

jumuisho la vipengele vyote vya kifasihi ambavyo msanii anavitumia katika juhudi za kueleza hisia au maoni yake ili kubainisha taratibu za maisha ya binadamu kwa njia ya ubunifu.

Kipengele cha fani hujitokeza katika kazi zote za kifasihi, ikiwa ni pamoja na kipera cha tondozi. Mbatiah (2001) anasema kwamba, dhana ya fani ina ncha mbili. Ncha ya kwanza, ni jumla ya vipengele vya kisanaa katika kazi ya kifasihi vinavyojenga kiunzi cha kubebea ujumbe au maana mahsusi. Pili, ni kategoria ya fasihi, ikimaanisha maana ya mbinu ambazo msanii huzitumia kufikisha ujumbe wake mbele ya hadhira. Ncha hii ya pili ndiyo tuliyoitumia katika utafiti huu ambao ni wa kifasihi simulizi. Finnegan (1970) anasema, fasihi simulizi na tondozi zikiwemo hutegemea utendaji na mtendaji anayeitenda sanaa katika maneno, matendo na muktadha unaodhihirisha uhalisi wake kama zao la kisanaa. Kutokana na matendo ya kazi husika, dhana na mvuto wa kisanaa unaotegemewa hudhihirika. Hakuna namna nyingine tunayoweza kuithaminisha fasihi simulizi nje ya matendo na muktadha wake. Katika Sanaa simulizi vitendo vya usimulizi vilivyoambatana na ishara za viungo vya mwili kama miguno, hasira, furaha, mvuto au kinyume chake, sauti za waimbaji, hubainika wazi, tofauti na aina nyingine ya sanaa. Vipengele hivi vinachambuliwa katika matumizi ya ucheshi, matumizi ya sauti na vijisauti, matumizi ya taswira, lugha ya picha na ishara na vipengele vingine vya fani vinavyojadiliwa katika utafiti huu.

Kahigi (1975) anasema fasihi ya Kiswahili iliingia tarehe mpya ya mabadiliko na zinduko la fani zake zilipanda kwenye upeo mpya wa maendeleo. Kahigi anagusia umuhimu wa kuwa na mtazamo wa kisayansi ambapo historia nzima ya ushairi na

mabadiliko katika mfumo wa fani ni mambo muhimu kuhusisha. Vidokezo hivi haviko mbali na yale ambayo mtafiti alidhamiria kufanya. Maelezo ya Kahigi (k.h.j) yamesaidia kutoa mwelekeo ambao ulichunguza namna mabadiliko ya kijamii yanavyoathiri maendeleo ya maudhui na fani katika awamu za kihistoria.

Chacha (1987) anataja kipengele ambacho kimebadilika katika ushairi kuwa ni kipengele cha maudhui na vituvinavyotumika kuwasilishia maudhui hayo kihistoria. Chacha hakudhamiria kushughulikia mtazamo wa kimaudhui katika kazi yake. Kwani lengo lake hasa ilikuwa kuzingatia maana ya jazanda katika muktadha wa jamii. Kazi hii ingawa ina utata katika maelezo yake lakini imetoa mwanga kuhusu fani hasa katika kipengele cha jazanda ambacho kimeshughulikiwa katika utafiti huu.

2.5 Pengo la Maarifa

Pamoja na wataalam mbalimbali kushughulikia uga huu wa fasihi simulizi, bado tondozi kama fani inayochukua sura ya pekee na inayoonekana kusalia katika ghani masimulizi, tofauti na fani nyingine kama majigambo, rara, ambazo tayari zimeanza kuchunguzwa na kuwekwa katika maandishi, tondozi haijachunguzwa vya kutosha. Wataalam wengi wa Kiswahili hawajaingia ndani kushughulikia tondozi kama kijitanzu kimojawapo cha ghani simulizi. Wataalamu kama Mulokozi (1996), Samwel (2012), wameishia kukiainisha tu na mahali pengine kukitaja tu kama kipera cha ghani simulizi, na pengine kueleza dhana yake tu. Kihistoria tondozi hapo awali ukilinganisha na sasa imekuwa na mabadiliko makubwa. Wakati tulionao unaonekana umebadilika sana. Mahitaji ya jamii ya jana na leo yana tofauti kubwa, hata uzuri wa jana pia sio wa leo. kila kitu ni kipya machoni pa watu na kizuri kwa watu wa wakati huo, tondozi haiwezi kuepuka haya yote.

Hata hivyo, kipera hiki kina mambo mengi yanayotakiwa kuchunguzwa kama historia na mahusiano yake na tanzu nyingine jambo ambalo utafiti huu haujaweza kulikamilisha. Utafiti huu ni wa utangulizi kwa watafiti wengine kuingia na kuendeleza pale tulipoishia. Utafiti huu umechunguza mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za Kihistoria.

2.6 Kiunzi cha Nadharia

Kazi za fasihi zaweza kuchunguzwa kwa kutumia nadharia nyingi. Kila uchambuzi na uhakiki wa kazi za fasihi lazima uongozwe na nadharia na mbinu mahsusi (Ntarangwi 2004). Miongoni mwa nadharia hizo ni Umaksi, udenguzi, umuundo, unafsia, ufeministi, uhakiki mpya na nadharia ya umuundo. Samwel (2012) akimnukuu Ntarangwi (2004), anasema, kila nadharia inafaa kwa uchunguzi wa kazi fulani ya fasihi na inaweza isifae kwa kazi nyingine, kwa hiyo Utafiti huu umeongozwa na nadharia tatu kwasababu ya mapungufu ya nadharia zilizotumika. Nadharia zilizotumika ni nadharia ya Kisosholojia, nadharia ya Uhistoria Mpya na nadharia ya Ubadilikaji Mpya, hivyo nadharia hizi zimekamilishana katika madhaifu yao.

2.6.1 Nadharia ya Kisosholojia

Nadharia hii ilianza kujitokeza katikati ya karne ya 19 na kushamiri katika karne ya 20. Mwanzilishi wa nadharia hii ni Mfaransa Hippolyte Taine (1828-1893). Mtazamo wa Taine ulikuwa chanya juu ya dhana, kuwa, historia ya jamii inayohusika, huamua na kuendeleza mabadiliko yanayotokea. Kwa mujibu wa Taine, (1863) mazingira, hali halisi ya maisha na asili, huamua namna sanaa inavyokuwa.

Kazi ya sanaa si mchezo unaohusisha ubunifu wala kazi inayohusisha akili tu, lakini ni nakala ya tabia, mila na desturi, kiwakilishi halisi cha jamii fulani, ya wakati huo.

Nadharia ya Kisosholojia, iliona, ni makosa makubwa sana kuchukuliwa kama sanaa tu, kwani sanaa huakisi maisha halisi ya mwanadamu. Wanasosholojia, waliona si rahisi kuitenga fasihi na masuala ya kijamii, kwa kufanya hivyo, sanaa ingeweza kuhubiri maisha ya mwanadamu juu juu na kutimiza suala la binadamu, ambalo ni matokeo ya mafunzo mengi yaliyotokana na kazi. Fasihi, ilionekana kuwa ni chombo cha mabadiliko na ghala za hekima za jamii na nyenzo kuu ya kuhifadhi hatua mbalimbali za maendeleo ya jamii. (Bascom 1959, Shorter, 1969; Okpewho, 1992; Mulokozi 1996; Mushengyezi 2003).

Katika mjadala huo Samwel 2012 akimnukuu Shorter alisema, “Kazi ya sanaa iliyotokana na jamii haiwezi kutazamwa na kupimwa kutoka kwenye ombwe tupu, bali historia ya watu hao, mila na desturi zao, uchumi na siasa yao vinapaswa kuzingatiwa”.

Kwa kuwa binadamu hubadilika kutokana na mabadiliko ya wakati, kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni, masuala hayo ni ya kuzingatiwa katika kuchunguza kazi inayohusika. Chalmers (1978: 249-256) anaeleza kuwa mawazo ya Taine ni kwamba kazi ya sanaa huamuliwa na jumla ya hali ya kawaida ya mawazo na hali zilizoko katika muktadha wa utamaduni. Chalmers anatoa rai kuwa Taine ndiye mtu wa kwanza kujadili uhusiano wa mwanasanaa na jamii yake akitumia fomula ya uchanganuzi wa jamii- mazingira- wakati. Anasisitiza kuwa kazi yoyote ya fasihi ni zao la jamii, na ili kuelewa kazi ya kisanaa, msanii au kundi la wasanii, inabidi

kuyaelewa mazingira ya kijamii ambamo msanii amekulia. Anaongeza kuwa, matini za kifasihi ni nyaraka za kijamii.

Wafuasi wa nadharia ya Kisosholojia wanaamini kuwa fasihi ni kiungo cha mahusiano ya kijamii. Hii inamaanisha kuwa, fasihi hujihusisha na ujenzi wa mahusiano kati ya mtu na mtu, mtu na kikundi au kikundi na kikundi cha watu na hali halisi ya maisha, (Senyamanza 2015). Kwa hakika fasihi haishii kuyasawiri maisha kijuu juu, bali fasihi ina usawiri mkamilifu wa hali halisi ya jamii inayohusika. Fasihi kama taasisi ya kijamii, kwa mapana yake inahusu uhalisi wa jamii. Bukenya (1994), anasema, fasihi inaelezea ukweli wa maisha ya jamii, utamaduni, ufundi, nyimbo na amali zake kwa hiyo kuna uhusiano wa moja kwa moja wa fasihi na maisha.

Fasihi kama taasisi ya kijamii hutumia lugha katika kuwakilisha mambo inayoyasawiri, kwahiyo fasihi huwakilisha maisha ingawa maisha ni kitu tofauti kwa watu tofauti, kwasababu huenda watu wakaishi katika mazingira sawa, aghalabu huguswa na mambo kwa njia tofauti. Maisha kwa upana wake huhusu uhalisi wa jamii, yaani ulimwengu halisi wa watu na hata ulimwengu halisi wa mtu binafsi. Kwahiyo fasihi haitoki katika ombwe tupu. Wanasosholijia wanaamini kuwa, fasihi simulizi iko hai na haiwezi kufa bali hupokea mabadiliko kutegemea mahitaji ya jamii inayohusika.

Katika utafiti huu tumegundua kuwa tondozi za awamu tofauti zimepokea mabadiliko mbalimbali kulingana mahitaji na matukio ya jamii ya wakati huo. Mfano wakati wa kusherehekea uhuru nyimbo nyingi zilikuwa zinasifu viongozi waliopigania kupatikana kwa uhuru na ahadi zao nyingi walizozitoa.

Nadharia hii imetufaa pia katika utafiti huu tukiwa tunachunguza lengo la kwanza ambalo linachambua mabadiliko ya maudhui ya tondozi kwa sababu Wanasosholojia wanasema, mazingira na hali halisi ya maisha, ndiyo huamua sanaa inavyokuwa, kwa hiyo utumiaji wa nadharia hii, tumeona ni muafaka kwa sababu tondozi za awamu nne za kijamii zimechunguzwa, awamu za kabla ya ukoloni, wakati wa ukoloni, awamu ya baada ya uhuru na wakati wa ubepari au utandawazi.

Tumeona ni muafaka kutumia nadharia hii kwasababu tondozi, kama kipera cha fasihi simulizi zinafuata mazingira na hali halisi ya maisha. Msisitizo mkuu wa Wanasosholojia, uliwekwa katika mazingira halisi ya utendaji wa fani za fasihi ambao unaibua maudhui kutokana mazingira hayo, katika kufanya hivyo, ilibainika kuwa mtendaji wa kazi ya fasihi, alikuwa na kipawa kikubwa kisanaa (Jahn 1968; Finnegan 1970; Mulokozi 1996).

Hata hivyo mapungufu ya nadharia hii yametulazimisha kutumia nadharia nyingine ambazo zimesaidiana nayo. Haya yote yametokana na kuwa, nadharia hii haizingatii sana mambo mapya yanayoibuka kutokana na maendeleo ya jamii bali imejiegemeza katika utendaji wa kazi ya fasihi, hivyo ilihitaji nadharia zingine kuikamilisha.

2.6.2 Nadharia ya Uhistoria Mpya

Nadharia hii inahusishwa na athari za akina Raymond William (mfuasi wa Kimaksi) na Michel Foucault. Uhistoria mpya unahusishwa na Wamarekani. Waingereza wameiita, Uyakiniifu wa Kitamaduni, wakirejelea kitu kilekile. Wana Uhistoria Mpya wanaitambua nafasi kubwa na muhimu, inayochukuliwa na muktadha wa kihistoria katika kazi za fasihi. Nadharia hii imesaidia kutoa maelezo madhubuti ya miktadha ya fasihi kihistoria.

Ni nadharia ya kisasa na kimaendeleo inayohusishwa na tapo la wasomi wenye mwelekeo wa kilimbwende na ufufuo wa elimu na maarifa katika kazi ya sanaa, (Murfin, 1991 na Rice, 1993). Nadharia hii ni ya kimaendeleo inachangiwa na nadharia za hivi karibuni kama vile uchambuzi nafsia, mwitikio wa msomaji, ufeministi (Mc Gann, 1985). Nadharia hii ina mikabala mingi ndani yake. Mikabala hiiina mawazo ya kimsingi yanayounganisha mikabala hiyo ambayo ni:

Kwanza, kila tukio la kisimulizi, hutegemezwa kwenye hali changamano ya matukio ya Kiyakinifu. Pili, tukio lolote la kufichua, kuhakiki, kukosoa na hata kupinga huishia kuzitumia mbinu inazozipinga. Tukio hilo, huweza kutumbukia katika hali inayotaka kuzifichua au kukosoa. Tatu, kazi za fasihi na zisizo za fasihi huingiliana kimzunguko. Nne, hamna usemi wowote wa kibunifu au Kiyakinifu, unaoweza kuelekeza kwenye ukweli usiobadilika au unaoelekeza kazi ya binadamu isiyoweza kubadilishwa. Tano, mtindo wa kuhakiki na lugha inayokifu, kuuelezea utamaduni, unaopatikana katika jamii ya kibepari, huhusika katika uchumi wa kibepari unaouelezea. Mkazo mkubwa wa nadharia hiyo haupo kwenye tendo au kitendo cha kuisawiri historia au wakati uliopita, bali njia zinazoweza kutumiwa kuijenga au kuisawiri tena jana au historia (Wamitila, 2002).

Nadharia hiyo inashikilia kuwa, kazi za kifasihi zinaweza kusomwa kwa njia ifaayo, zikiwa na kani za kihistoria, zinazosababisha au zinazotawala hali fulani pamoja na kuangaza mazingira yanayobadilika, ingawa ni vigumu kuyajua mambo yote tupasayo kuyajua na tunayohitaji kuyajua kuihusu awamu hiyo, aghalabu mazingira tuliyomo au hali ya jamii ya leo inavyoathiri kwa kiasi kikubwa, tunavyosawiri tamaduni za wakati uliopita.

Dhana ya pili ni uyaakinifu wa kiutamaduni ambao ni muundo unaogeukageuka. Hii ni dhana inayoiangalia fasihi kwa jicho la matukio fulani ya kiutamaduni. Dhana nyingine ni mabadilishano, dhana hii inahusishwa zaidi na mwanadharia Stephene Greenblatt (1988), na dhana ya mwisho ni mzunguko unaoyarejelea mageuzi au matukio, itikadi za kiutamaduni, jinsi zinavyotoka sehemu moja hadi nyingine, kwa mbadilishano.

Kutokana na vipengele na misingi ya nadharia hii ni wazi kwamba vimesaidia kwa yale ambayo yalidhamiriwa na utafiti huu, Kwa kuwa mawazo mengi yanayojadiliwa katika nadharia hii, yana mlandano na madhumuni ya utafiti wetu, mawazo hayo ndiyo yametusaidia sana katika uchambuzi na uchanganuzi wa data na kisha kubaini kile tulichonuia katika utafiti huu.

Pia nadharia hii ina uwezo wa kueleza yale ya kidelesturi na kimila na mambo mengi kadha wa kadha yanayohusika nayo. Kwa mujibu wa mawazo na misingi uhistoria mpya tumeweza kubaini haya;

- (a) Ni muhimu kufanya uchunguzi juu ya jamii halisi inayozalisha fasihi katika mazingira na wakati maalum (Butler, 1987). Utafiti wetu umefanyika katika jamii ya Wanyakyusa kwa kuchunguza tondozi zao, katika utafiti huu tumegundua kuwa tondozi za nyakati mbalimbali zimeyasawiri matukio ya awamu husika, hivyo hata maudhui yaliyojitokeza katika tondozi hizo ni yale yaliyokuwa yakitendeka katika jamii kwa uhalisi wake.
- (b) Matakwa ya kijamii na kisiasa huathiri utoaji na upokezi wa kazi ya fasihi (Greenblatt, 1980). Kila mtunzi huwa ameathiriwa na mazingira, na athari hizi hazina budi kujitokeza katika utunzi wake. Katika utafiti huu tumegundua

kuwa wasanii wengi wa tondozi wameathiriwa sana na mazingira ndipo sasa nyimbo zao huwa na michomozo ya kijamii na kisiasa ya awamu hiyo.

- (c) Kila utungo wa fasihi ni zao la jumuiya fulani, ambapo kiwango cha utamaduni wake, maendeleo ya fasihi yake kwa jumla na miongoni mwa mambo mengine yote, huchangamana na kuupa utungo fulani mfumo wake maalum. (Davis, 1986) yeyé anasema, Maendeleo ya historia hufafanua mahusiano ya watu katika awamu maalum kwa mujibu wa mipaka ya yale yanayotiliwa maanani na utamaduni.
- (d) Fasihi haiwezi kutengwa na historia inayohusika nayo kwani inarejelea vitu vilivyomo kwenye mazingira. Foucalt (1972) akiunga mkono hoja hii anaeleza kuwa umuhimu wa yale yanayosemwa katika awamu fulani huwa tofauti na yale ya awamu nyingine. Hii ni kusema kuwa maudhui ya awamu fulani ni tofauti na yale ya awamu nyingine.

Nadharia hii imeuwezesha utafiti kubainisha misingi ambamo maudhui fulani yamejikita, kwasababukazi fulani ya fasihi ni zao la amali za wakati na mahali fulani katika maendeleo ya kihistoria. Utafiti huu umechambua maudhui kwa kuzingatia aina za tondozi na namna zilivyosawiri matukio ya awamu hiyo kulingana na mahitaji ya jamii ya wakati huo. Hii ni kwasababu katika kila jamii utoaji wa ujumbe husimamiwa, kuteuliwa na kupangwa kulingana na utaratibu fulani (Foucalt, 1972). Utafiti huu umechukulia fasihi kama tendo la kijamii linalosimamiwa kwa mujibu wa wakati. Hivyo imebainika kwamba tondozi ni kazi ya sanaa inayotolewa na kuhifadhiwa chini ya masharti maalum ya kijamii, na maudhui yake yanajikita katika muktadha maalum wa kihistoria.

Nadharia hii pia imesaidia uibushaji wa dhana ya mabadiliko kwa kuwa uhakiki wa kihistoria huelezea yale yaliyo bayana na ambayo yana athari kuu katika mazingira na wakati maalum. Hivyo tumegundua kuwa maudhui yaliyokuwa yanajitokeza yalikuwa yanajikita katika awamu fulani maalumu ya kihistoria. Utafiti huu umechunguza tondozi za awamu mbalimbali zinavyosawiri maisha halisi ya Wanyakyusa katika tondozi za wakati husika na mazingira ya kihistoria. Mathalani katika mkabala kama huu baadhi ya tondozi zilieleza matukio muhimu kama vile uhuru, Azimio la Arusha na vita vya Kagera.

Hii ni kwasababu fasihi huathiriwa na uhalisi uliopo, pia ufafanuzi wa kazi fulani ya fasihi hauna budi kuwa na mwelekeo na maendeleo, sambamba na vipengele vingine vya maisha ya jamii. Hivyo katika utafiti huu tumegundua kuwa katika uelewaji wa kazi ya fasihi inampasa mtu kuelewa muktadha wa kihistoria ambamo kazi ya fasihi hutokea.

Wanauhistoria mpya wanadahili kuwa, kazi za kifasihi ni matokeo ya uhusiano changamano za kimwingiliano matini na wala siyo kazi zinazotokana na ubunifu wa msanii peke yake. Wanasema kuwa, mwingiliano matini uliopo unapatikana kwa kuiangalia jamii pamoja na utamaduni. Kwa hiyo ni kosa kuitenga fasihi na miktadha ya kijamii kwa kuwa maingiliano kati ya muktadha huo na kazi ile ni muhimu katika kuipa sura na uhai kazi inayohusika, (Wamitila: 2002). Dhana za kimsingi za nadharia hii ni, “Usukaji, ambayo hutumia kurejelea hali ya kuyachukua matukio na matendo ya kihistoria na kufanya sehemu ya matukio ya hadithi au kazi ya kifasihi kama ilivyojitokeza katika baadhi ya tondozi kama vile vita vya Kagera, Idi Amin dada nakadhalika ukisoma ukurasa wa 146-148.

Nadharia hii imemsaidia mtafiti katika malengo yote mawili yaliyonuiwa na utafiti huu. Kwanza imeeleza taathira za kijamii na kihistoria zinazoleta mikinzano katika hatua za ukuaji kimaudhui. Pili katika vipengele vya fani, nadharia hii, imemsaidia mtafiti kueleza dhana ya utendaji hususani katika mavazi, lugha inavyofungamana na utamaduni na kipengele cha mtindo kimefafanuliwa kwa kutumia nadharia hii.

Udhaifu wa nadharia hii ni kuwa inakuwa ni kazi ngumu labda isiyowezekana kuusaka ukweli kwa usomaji wa kihistoria, kwa kuwa uchunguzi wowote unaathiriwa na sababu za kiuchunguzi, haiwezekani kuwa na sifa za ubaki, za kimwingiliano matini, ambao unapatikana kwa kuangalia jamii pamoja na utamaduni. Mukstadha wa kijamii huweza kuzipuuza sifa za kiuajumi za kazi fulani za kifasihi, na huu ni udhaifu wa nadharia za kisoloshojia kwa jumla. Kwahiyo haiwezekani tukayajua mambo yote tuyapasayo na tunayohitaji kuyajua kuhusu awamu hiyo, aghalabu mazingira tuliyomo au hali ya jamii ya leo inaathiri kwa kiasi kikubwa jinsi tunavyozisawiri tamaduni za wakati uliopita.

2.6.3 Nadharia ya Ubadilikaji Mpya

Nadharia nyingine iliyotufaa katika utafiti huu ni nadharia ya Ubadilikaji Mpya. Nadharia ya Ubadilikaji Mpya inachimbuka kutoka katika nadharia ya Ubadilikaji Taratibu (evolution theory) inayotokana na kazi za Charles Darwin. Nadharia hii ya Ubadilikaji Taratibu inaona kwamba, binadamu anapitia mabadiliko na kwamba hapo awali kulikuwa na jamii moja ya binadamu ambayo sasa imesambaa duniani kote (Okpewho, 1992; Songoyi, 2005; Dorson, 2006).

Nadharia hiyo inazitizama kazi za fasihi sawa na vitu vinavyobadilika daima, kama vile vinavyobadilika viumbe hai. Mabadiliko hayo, hujengwa katika misingi ya kazi

zilizotangulia. Frazer (1854- 1941) alifanya utafiti linganishi wa elimu ya mila na desturi za jamii kwa kina, kazi zake zinatoa mwanga kuhusu fasihi simulizi ya Kiafrika, kwa kutumia nadharia hii, Frazer alianza kwa kutafiti asili ya uchawi na miviga ya kidini katika kabila dogo la Italia. Baadaye aliukuza utafiti wake na kuvuka mipaka hadi katika jamii za Kishamba za Kiafrika (Primitive Communities).

Hitimisho la tafiti zao ni kuwa watu wa Afrika ni kama watu wengine ulimwenguni ambao wamepitia mabadiliko mbalimbali na kuzaa jamii mbalimbali duniani. Kwahiyo nadharia ya Ubadilikaji Mpya inaonekana kuendeleza nadharia ya Ubadilikaji Taratibu. Nadharia ya Ubadilikaji Mpya inachukulia kuwa kazi za fasihi hubadilika. Foucalt (1926-1984) anaelezea jinsi, mabadiliko na ukuaji wa mawazo, ambao jamii inachukulia kuwa ni maarifa ya kawaida, na kuonesha jinsi mawazo hayo yalivyozuka, kama njia ya kuyakabili mazingira maalumu ya Kihistoria.

Samwel (2012) akifafanua mabadiliko ya fasihi kwa kutumia nadharia ya Ubadilikaji Mpya anasema, kazi za fasihi hubadilika na hata kazi mpya za kifasihi hubadilika zikijikita katika misingi ya awali iliyotangulia. Mwanafalsafa Friedrich Nietzsche alivyodai kuwa, “Leo ni zao la historia na kwa hiyo hatuwezi kuielewa leo bila kuielewa jana”, alisema kuwa, kihistoria, jamii inaeleza mawazo yanayokubalika au hata tabia na desturi zinazokubalika kwa kuzilinganisha na taswira za wengine. Watafiti wanaotumia nadharia hii wanasema kwamba, hata fasihi andishi, ambayo ni ya hivi karibuni, imejengwa katika misingi ya fasihi simulizi, ambayo ni ya awali. (Devatine, 2009; Adejumo, 2009). Wazo kuu la wanaubadilikaji mpya ni kuwa siyo kwamba kazi za fasihi hubadilika bali mabadiliko hayo hujikita katika kazi zilizotangulia. Kwa kutumia nadharia hii tumegundua kuwa katika kazi ya fasihi

hakuna maudhui mapya, maudhui yote yaliyopo katika tondozi fulani za awamu iliyopita ni yale yale kikubwa kilichobadilika ni kuwa jamii ya wakati huo ilikuwa na vigezo fulani vya kuutazama uzuri wa kazi ya sanaa ambao ndiyo hasa msanii alikuwa akiuzingatia.

Kwa kutumia nadharia ya Ubadilikaji Mpya, tumeweza kutathimini mabadiliko yanayojitokeza katika tondozi za awamu mbalimbali, na jinsi mabadiliko hayo yanavyotegemeana kutoka awamu moja na nyingine. Ni dhahiri kabisa kuwa tangu kabla ya ukoloni hadi utandawazi, fasihi simulizi hususani tondozi, zimekuwa na mabadiliko makubwa ambayo yamejitokeza na yapo katika nyanja zote, za maisha ya binadamu.

Katika utafiti huu, nadharia ya Ubadilikaji Mpya, imetumika kuchambua mabadiliko ya tondozi kimaudhui na kifani. Nadharia hii imetumika kuchambua lengo la kwanza na la pili. Nia ya kutumia nadharia ni kutaka kuthibitisha mihimili inayojadiliwa na nadharia hii kuwa awamu za fasihi zinategemeana katika mifumo tofauti ya kijamii. Nadharia hii pia imemsaidia mtafiti kuchambua vipengele vya fani tulipokuwa tunachunguza vipengele vya utunzi na mtindo katika sauti na vijisauti vya tondozi unavyotegemeana kutoka awamu moja kwenda nyingine. Kwa kutumia nadharia ya Ubadilikaji Mpya, tumebaini kuwa, mabadiliko hayo yamejiegemeza katika historia na siyo kwamba yanaibuka kwa namna mpya.

2.6 Hitimisho

Katika sura hii tumejadili na kutalii kazi tangulizi na mweka wa nadharia. Mjadala wa kazi tangulizi umegawanywa katika sehemu sita. Sehemu ya kwanza inajadili

kazi zinazohusu tondozi, eneo hili limehusisha utanzu wa sifo ukirejelea tondozi za jamii mbalimbali. Sehemu ya pili imejadili kuhusu mabadiliko ya fasihi inavyojadiliwa na wataalamu mbalimbali. Sehemu ya tatu imejadili mabadiliko katika maudhui na fani. Sehemu ya nne imeeleza kuhusu pengo la utafiti. Pamoja na kazi tangulizi tumefafanua kuhusu nadharia na namna zilivyotusaidia kukamilisha utafiti wetu. Nadharia zilizoteuliwa ni Sosholojia, nadharia ya Uhistoria Mpya na Ubadilikaji Mpya.

SURA YA TATU

MBINU NA VIFAA VYA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Mbinu za utafiti ni utaratibu maalumu uliopangwa kwa ajili ya kumwongoza mtafiti katika kukusanya data ili kujibu maswali ya utafiti (Best na Kahn, 1993). Sehemu hii inaeleza na kufafanua mbinu tofauti za utafiti huu. Sura hii imegawanyika katika sehemu tisa, sehemu ya kwanza inahusu eneo la utafiti, sehemu ya pili ni usanifu wa maandishi, sehemu ya tatu inahusu aina ya utafiti. Sehemu ya nne inahusu aina za data zilizokusanywa, sehemu ya tano inahusu mbinu za kukusanyia data, sehemu ya sita ni sampuli ya watafitiwa na upatikanaji wake, sehemu ya saba ni mbinu za uchambuzi wa data, sehemu ya nane ni mawanda ya utafiti na sehemu ya tisa inahusu maadili ya utafiti. Vipengele hivi vyotevimeshughulikiwa kwa umakini katika utafiti huu.

3.2 Eneo la Utafiti

Utafiti huu unahusu mabadiliko ya tondozi umefanyika katika maeneo ya mkoa wa Mbeya. Utafiti huu umeegemea zaidi katika mkoa huu kutokana na ukweli kwamba utafiti wetu wa awali umeonyesha kuwa jamii ya Wanyakyusa, wasanii walio wengi ni waimbaji wanyimbo za tondozi. Nyimbo hizi ni zile zenye ukatikati wa uzungumzi na uimbaji maarufu kwa jina la *Kapote* na *kibhota*. Utafiti huu ulifanyika katika mkoa wa Mbeya, wilaya za Mbeya, Rungwe na Kyela.

Katika wilaya hizo za mkoa wa Mbeya tulitembelea maeneo ambayo yana mikusanyiko ya watu, hususani katika makongamano, sherehe, misiba na ndoa. Hili lilimsaidia mtafiti aweze kujua namna mbalimbali za uimbaji wa tondozi katika jamii

hii. Tulitembelea vituo vya redio kama TBC (Kituo cha Mbeya na Dar es Salaam) na redio Ebony mkoani Iringa ambako tulipata data za tonozi zilizorekodiwa. Taarifa zingine zilipatikana kwa baadhi ya wenyeji wa mkoa wa Mbeya walioko nje ya mkoa huo. Utanukaji wa eneo unaelezwa na baadhi ya wataalamu kama Sengo (2009), akizungumzia kuhusu ndani na nje amesema kuwa, “ndani ndimo mlimo kokwa za chungwa, ya embe, ya zaituni na nje ni huko kwenye ganda”.Nje kwenye ganda kunaweza kutoa taarifa chache zinazozunguka kokwa kwani bila ganda kokwa lingechafuka na kukosa thamani.

Kwa kusema hayo hata baadhi ya maeneo ya nje ya mkoa wa Mbeya yalikusika katika ukusanyaji wa data kwa baadhi ya maeneo, kwa sababu kuna watu wengine wa mkoa huu wamehamia mikoa mingine hasa mkoa wa Dar es Salaam, lakini wamesaidia kutoa baadhi taarifa juu ya jambo lililokuwa linatafitiwa. Taarifa zingine tulizipata katika vituo vya redio mkoani Mbeya vituo hivyo ni Ushindi F.M, Clouds F.M, Highlands F.M na Bomba F.M.

3.3 Usanifu wa Utafiti

Utafiti huu umetumia usanifu unaojulikana kama uchunguzi wa kifani. Omary (2015) anasema uchunguzi wa kifani ni mbinu ya utafiti ambayo humwezesha mtafiti kuteua jambo maalum la kufanyia utafiti wake na kisha kupata data ambazo zinajibia maswali ya utafiti wake. Katika utafiti huu tumeshughulikia tondozi za Wanyakyusa ambazo zimetupatia data za msingi za utafiti wetu.

Omary (2015) akimnukuu Robson (2007) anaeleza kwamba, uchunguzi kifani ni muafaka kwa utafiti kama huu wa kwetu kwasababu humwezesha mtafiti kutumia

gharama ndogo katika kufanikisha utafiti wake. Cresswell na wenzake (2009) wanaeleza kwamba, Uchunguzi wa kifani ni mbinu ya utafiti inayomfanya mtafiti kulishughulikia jambo fulani kwa undani zaidi kwa kuwa ndilo aliloamua kulibobea na hivyo kupatikana kwa matokeo yenye kusukuma mbele maendeleo ya taaluma husika.

3.4 Aina ya Utafiti

Utafiti huu umefanywa katika aina mbili za utafiti ambazo ni utafiti wa maskanini na maktabani. Omary (2015) anasema kuwa, maskanini ni mahali wanapoishi wanadamu au mahali wanapofanya shughuli zao za kuendesha maisha yao. Maskani tuliyotembelea ni yale ya Kyela, Rungwe na Busokelo. Katika maeneo haya tulikusanya data za msingi kwa kutumia usaili, ushuhudiaji na ushiriki, tulitumia waimbaji wa tondozi na wazee. Katika maeneo haya tulipata data za msingi tulizotumia katika utafiti huu. Kwa upande wa data za upili tulizipata katika maktaba za Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Chuo Kikuu Huria cha Tanzania, Chuo Kikuu Teofilo Kisanji na katika mitandao ya Kielekroniki.

3.5 Aina ya Data Zilizokusanywa

Katika utafiti huu data za aina mbili zilikusanywa. Data za msingi na data za upili. Maelezo yake yamefafanuliwa katika sehemu inayofuata.

3.5.1 Data za Msingi

Msingi ni neno la Kiswahili linalorejelea mwanzo wa jambo fulani au kitu muhimu sana kinachoweza mambo mengine kufanikiwa na kukamilika. Katika utafiti data za msingi hutumika kurejelea data zilizokusanywa kwa mara ya kwanza kabisa

katika utafiti fulani na kwamba data hizo hazijawahi kukusanywa na mtu mwingine kwa minajili ya utafiti kama huu anaoufanya huyo kwa wakati huu (Kothari, 2008). Data za msingi hukusanywa maskanini ambapo mtafiti hufanya usaili, mahojiano, ushuhudiaji na ushiriki kuhusu mada yake ya utafiti.

Katika utafiti huu data za msingi tulizipata kwa kukusanya tondozi kwa wasanii husika kulingana na yale tuliyokuwa tunayahitaji. Data za msingi, pia tulizipata katika vituo vya redio kama vile T.B.C taifa, Ebony Iringa na katika maktaba za watu binafsi ambako tulipata tondozi ambazo tumezitumia katika utafiti huu. Pia katika mazingira mengine, data za msingi hukusanywa kwa kutumia mbinu ya usomaji makini katika matini au vitabu vilivyoteuliwa kwa ajili ya kutoa data. Utafiti wetu haukuhusisha vitabu kwa hiyo hatukukusanya data za msingi za aina hii.

3.5.2 Data za Upili

Data za upili ni zile ambazo zilishakusanywa na watu wengine na kuandikwa au kuwasilishwa katika vitabu, majarida, tasnifu, wavuti na tovuti mbalimbali. Data hizi hukusanywa kwa nia ya kuzithibitisha data za msingi ambazo zinakusanywa kutoka maskanini. Data hizi hupatikana baada ya kusoma maarifa yanayohusiana na mada ya utafiti. Katika utafiti huu tulikusanya data za upili kutoka maktaba ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Chuo Kikuu Huria cha Tanzania, Chuo Kikuu Teofilo Kisanji na katika mitandao ya kielektroniki.

3.6 Mbinu za Kukusanya Data

Kwa kuelewa umuhimu wa kutumia mbinu nyingi za kukusanyia data, utafiti huu ulitumia mbinu tano ili kuchunguza maudhui na fani ya tondozi (Cohen na

Lawrence, 2000). Mbinu hizo, uchunguzi shirikishi, kushuhudia, usaili, usomaji wa matini na usikilizaji wa sidii na uangaliaji wa kanda ili kukusanya data. Matumizi ya mbinu hizo, kwa pamoja, yanatokana na ukweli kwamba kila mbinu ina ubora na udhaifu wake.

Kwa hiyo, kwa kuzitumia mbinu hizi pamoja zimetusaidia sana katika kukamilishana kupunguza sana udhaifu wa kutumia mbinu moja. Mbinu ya uchunguzi imetumika katika kuchunguza mabadiliko yaliyojitokeza katika tondozi za awamu tofauti zilizotumiwa katika utafiti huu; mbinu ya kushuhudia/kushiriki imetumika katika kuchunguza utendaji wa tondozi na matukio yanayofanyika katika jamii iliyotafitiwa. Mbinu ya usomaji matini imesaidia kutupa mwanga wa mambo mbalimbali yanayozungumzwa kuhusu tondozi. Mbinu ya usikilizaji na uangaliaji wa sidii na kanda imetusaidia kubaini vipengele mbalimbali vya kifani vinavyotumika katika tondozi. Aidha, matumizi ya mbinu hizo yamesaidia kutathimini mabadiliko katika tondozi, katika awamu tofauti za kihistoria katika maendeleo ya jamii. Maelezo zaidi yametolewa katika vipengele vinavyofuata hapa chini.

3.6.1 Uchunguzi Shirikishi

Hii ni mbinu ya kukusanyia data, ambayo mtafiti hukusudia kufanya uchunguzi wa jambo, hali au kitu na kulichunguza kama linavyotendeka. Mbinu ya uchuguzi shirikishi inahusu ukusanyaji wa data kwa kuchunguza na kumhoji mhusika. Kwa kutumia mbinu hii mtafiti alitembelea na kuhudhuria mikusanyiko zikiwemo sherehe na misiba. Mtafiti alishiriki kuimba na kucheza kwa baadhi ya tondozi. Hata hivyo, katika kuiongezea nguvu mbinu ya uchunguzi shirikishi, mtafiti alifanya mahojiano yasiyo rasmi na washiriki wa mikusanyiko. Mahojiano yasiyo rasmi, hayana kanuni,

juu ya idadi ya maswali au aina ya maswali. Aina ya maswali na idadi yake inaamuliwa na muktadha na hali halisi ya mkusanyiko. Kwa kutumia mbinu hii tumegundua mambo mengi yahusuyo jamii ya Wanyakyusa kwasababu walikuwa wanatenda mambo mengi bila kujua kama wanatafitiwa hivyo walikuwa huru kufanya mambo yao.

Mbinu hii imetusaidia kupata baadhi ya tondozi zinazoimbwa misibani na kwenye mikusanyiko kama vile harusi. Finnegan (1970) anasema tondozi wakati mwingine zilitumika katika sherehe za misiba na harusi. Hivyo kwa kutumia mbinu hii, pia tumebaini kuwa kuna baadhi ya nyimbo zinaimbwa katika miktadha yote ila baadhi ya maneno yanabadilika.

3.6.2 Kushuhudia

Zaidi ya kukusanya data kutoka katika kushiriki, katika utafiti huu pia tulitumia njia ya ushuhudiaji. Ushuhudiaji ni ukusanyaji wa data ambapo mtafiti huchunguza kwa kuangalia watafitiwa moja kwa moja bila kumuuliza mtu mwingine, (Kothari 1990: 96). Mtafiti hulazimika kwenda katika eneo husika na kushuhudia kile anachokitafiti. Hivyo katika utafiti huu tulienda katika maeneo husika ya jamii tuliyokuwa tunaitafiti. Katika maeneo haya tuliona mengi kwa macho yetu wenyewe. Mfano tulihudhuria tamasha kubwa la nyimbo za asili za Kinyakyusa. Tamasha hili lilihusisha wilaya za Kyela na Rungwe, tamasha hili liliandaliwa na mheshimiwa Tulia Akson Mwansasu wilayani Rungwe. Katika tamasha hili tulijionea mengi ambayokwa namna ya kawaida ukimuuliza muhusika angeshindwa kutoa majibu ambayo yangetosheleza kiu ya utafiti wetu. Ushuhudiaji pia umetusaidia kuona matendo halisi yanayofanywa na wasanii. Miongoni mwa wasanii walioshuhudiwa ni

Asamisye kutoka kijiji cha Bujesi, Uswege kutoka Itete, na vikundi kutoka Iponjola na kingine kutoka wilayani Kyela. Katika tamasha hili mtafiti aliwahoji wasanii wa nyimbo za tondozi waliokuwepo, hivyo pia kuna baadhi ya nyimbo tulizotumia katika utafiti huu zilirekodiwa na mtafiti wakati wa tamasha.

Vilevile ushuhudiaji ulifanyika katika mikusanyiko kama vile harusi na misiba, ambapo kwa jamii ya Wanyakyusa huwa na nyimbo za kusifu. Katika mikusanyiko hii pia tulishuhudia yale ambayo Wanyakyusa wanayaamini katika maisha yao ya kila siku. Mbinu hii imatusidia kubaini maudhuiya nyimbo za harusini na misibani kwa kipindi hiki yalivyo ukilinganisha na yale ya awamu zilizotangulia.

3.6.3 Usaili

Mbinu hii imetumika katika maeneo yaliyokuwa yanahitaji ufafanuzi wa kidhana na kiuchambuzi. Usaili ulitumika kuhoji wasanii wa tondozi walioteuliwa kwa ajili ya kukusanya data. Mahojiano yalifanyika kwasababu kuna mambo ya msingi ambayo wahasika walisaidia kutoa taarifa muhimu. Taarifa hizo ni zile ambazo, zinaweza zisijitokeze katika tondozi bali katika uzoefu wa maisha. Kwa mfano kipengele cha utungaji wa tondozi kinazingatia mambo gani? Majibu ya swali kama yalitakiwa kujibiwa na wasanii. Mahojiano mengi yalifanyika kwa wasanii kuhusu sanaa ya tondozi, kwasababu wao wanayajua mengi kuhusu sanaa hii.

Katika kundi hili la wasanii wapo wazee kuanzia miaka sitini na kuendelea, wapo watu wazima wenye umri wa miaka thelathini na tano mpaka hamsini na vijana wenye umri wa miaka kumi na nane mpaka thelathini na nne. Wasanii wazee tuliowahoji walikuwepo tangu kipindi cha ukoloni. Wazee watano walihojiwa wawili

kutoka wilayani Kyela ambao ni Singasipa Mwandulusya na Daimon. Wawili tuliwapata wilayani Rungwe ambao ni Mwabwalwa na Aliko Mwakisambwe ambaye pia ni msanii wa ngoma za asili. Mwingine ni Msanii Mwandwanga ambaye anaishi mpakani mwa Mbeya na Chunya. Tuliona njia hii inafaa sana kwa kundi hili kwasababu yale waliyoyaeleza ndiyo ambayo pia tuliyakuta yamesawiriwa katika tondozi zao. Hivyo basi tulitimiza azma ya data tulizokuwa tunazihitaji.

3.6.4 Usomaji wa Matini

Mbinu hii ni tumeitumia katika utafiti huu; vitabu, makala, tasnifu, matini za kielektroniki zimetumika kwa lengo la kuzifanyia uchambuzi. Mtafiti alipendekeza data hizi kwasababu ndani ya matini hizo ndimo kuna hazina kubwa ya maarifa. Kuna baadhi ya mambo muhimu ambayo hatukuweza kuyapata katika mahojiano, kushuhudia, kushiriki nakadhalika, tuliyapata katika matini andishi. Mbinu hii imetufaa sana kwasababu mpaka sasa kuna baadhi ya tondozi tulizozitumia katika kuchanganua data ni zile zilizorekodiwa miaka ya nyuma na waimbaji wa tondozi hizo. Waimbaji hao wengine walishafariki na wengine wamekuwa wazee na hawawezi kufanya kazi hiyo tena. Hivyo basi mbinu hii imetufaa sana katika utafiti wetu.

3.6.5 Usikilizaji wa Sidii na Uangaliaji wa Kanda

Mbinu hii imetumika kwa minajili ya kusikiliza nyimbo za kusifu, zilizorekodiwa katika kanda. Usikilizaji huo ulihusisha vipindi vya redioni katika vipindi vya burudani na uangaliaji wa sidii za picha. Pia kuna tondozi za awamu zilizopita nazo hatukuweza kuzipata uwandani, tondozi hizo tumezipata katika kanda za kaseti, video, vyombo vya habari na mitandao ya kielektroniki ni mbinu ambayo imetufaa

sana katika utafiti huu kwa sababu siyo rahisi kupata nyimbo nyingi katika matukio halisi yaani kwenye mikusanyiko kwa nyakati hizi kwasababu wasanii walio wengi wanafanya kama sehemu ya ajira. Hivyo tondozi nyingi zilisikilizwa katika redio kwenye kipindi cha Mkoa kwa Mkoa, tulisikiliza kipindi kinachorushwa na TBC taifa redio na televisheni vijulikanavyo kama Utamaduni wetu na Ngoma zetu.

Tondozi zingine tulizosisikiliza ni zile ambazo zimerekodiwa na waimbaji wenyewe, wengine baadhi ya wasanii hao wamefariki lakini tumezipata nyimbo zao katika kanda, wengine wangali hai lakini hawakuweza kuimba tondozi zote bali kwa kutoa kanda zao au sidii ambazo pia ni sehemu mojawapo ya kuwaingizia kipato, mfano nyimbo nyingi za msanii Mwandwanga tumezipata kwenye sidii ingawa msanii huyo yuko hai lakini hali yake ya kiafya si nzuri sana, na umri nao umeenda. Kwahiyo tondozi hizo zimesikilizwa na kufanyiwa upembuzi yakinifu kupitia kanda na sidii. Ili kujua tondozi hizi ni za awamu gani, baadhi ya wasanii kama vile Mwandwanga na Mwandulusya ambao ni wasanii wa muda mrefu, walieleza kuwa tondozi hizo waliziimba katika awamu fulani na hivyo waliweza kutupa picha kuhusu tondozi za kila awamu.

3.7 Sampuli ya Watafitiwa na Upatikanaji Wake

Sampuli ni sehemu ndogo ya wawakilishi kati ya watafitiwa, wawakilishi hao huteuliwa na mtafiti kwa lengo la kukusanya data zitakazosaidia kufanikisha malengo ya utafiti (Babbie 1992). Cohen na Lawrence (2000) na Brayman (2004) wanasema, uteuzi wa wawakilishi ni mwendelezo wa kuchagua kikundi cha watu au vitu ili vitumike katika utafiti kama kiwakilishi cha kundi kubwa litakalotafitiwa, kwani si rahisi, kutafiti jumuiya nzima. Kwa kuwa utafiti huu ulichunguza

mabadiliko ya fani na maudhui katika tondozi, watoa taarifa wakuu walikuwa ni wasanii wa tondozi wa jinsia zote wakiwemo wazee na vijana. Kiwango cha ukubwa wa wawakilishi huamuliwa na mtafiti mwenyewe. Miongoni mwa sababu hizo ni aina ya utafiti, asili ya mada husika pamoja na rasilimali alizonazo mtafiti, (Cohen na Lawrence; 2000 na Bryman; 2004).

3.7.1 Usampulishaji

Katika utafiti kipengele cha uteuzi wa sampuli ni muhimu sana kutokana na suala la muda na gharama. Usampulishaji ni mchakato wa kuchagua kikundi cha vitu au watu ili watumike katika utafiti kama kiwakilisho cha kundi zima. Mtafiti alitumia mbinu ya usampulishaji nasibu bahatishi katika kuteua wasanii kijinsia katika vikundi vya wasanii na sampuli lengwa kuteua wasanii wa tondozi ambao huimba peke yao bila kushirikisha wengine.

3.7.1.1 Usampulishaji Nasibu Bahatishi

Katika mbinu hii, wawakilishi hugawanywa katika makundi, kisha uteuzi wa wawakilishi hufanywa katika makundi hayo bila kigezo chochote. Kila mhusika anapewa nafasi sawa ya kuchaguliwa na kujumuishwa katika uwakilishi (Kothari: 2008). Mbinu hii humpa mwakilishi haki na uwezekano sawa wa kuteuliwa. (Kothari, 1990; Cohen na Lawrence, 2000) sampuli nasibu bahatishi imetumika kutokana na ukweli kwamba watafitiwa ni wengi na kila mtu ni muhimu katika utoaji wa data. Mbinu ilisaidia kuondoa utata kuhusu tuliokuwa nao kutokana na maelezo ya Ndamugoba (1987) kuwa tondozi zilikuwa zikitendwa na wanawake tu katika jamii ya Wahaya. Kwa kutumia sampuli hii tuligundua kuwa wasanii wa tondozi wanaweza kuwa wanawake au wanaume.

3.7.1.2 Usampulishaji Lengwa

Wawakilishi katika mbinu hii ni wale waliolengwa na mtafiti. Wawakilishi walengwa ni sehemu ndogo ya jamii ya watafitiwa ambayo huchaguliwa na mtafiti itumike katika utafiti wake kwasababu inakidhi haja ya mahitaji ya utafiti. Mtafiti huwa huru kuchagua kadri aonavyo kuwa watafiti wanaweza kutoa taarifa za kutosheleza (Smith, 1997). Kombo na Tromp (2006), wanasema sampuli lengwa hutumika pale ambapo mtafiti analenga kundi fulani la watu anaowaamini na kuwa na uhakika nao juu ya utafiti wake.

Kwa kutumia msingi wa sifa hizo, mtafiti huwa huru kuchagua kadri aonavyo kuwa wanaweza kutoa taarifa za kutosheleza. Wawakilishi walengwa hufaa sana kutumiwa katika utafiti wa kiufafanuzi kama huu wetu, na hii ndiyo sababu ya kuteua mbinu hii. Pamoja na kwamba mbinu hii ya utafiti huhitaji umakini wa ziada katika kufanya majumuishi kutokana na kuwa, mara nyingi hutumia idadi ndogo ya wawakilishi; tumeamua kuitumia kwa sababu ndiyo inayoendana na mada ya utafiti wetu.

Pia, utafiti wa kiufafanuzi hutoa fursa kwa mtafiti kupata taarifa za kina kwa sababu taarifa hizo hutolewa na watu wenye sifa na upeo wa kutosha juu ya mada husika. Hata hivyo, ni kutokana na taarifa hizo tumeweza kupata data katika mazingira asilia ya mada husika (Shulman, 1988). Utafiti huu uliteua wasanii ambao huimba tondozi katika jamii za Wanyakyusa, wasanii kumi walitumika kutoka katika maeneo yaliyoteuliwa. Wasanii wengi wanajulikana miongoni mwa jamii. Wasanii wengine walipatikana kwa kumtumia afisa utamaduni wa Wilaya ya Rungwe, baada ya hapo wasanii wenyewe kwa kuwa wanafahamiana, walimuelekeza mtafiti mahali walipo hivyo mtafiti aliweza kuwafikia kirahisi. Watafitiwa wengine walichaguliwa katika

vikundi vilivyolengwa na mtafiti kulingana na sifa zao zilizokuwa zinakidhi haja na malengo ya utafiti huu. Sampuli hii iliundwa na makundi yafuatayo;

- (i) Baadhi ya tondozi zilikusanywa, na baadhi zimetumika katika utafiti huu
- (ii) Wasanii wazee watano walihojiwa kutoka katika maeneo yaliyoteuliwa kukusanya data. Maeneo hayo ni Mbeya, Kyela na Rungwe.
- (iii) Mikusanyiko ya watu isiyopungua kumi, yenye matukio tofauti ilihudhuriwa na mtafiti, ambapo mtafiti alishuhudia baadhi ya mambo yaliyotendeka na kuhoji maswali. Matukio yaliyohudhuriwa ni harusi, misiba na tamasha.

3.8 Mbinu za Uchambuzi wa Data

Utafiti huu uliongozwa na nadharia tatu za Sosholojia, Uhistoria mpya, Ubadilikaji Mpya. Kwa kuzingatia matakwa ya utafiti huu, mbinu ya ufafanuzi ilitumika kuchambua data kwa sababu utafiti huu siyo wa kitakwimu. Matokeo ya utafiti yamewekwa katika maelezo na data zimechambuliwa na kupangwa kulingana na malengo ya utafiti. Data zilipatikana uwandani kwa kutumia mbinu na njia za uchunguzi, kushuhudia na usaili.

Picha kutoka maktabani na uwandani kulingana na mifumo ya maendeleo ya jamii zimetathiminiwa na kupimwa mabadiliko yake kutoka awamu moja hadi nyingine. Nadharia ya Sosholojia imeangalia namna fasihi inavyojihusisha na maisha na mazingira ya mwanadamu. Nadharia za Uhistoria Mpya na Ubadilikaji Mpya zimetumika katika uchambuzi wa mabadiliko yaliyojitokeza katika jamii, yakihusishwa na matukio ya awamu husika. Uteuzi wa mbinu hizo unatokana na hali halisi ya utafiti, kwamba, umechunguza mabadiliko ya maudhui na fani ya tondozi

kutokana na maendeleo ya jamii yaliyojidhihirisha katika awamu za kihistoria. Mabadiliko hayo yamechambuliwa kwa kuegemea mazingira na matukio ya awamu husika yanavyohusiana na hali halisi ya jamii ya wakati huo.

3.9 Maadili ya Utafiti

Maadili ni kitu muhimu kinachopaswa kuzingatiwa na mtafiti (Kumar 1999). Vipengele vinavyohusika katika maadili ya utafiti ni kuomba kibali cha kufanya utafiti na kutunza siri za watafitiwa, vipengele hivi vilifuatwa. Kibali cha kufanya utafiti kiliombwa kwa maafisa utamaduni wa wilaya za Mbeya, Rungwe na Kyela. Uzingativu wa vipengele vya kimaadili umetusaidia kupata data za ukweli na za uhakika kitaaluma kwasababu hata wahusika waliweza kutuamini. Kwa hiyo utafiti huu umetoa matokeo stahiki na ya msingi. Mtafiti aliomba kibali cha kutumia majina na picha za watafitiwa. Watafitiwa walikubali kwa vile wanaona fahari pia kuwemo katika kumbukumbu za maandishi yanayohusu jamii yao.

3.10 Mawanda ya Utafiti

Utafiti huu umejikita katika kuchunguza mabadiliko ya maudhui na fani katika tondozi za Kinyakyusa, tondozi hizo zimeteuliwa katika awamu mbalimbali, ambapo katika awamu hizo kulikuwa mifumo mbalimbali ya maendeleo ya kijamii. Vipengele vingine vya ghani simulizi havijashughulikiwa ila vimetajwa hapa na pale kwa ajili ya kupata uthibitisho.

3.11 Hitimisho

Katika sura hii tumejadili mbinu na njia zilizotumika kukamilisha kazi hii ya utafiti. Mjadala kuhusu uteuzi wa njia hizo na eneo la utafiti vimejadiliwa. Aidha mbinu za

utafiti, uchambuzi wa taarifa na data zilizotumika katika mchakato mzima wa kukusanya taarifa zimejadiliwa kwa kina. Sura inayofuata inahusu Mabadiliko ya maudhui ya tondozi katika awamu za nne kihistoria

SURA YA NNE
MABADILIKO YA MAUDHUI YA TONDOZI KATIKA AWAMU
ZA KIHISTORIA

4.1 Utangulizi

Sura hii inahusiana na mjadala wa maudhui ya tondozi katika awamu tofauti alizopitia mwanadamu. Awamu hizo ni kabla ya ukoloni, wakati wa ukoloni, wakati wa uhuru na wakati wa ubepari au utandawazi. Senkoro (1988:2) na Abdalla: (1978:43) wanasema kuwa ushairi umepitia mabadiliko mengi hadi sasa, kwasababu fasihi hufungamana na maisha na maendeleo ya jamii. Jamii ndiyo inayozua na kuendeleza fasihi. Fasihi hufungamana na maisha na maendeleo ya jamii. Jamii inapobadilika kwa mujibu wa wakati, fasihi nayo hubadilika kwasababu chimbuko la fasihi ni mazingira halisi ya kijamii. Fasihi hupata majukumu mapya kulingana na maendeleo ya jamii.

Njogu (1997) anasema kuwa, kuchimbuka kwa maudhui mapya kunatokana na maendeleo ya jamii. Kadri jamii inavyobadilika ndivyo asasi zake pia zinavyobadilika ili kuendana na wakati. Ili kuelewa utamaduni wa ushairi wa Kiswahili ni muhimu kujifunza historia ya jamii kwa kutumia mila, tabia na asasi za jamii zinazoambatanishwa na shughuli za jamii katika awamu tofauti za kihistoria. Sanaa huakisi maisha na maendeleo ya jamii husika (Sanchez, 1973). Hii ina maana sanaa yoyote huonyesha ufundi wa aina fulani ambao unatuonyesha utamaduni wa jamii kwa wakati fulani. Msanii amekuwa na uhusiano wa aina mbalimbali na jamii yake (Abdalla, 1978). Hivyo wasanii wengi huelezea hisi na mahitaji ya jamii zao katika nyakati tofauti. Hii ni kwasababu hakuna fasihi yoyote ulimwenguni ambayo

imechimbuka na kuendelea kuwepo katika ombwe. Fasihi yoyote inaupata uhai wake, miongozo na hata maudhui yake kutokana na hali kitamaduni, kisiasa na kiuchumi ya jamii ilimochimbukia.

Ni vyema kuelezea kwa kina uhusiano uliopo kati ya utamaduni na maendeleo ya jamii. Jamii huzaa utamaduni na wanadamu wanaoshiriki katika maisha na maendeleo ya jamii huunda utamaduni huo huku wakijirekebisha kufuatana na wakati na mahali walipo. Kwa hiyo ni muhimu kuzungumzia muktadha wa jamii pana katika mabadiliko kihistoria, kwasababu vitu ambavyo huonekana kuwa ni muhimu hupoteza thamani wakati wa awamu nyingine. Haya yote hutokea kwasababu ya mabadiliko yanayotokea katika jamii yoyote ile.

Katika utafiti huu imebainika kuwa tondozi zinasawiri nyanja kuu nne za maisha; siasa, uchumi, jamii na utamaduni. Hii ina maana kuwa, tondozi zimebeba maudhui yahusuyo masuala ya kisiasa, kiuchumi, kijamii na kiutamaduni. Miongoni mwa mambo yanayosawiriwa ni pamoja na vita, utawala, kazi, mila na desturi, mapenzi na ndoa. Kwa hiyo katika sehemu hii tumechunguza tondozi za Wanyakyusa katika awamu nne za kihistoria. Kwa sababu vipengele vya fasihi vinatokana na jamii na mazingira halisi ya jamii.

4.2 Maudhui

Mabadiliko ya usanii wa maudhui ya kazi yoyote ya fasihi hufuata mabadiliko katika sera ya maisha ya jamii kwa ujumla. Maudhui yoyote ya kazi ya fasihi hayatoki katika ombwe tupu kwa kuwa hata fasihi ni zao la jamii. Msanii yoyote anapokuwa anaandaa kazi fulani ya fasihi iwe riwaya, tamthiliya au ushairi huwa anakuwa na

ujumbe ambao anataka jamii iupate. Hivyo basi fasihi yoyote iwayo itakuwa imeupata uhai wake, miongozo yake na hata maudhui yake kutokana na hali halisi ya kiutamaduni, kisiasa na kiuchumi ya jamii iliyochimbuka nayo. Wafula(1992:3) anasema usanii wa kifasihi pamoja na uhakiki wake ni mambo yanayoweza kubadilika bega kwa bega ili yatangamane na kiwango cha urazini wa jamii inayozungumziwa kimaendeleo.

Wamitila (2003) anasema, maudhui ni jumla ya mambo yote yanayozungumziwa katika kazi ya kifasihi. Maudhui ni ujumbe muhimu unaojitokeza katika kisa kizima katika kazi ya fasihi; yaani, kile kitu, mtu, sifa ya kibinadamu au hali ya maisha inayozungumziwa hadithini (Mazrui,1983:13). Maudhui ni kile kinachosemwa katika kazi ya fasihi. Kinadharia kazi ya fasihi yaweza kuwa juu ya kitu chochote kile, ingawa katika kazi hiyo kunaweza kuwa na vitu ambavyo vinatuhusu wote kama wanadamu na ndiyo hujidhihirisha katika maudhui mengi ya kazi za kifasihi. Mtunzi wa kazi ya fasihi huunda mambo tunayoyafahamu na tuliyoyazoea kiufundi sana katika kazi ya fasihi. Mtunzi ni kama mpishi apikaye chakula cha aina ile ile kwa mapishi tofauti, mfano mchele yaweza pikwa ukawa pilau, biliani, wali mweupe nakadhalika. Kazi ya fasihi pia yaweza kuchukua maudhui mbalimbali ambayo hutoa mafunzo. Mafunzo hayo huwa yanahusisha utamaduni, siasa, jamii na uchumi. Na kwa kuwa msanii hukuzwa na kulelewa na mazingira ya aina fulani, mazingira hayo ya msanii ndiyo huibua maudhui ya kazi husika.

Mshairi amekuwa na uhusiano wa aina mbalimbali na jamii yake. Hivyo kumetokea washairi wenye kueleza hisi na mahitaji ya jamii zao katika nyakati tofauti. Hii ni kwasababu hakuna fasihi ulimwenguni ambayo imechimbuka na kuendelea kuishi

katika ombwe (Abdalla 1978:42). Fasihi yoyote iwayo inapata miongozo na maudhui yake kutokana na hali ya kiutamaduni, kisiasa, kiuchumi na kijamii iliyochimbuka nayo. Mabadiliko ya mwanadamu katika kupambana na maisha ya kila siku yanaibua maudhui tofauti tofauti katika kazi za awamu husika. Kwahiyo twaweza kusema kazi ya fasihi huzingatia maisha ya awamu husika, hii ina maana kwamba maudhui ya awamu fulani hutegemea sana wakati huo jamii ilikuwa na vitu gani na utamaduni mzima kwa jumla. Foucalt (1972; 216-217) anaeleza kuwa mara nyingi kazi fulani ya fasihi ni kielelezo, ushahidi wa matukio au mwenendo wa mambo kiuchumi, kijamii, kisiasa na kiitikadi katika awamu fulani ya kihistoria.

Mara nyingi wasanii wamekuwa wakifafanua masuala nyeti ya kijamii kwa kuakisi hali halisi ya mifumo tofauti ya kijamii pamoja na athari zake kiuchumi, kisiasa, kidini, kifasihi na kiitikadi kwa awamu tofauti za kihistoria. Taathira za kijamii na kihistoria huielekeza fasihi kwa kuwa fasihi ina uhai na hutoa mdundo wenye misingi yake katika jamii (Fischer, 1959). Kwahiyo kadri jamii inavyopiga hatua ndivyo fasihi inavyochukua mkondo unaoafikiana kwa kiasi fulani na yale yanayotukia katika jamii. Fasihi kama asasi nyingine za kijamii zilivyo, haina budi kubadilika pindi asasi nyingine zinapobadilika. Ni wajibu wa fasihi kuchora jamii kama ilivyo na muhimu kuyaeleza mambo yaliyopo ili kuwafungua macho na kuwapevusha wanajamii. Kadhalika fasihi hubadilika kifani na kimaudhui kufuatia mabadiliko ya kimifumo katika jamii (Kahigi, 1975:3). Gibbe na Mvungi (1987:1) wanasema:

Fasihi ni kielelezo haina budi kieleze hali halisi ya maisha ya jamii inayohusika. Sharti kielelezo hicho, kibebe ujumbe maalumu kwa hadhira ya jamii iliyokusudiwa.

Kwa mfano tondozi hii hapa chini, iliyoimbwa na Mwandwanga, ni tondozi ya kabila la Kinyakyusa, inasawiri maudhui yale yaliyojitokeza wakati wa vita vya Kagera.

Jedwali Na. 4.1: Tondozi ya Kinyakyusa Inayohusu Simulizi ya Vita Vya Kagera

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mwakitalima, Kajhubhili, Mwang'onda	Mwakitalima, Kajubili, Mwang'onda
2.	Isagha mbabhule akapango ka Idi Amini mwee	Naomba niwaambie hadithi ya Idi Amini jamani
3.	Idi Amini mbaya sana, abhombile imbibhi Mutansania, alikubhomba imbibhi na kumyabho Mbhughanda	Idi Amini mbaya sana, alifanya uovu mwingi Tanzania, alifanya uovu huo hata katika nchi yao ya Uganda
4.	Abhakolile abha filema abha bhanyonge amalundi ee,	Aliwaita watu wenye vilema waliopinda miguu ee
5.	Alondile itipa ajhe kubhona mmisi mu Nyanja	Alitafuta tipa akaenda kuwamwaga ziwani
6.	Nyerere unsanaki bho apilike, alyengile ikitabhu ikifubhifu ikya Roma	Nyerere Mzanaki aliposikia, akachukua kitabu chekundu cha Roma
7.	Alimile nkyeni atile kumyitu Mutansania mwiko ukona ilopa lya bhandu	Alisimama mbele akasema nyumbani kwetu Tanzania ni mwiko kumwaga damu
8.	Idi Amini akalele fijo apimbile ibendera jha Bhuganda atwele Mutansania	Idi Amini alichukia sana akabeba bendera ya Uganda akaleta Tanzania
9.	Atile ningile bho ulu jhikwingila indekenya ijha mmalundi	Akasema nimeingia kama vile funza wa miguuni anavyoingia
10.	Nyerere Unsanaki alimwamwile atile unkota gwa ndekenya jho nyapini	Nyerere Mzanaki akajibu akasema dawa ya funza ni pini
11.	Unna gwa Nyerere aghonile ntulo, alindabhilile umwanake	Mama yake Nyerere alilala, alijihimu kwa mtoto wake
12.	Atile ughonile mwanangu, atile ughonile mama	Akasema hujambo mwanangu, akasema sijambo mama
13.	Atile bhule mwanangu usyaghenye, atile mama ngasyaganya	Akasema vipi mwanangu umeyajua, akasema sijajua mama

14.	Atile sanuka ukete mbhughanda, alinkwagha ikisu kyelwike ilopa ilya bhandu	Akamwambia geuka uangalie Uganda, akaona nchi imetapakaa damu
15.	Nyerere unsanaki alyeghile ikitabhu ikifubhifu ikya Roma, ataghile pasi, atile idini njilekile	Nyerere mzanaki alichukua kitabu chekundu cha Roma, akatupa chini, akasema dini nimeacha
16.	Ujhu linga akusakile, nungwe ghunkomeghe	Atakayekuchokoza na wewe umpige
17.	Nyerere Unsanaki isi asibhombile	Nyerere Mzanaki alichokifanya
18.	Alyeghile mugambo bali nkyeni, ipolisi jha kongile, ifidifosi jhali jha bhutatu, abhanajeshi bhalinkumalikisya	Akawaita mgambo wakawa mbele, wakafuata polisi, fidifosi wakawa watatu, wanajeshi wakamalizia
19.	Idi Amini namanga mbhimbhi kumaso onangike kumaso alinikisa, atile Unyerere Unsanaki angolile imbwa sya kisenji	Idi Amini maana ni mbaya wa sura ana tia huruma, akasema Nyerere Mzanaki ameniita mbwa wa kishenzi
20.	Nyerere Unsanaki alyamwile atile imbwa sya kisenji	Nyerere Mzanaki akajibu akasema mbwa wa kishenzi ndiyo watakaokutoa
21.	Nyerere isi abhombile, abhakolile bha mugambo abha longwisye nkyeni, kangi bhalineme pasi	Alichokifanya Nyerere ni kuwaita mgambo wakainama chini,
22.	Bhatile tata gwisu gwa kumwanya, bhatile ingamu jhako jikemesigwege, utuswege inongwa syitu bho apa tukubhaswa abha nongwa syitu bhumu bwako ubhunayafyale bwako tata	Wakasema baba yetu wa mbinguni, jina lako litukuzwe, utusamehe makosa yetu, kama tunavyowasamehe wadeni wetu, kwa kuwa ufalme ni wako na utukufu ni wako baba
23.	Bhalyeghile isilaha syansanaki sya Tanzania	Wakachukua silaha za Mzanaki wa Tanzania
24.	Bhabheghele, bhakunyile syanyelile mwanangu syajhe kufika kumwanya	Wakaweka begani, wakapiga mwanangu zikafika juu
25.	Idi Amini alinikisa, ikona amisi bho imile	Idi Amini anatia huruma, anajikojolea wakati amesimama
26.	Lilino ajhongile, bho apa bha salila bhajongile ukusonga isongo, mwenzenu ninasema <i>bible</i> bhamhumhuuu x 2 akitete juu	Kwasasa, ametoroka kama wakina salila walivyotoroka kulipa kodi, mwenzenu ninasema <i>bible</i> , bhamhumhuuu x2 akitete juu
27.	Mwaiteleke, Kajhighili, Mwakilema, Mwasomola, Maghila, Makete, Kijhungu, Mwaikeke	Mwaiteleke, Kajigili, Mwakilema, Mwasomola, Magila, Makete, Kijungu, Mwaikeke

Taathira za kijamii na kihistoria huielekeza fasihi kwa kuwa fasihi ina uhai na hutoa mdundo wenye misingi yake katika jamii (Fischer, 1959). Tondozi hii inasawiri vita vya Kagera, vita vya Idi Amini alivyopambana na Tanzania miaka ya 1979. Ni tondozi inayomsifia Mwalimu Julius Kambarage Nyerere aliyekuwa raisi wa Tanzania alivyowaongoza wananchi katika vita vya kumng'oa Idi Amini Dada nchini Tanzania. Tunaposoma na kuisikiliza tondozi hii, ujumbe unaoelezwa unahusu matukio yanayosawiri historia ya Tanzania wakati wa vita vya Kagera.

Kwa hiyo kutawala kwa maudhui ya aina fulani katika kazi fulani ya sanaa, kunategemea sana matukio ya awamu husika yalivyokuwa muhimu kwa wakati huo. Wazo hili pia limeelezwa na Abokor (1986) anapozungumzia fasihi ya Kisomali ambazo zimesheheni sifa mbalimbali za ngamia, kwasababu ngamia ametokea kuishi katika mazingira yao na ni mnyama muhimu sana kwao. Kwa kuwa sanaa hujadili masuala yanayoizunguka jamii, ndivyo hata maudhui ya sanaa hizo yanavyosawiriwa katika kazi za fasihi. Msanii kama mmoja wa wanajamii huathiriwa na yale yanayotendeka katika jamii hiyo na katika kusawiri kazi yake. Msanii huongozwa na itikadi fulani ambayo inaweza kuelezwa kama mawazo na maudhui yanayotawala katika awamu maalumu kihistoria (Lucacs, 1963). Kwa hiyo kadri jamii inavyopiga hatua ndivyo fasihi inavyochukua mkondo unaokinza kwa kiasi fulani na yale yatukiayo katika jamii.

4.2.1 Maudhui ya Tondozi katika Awamu ya Kabla ya Ukoloni

Katika awamu hii kuna mfumo tofauti wa kijamii uliojitokeza. Katika mfumo huu kulijitokeza maudhui tofauti kulingana na jamii ya wakati wa mfumo huo na mambo yaliyojitokeza katika mfumo husika ambayo ndiyo yaliyobeba maudhui katika kazi

za sanaa. Mfumo huo ni ujima/umajumui ambao ulikuwepo kabla ya ujio wa wakoloni.

4.2.1.1 Maudhui ya Tondozi katika Mfumo wa Kimajumui/Kijima

Fasihi ya mwanzo kabisa katika jamii ya kijima ilikuwa ni fasihi ya kiuzalishaji mali. Fasihi ya wakati huu haikuwa na matabaka ya watu, ilikuwa ni ile inayojishughulisha na watu wote. Nkrumah (1964) anaeleza kuwa jamii za Kiafrika zina “ushirika” na “ujima” ni jamii za kijamaa anasema, ujima ndiyo babu wa ujamaa wa Kiafrika.

Fasihi ya kipindi cha ujima ilikuwa ile inayolea amali za kijamii katika misingi ya kazi na usawa. Fasihi ya wakati wa ujima ilitawaliwa sana na mazingira na nguvu za kijamii. Fasihi ya kijima ilikuwa ni fasihi iliyotawaliwa na mwanadamu na hivyo haikutokea nje ya mwanadamu na mazingira yake ambapo ilimlazimu kutumia zana duni za mawe na kuendelea hadi kutumia chuma. Kwa hiyo kama ilivyokuwa katika shughuli alizoambatana nazo mwanadamu wa wakati wa ujima kuwa zilitegemea sana mazingira ya kiuzalishaji mali ambao ulitegemea zana duni, ili uweze kupata mahitaji yake ya muhimu. Mtu hakuishia katika uvumbuzi wa zana za kazi tu, kulizuka haja ya zana za kisanaa ambazo pia ziliambatana na uzalishaji mali (Senkoro, 1988:2).

Kadri siku na miaka ilivyopita ndivyo hata mwanadamu alipoanza kubuni na kuongeza ujuzi na maarifa, na hii ilitokana na changamoto mbalimbali alizokutana nazo. Jamii ya Kitanzania ya wakati wa ujima ilikuwa inakaliwa na wawindaji na wakusanyaji. Jamii hizi za mfumo wa ujima ziliishi maisha ya kuhamahama kwa ajili kujitafutia mahitaji yao ya lazima, hata lugha yao haikuwana maendeleo kama ilivyo

sasa, (John: 1979, Juhan: 1988 na Hegel: 1996). Miaka ilivyoziwa kwenda ndivyo uhitaji wa jamii hizi kukaa kwa pamoja ulivyoongezeka na kuchochea ushirikiano uliohitaji chombo cha mawasiliano ndipo lugha ikaibuka. Senkoro (1998) anasema kuwa watu wa awali baada ya kuvuka hali ya uhayawani na kuwa viumbe wenye urazini waliishi pamoja.

Ushairi hutumia lugha, asili yake inaambatana na chanzo cha lugha (Kahigi, 1975:4). Lugha na ushairi ziliambatana na harakati za uzalishaji mali ili kuweza kuyatawala mazingira ya awali. Hali hii iliwafanya wabuni njia ya mawasiliano ili kumfanya mtu afaulu katika kuyamudu maisha na kuyakabili mazingira yake. Ushairi wa mwanzo ulikuwa nyimbo za kazi. Nyimbo ziliambatana na ngoma pamoja na kutumia zana za kazi, kadri siku zilivyoziwa kusonga mbele, ndivyo walivyoendelea kutunga na kuendeleza lugha iliyoiga mazingira. Maneno yaliiga mazingira na sauti za uzalishaji mali na wakati huu wa mwanzo ndipo ushairi ukazuka (Kahigi, 1975). Lugha ya mwanzo haikuwa imepevuka kama lugha tulizonazo leo. Ilikuwa ikifuatia tu sauti na mapigo ya zana za kazi. Senyamanza (2015) anaeleza kuwa, rala ya mwanzo kabisa ilikuwa na uwezo mdogo wa kibunifu na matumizi ya hali ya chini ya lugha na ala za muziki ambazo zilikuwa na sauti za zama za kazi, hivyo sanaa ya mwanzo haikujaa ubunifu tunaouona sasa ingawa ilikidhi haja za watu katika mazingira.

Kutokana na jamii kutozalisha kiasi cha kukidhi mahitaji yao ya kila siku, kukatokea mgawanyo wa kazi ambao ulisaidia jamii kuwa na ziada, mgawanyo huo ulihusisha wakulima, wawindaji, wafugaji, wafinyanzi, waimbaji, wahunzi, walinzi nakadhalika. Mgawanyo huu ulisababisha jamii iwe na utofauti katika uzalishaji mali, hapa ndipo tulipoanza kuona nyimbo za mwanzo ambazo zilijikita katika

kusifia makundi yaliyofanikiwa katika uzalishaji. Nyimbo za awali hazikuwa na ulinganifu wa vina, mizani na vituo (Massamba,1983:61).

Nyimbo hizi katika kuimbwa hazikufuata utaratibu maalum. Lakini hapo ndipo tunapokuja kupata tondozi zenye maudhui mbalimbali kama vile tondozi za uwindaji, ushujaa, kazi, vita, tondozi za kusifu machifu nakadhalika. Haya yote yalisaidia kuhamasisha jamii kutia bidii katika eneo lao la uzalishaji. Kwa mfano uwindaji, mtu yeyote aliweza kuwinda, ila wapo walioitwa wawindaji. Wanaomba sala zao za pekee wakitaka kumpata mnyama na pia wanakuwa na miiko yao ya uwindaji. Kwa mfano mwindaji akitaja jina la mnyama ambaye anamuwinda hataweza kumpata, huo ni mwiko mojawapo (Meyer, 1993). Vifaa walivyotumia katika kuwinda katika jamii ya Wanyakyusa ni mikuki, mbwa mzuri nakadhalika. Mambo mengine yaliyohitajika ni kujichanjia mkononi dawa ya kulenga vizuri, madawa ya uwindaji, na mwisho mwindaji alitakiwa kuwa na mapafu mazuri ili aweze kukimbizana na mnyama.

Wawindaji hawa waliweza kuwinda wanyama wa aina mbalimbali kama kitoweo na wengine waliwinda wanyama hatarishi ambao walileta madhara katika jamii, (Babaola: 1966 na Lantunji: 1984). Tondozi za uwindaji ziliwasifia wawindaji au wanyama ambao ni maarufu namna walivyo na uwezo wao wa kupata mawindo kirahisi. Tondozi zingine ziliwasifu wanyama ambao walitumika katika kuwindia, ingawa sifa walizosifiwa wanyama ziliwarejelea binadamu.

Nyimbo hizi ziliimbwa na kutungwa na wasanii na ndiyo zilizojulikana kama tondozi. Kuna zingine mtu aliweza kujisifu na kutunga mwenyewe zilijulikana kama

majigambo au vivugo. Hivyo nyimbo za awali zilisababishwa na hisi za mwanadamu zilizofungamana na mazingira. Kwa hiyo yale yote yaliyojitokeza kwenye tondozi zao ndiyo yale yaliyokuwepo kwa wakati huo. Wanasosholojia wanasema kwamba kazi ya sanaa iliyotokana na jamii haiwezi kutazamwa na kupimwa kutoka kwenye ombwe tupu, bali historia ya watu hao, mila na desturi zao, uchumi na siasa yao vinapaswa vizingatiwe. Maudhui ya tondozi yalijitokeza katika nyanja mbalimbali kama vile uchumi, siasa, utamaduni na kijamii. Hebu tuangalie baadhi ya tondozi zilizojitokeza katika mfumo huu.

(i) Tondozi za Vita

Tondozi za namna hii ziliimbwa sana kabla ya utawalawa kikoloni. Jamii za jadi zilikuwa na mapigano ya mara kwa mara wakigombea ardhi, mifugo, maeneo ya malisho, chakula, utawala na kadhalika. Vita hivi vilihusisha jamii moja na nyingine na hata dola moja na nyingine. Kwa mfano makabila mengi ya Kusini mwa Tanzania yalikuwa na mapigano, makabila haya ni Wasafwa, Wasangu na Wangoni. Vita hivi viliambatana na adha za kila aina kama vile vifo vya wapiganaji (mashujaa), kujeruhiwa, kutekwa na kila aina ya adha.

Hivyo suala la kwenda vitani lilihitaji ujasiri na ushujaa wa hali juu, si kila mtu aliweza kwenda vitani. Jamii nyingi zilikuwa na nyimbo, ngoma na sifo za kuwasifia watu walioshinda vitani, nyimbo hizo zilizusu uwezo mkubwa waliokuwa nao wapiganaji hao. Kwa mfano tondozi hii kutoka kijiji cha Lusungu wilaya ya Rungwe iliyoimbwa na Ambangile, inajulikana kwa jina *Ingalamu jha Bhanyakyusa* (Simba wa Wanyakyusa).

Jedwali Na. 4.2: Tondozi ya Kumsifu Shujaa wa Vita

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mwakilasa ingalamu jha Byanyakyusa	Mwakilasa simba wa Wanyakyusa
2.	Kyala gwa Bhanyakyusa	Mungu wa Wanyakyusa
3.	Umwana gwa bha Lusungo	Mzaliwa wa Lusungo
4.	Mwakilasa gwe gwa maka, jwani ugwa kukufwanikisya na nungwe	Mwakilasa mwenye nguvu, nani wa kufananishwa na wewe
5.	Gwe gwa gwisysye umpiki untunda unywamu ugwa fyinja malongo mana na mabhoko itolo kisita ndwanga	Uliangusha msufi mkubwa wa miaka arobaini kwa mikono bila shoka
6.	Ugwe gwa fyambene na Bhangoni kufyinja fitatu	Wewe uliyepambana na Wangoni kwa miaka mitatu
7.	Gwe gwakomile akantundu mwitubwi amasiku matatu kisita kutupuka	Ulipiga mbizi kwenye bwawa letu siku tatu bila kuibuka
8.	Amasiku ghala bho kulwa na Bhangoni	Wakati ule unapambana na Wangoni
9.	Ikindingo kya Bhanyakyusa	Fisi wa Wanyakyusa
10.	Gwe gwalyegile abhakikulu abhingi gwa bhibhibwe	Uliyeoa wake wengi hata wengine ukawasahau
11.	Mwakilasa gwe nkulu ngati ngwina isya itubwi masundo	Mwakilasa mwenye umri mkubwa kama mamba wa bwawa letu masundo
12.	Mwakilasa gwe mwifyusi gwisu gwe ukighana ukogha amisi agha nfina	Mwakilasa we mtanashati wetu usiyeoga maji ya kisima
13.	Gwe kubhuka nkogha amisi amelu aghapa nyanja jhitu Sumbi	Wewe unayeenda kuoga maji masafi ya kilindi cha ziwa Nyasa
14.	Mwakilasa ugwe gwe mundu gwa fika fijho pamyitu palusungo	Mwakilasa wewe mtu wa maajabu, hapa kwetu lusungo
15.	Gwe gwa bwesysye ukujighoga ifubhu kungili itolo	Uliweza kumuua kiboko kwa fimbo tu
16.	Mwakilasa gwe ndosi gwa koghela	Mwakilasa wewe mchawi wa kuogelea
17.	Gwe gwalyoghile kumisi kwa Sumbi ukufuma ku Songea mpaka kwa Kyela	Wewe uliyeogelea ziwa Nyasa kutoka Songea mpaka Kyela

Tondozi hii inamsifia chifu Mwakilasa aliyepambana na kupigana vita na Wangoni na kushinda. Katika mstari wa kwanza Mwakilasa analinganishwa na simba, mnyama mwenye nguvu. Mulokozi (1996) anasema kuwa, kitu chochote chaweza kusifiwa lakini kikirejelea sifa za binadamu. Katika mstari wa kwanza, kuna matumizi ya semi ambayo ni sitiari ya simba. Msanii anasema, “Mwakilasa simba wa Wanyakyusa”. Sitiari hiyo imetumika ikimlinganisha chifu na simba. Finnegan (1979) anasema kuwa, shujaa katika jamii za Kiafrika alinenwa kiishara, na kila jamii iliweza kutumia ishara ambayo wao waliona kuwa inafaa kuwakilisha kitu fulani. Kwa mfano katika jamii nyingi simba aliwakilisha nguvu. Hata katika jamii ya Wanyakyusa pia walimtumia simba wakimaanisha nguvu, ndiyo sababu Chifu Mwakilasa walimlinganisha na simba wakirejela nguvu alizonazo chifu huyo. Kwa mfano mstari wa tano tunaambiwa kuwa aliweza kuangusha mti wenye miaka zaidi ya arobaini kwa mkono bila shoka, lakini pia mstari wa kumi na tano tunaambiwa aliweza kumuua kiboko kwa fimbo tu.

Tunaelezwa kuwa chifu huyu alikuwa na nguvu kiasi kwamba alipambana na Wangoni kwa muda wa miaka mitatu kwa hiyo alikuwa shujaa wa vita na jasiri, haya yanaelezwa katika mstari wa sita. Chifu huyu anasifika kwa nguvu za sihiri alizonazo, wanawake wengi aliooa, usafi wake na hata uwezo wake wa kuogelea. Haya yote yanaeleza kuhusu falsafa ya Wanyakyusa. Suala la mitala lilikuwa ni la sifa na mtu alisifiwa kwa kuwa na wake wengi. Katika jamii ya Wanyakyusa, kiongozi ilibidi awe na nguvu za ziada za kuweza kumkinga yeye binafsi na hata watu wake. Kwahiyo kigezo kimojawapo cha kuwa kiongozi ilikuwa ni nguvu za sihiri.

Kama vile ambavyo fasihi haitoki katika ombwe tupu tunaona ni kwa namna gani yale waliyoyaamini Wanyakyusa kwa wakati huo yanajidhihirsha katika baadhi ya mistari. Kwa hali ya kawaida hakuna mtu anayeweza kuzama kwenye maji siku tatu akaibuka mzima, isipokuwa kwa nguvu za sihiri. Kwa mfano, mstari wa saba katika tondozi hiyo hapo juu msanii anasema kuwa, ulipiga mbizi kwenye bwawa letu siku tatu bila kuibuka. Katika ulimwengu wa fasihi wenye ubunifu, mambo haya yaweza kutokea, ingawa hakuna ubunaji ambao hautegemei mambo yaliyo kwenye uzoefu au tajiriba zetu. Ubunifu wowote wa msanii hutokana na hali halisi, hali ya mambo ambayo msanii ameyaona na kuyasikia, au ameyanusa, ameyaonja au ameyahisi hivyo huwa anatumia kipawa chake cha kubuni na kufinyanga upya.

Kwa mujibu wa Mwanasosholojia, Taine (1863) akizungumzia hili anasema kuwa mazingira, hali halisi ya maisha na asili huamua namna sanaa inavyokuwa. Hata katika historia tunasoma na kuhadithiwa jinsi Kinjekitile Ngwale wa kusini mwa Tanzania alivyowaaminisha wananchi nguvu iliyomo kwenye maji, kuwa risasi watakazopiga Wajerumani zitageuka kuwa maji. Hii ni imani kubwa kwa Waafrika kuhusu sihiri. Wanasosholojia wanasema kuwa, kazi ya sanaa si mchezo wa kutumia akili tu, bali ni nakala ya tabia, mila na desturi, kiwakilishi halisi cha jamii fulani, ya wakati huo. Kwa hiyo, ni makosa makubwa sana kuchukuliwa kama sanaa tu, kwani sanaa huakisi maisha halisi ya mwanadamu.

Utajiri wa Mwafrika hususani Mnyakyusa ulipimwa kwa uwezo wake wa kuoa wake wengi wenye uwezo wa kuzaa. Kuwa na watoto wengi pia ilikuwa ni kipimo cha utajiri alionao mtu katika jamii, Kwa hiyo, kwa Mwafrika mitala haikuwa na madhara bali ni faida, kwa mfano mstari wa kumi msanii anamsfia chifu huyu kuwa,

“uliyeoa wanawake wengi hata wengine ukawasahau”. Katika tondozi hii tunaona ni kwa jinsi gani Mnyakyusa kwa wakati huo alivyokuwa. Vigezo vya kiongozi bora tunaviona kwenye tondozi na hata sifa alizotakiwa kuwa nazo kiongozi zimejidhihirisha katika kazi kwa sababu ndiyo falsafa yao. Kwahiyo katika utafiti huu tumegundua kwamba sanaa haiwakilishi matukio tu ya awamu husika bali pia husawiri hata maisha ya jamii, imani zao na hata mila na desturi zao. Kama ilivyo kwenye tondozi ya kumsifu shujaa wa vita.

Katika mfumo huu tondozi zilibakia kuwa mali ya jamii. Nyimbo na ghani za namna hii ziliimbwa katika mikusanyiko mbalimbali ya kijamii, na ziliambatana na maadili ya jamii husika (Finnegan, 1977). Kila shughuli ilitungiwa nyimbo zilizoelezea hisi, mawazo na mielekeo ya kijamii. Nyimbo hizo zilikuwa zikiimbwa na kutungwa papo hapo kulingana na matakwa ya mazingira na matukio husika. Mashairi yalitungwa katika mashindano kwa mujibu wa haja, makundi na mifumo ya kijamii, huku ikikuza maadili yao binafsi, pia ilisaidia kuunda jumuiya nzima (Fischer, 1963).

(a) Kiuchumi

Kulikuwa na tondozi zilizobeba maudhui ya kiuchumi. Mtaalamu wa mambo ya uchumi Adam Smith aliwahi kusema “Economy is the science of wealth”, yaani uchumi ni sayansi ya ukwasi (Smith, 1976:123). Katika tondozi za uchumi kinachozungumzwa ni njia za uzalishaji mali, ugawaji wa matumizi ya bidhaa na huduma. Nyerere (1967) aliwahi kusema kuwa, kuna mambo makuu matatu katika maendeleo ya kiuchumi ambayo ni ardhi, watu na mtaji. Tondozi za kiuchumi ni zile zinazohusu masuala ya kazi, kilimo, uwindaji na ufugaji. Tondozi hizi zilihusisha njia zote za uzalishaji mali kama vile; matumizi ya bidhaa, huduma, mtaji, rasilimali

na ardhi. Kwa upande mwingine mazingira waishio Wanyakyusa yanaruhusu shughuli za kilimo kufanyika. Kilimo ni shughuli inayofanywa na kila mtu wakiwemo watoto, vijana na wazee. Kilimo ni chanzo cha chakula na kipato na vilevile ni kazi ngumu inayohitaji nguvu kubwa zaidi ili kutosheleza idadi kubwa ya watu katika familia. Jamii ya Wanyakyusa ni jamii ya wakulima, ingawa katika mfumo huu wa ujima walifanya biashara ya kubadilishana bidhaa na jirani zao Wakinga na Wakisi, kwahiyo tondozi nyingi ziliwahusu sana watu walioweza kufanikwa katika kilimo na ufugaji na hivyo kuepuka kuwa na njaa katika kaya zao.

Tangu awali, Wakinga, Wanyakyusa na Wangoni wana utani wa asili ambao ulitokana na kushindana katika vita na biashara zao. Mfano wa tondozi hiyo hapo chini iliyoimbwa na Mwandulusya kutoka kijiji cha Ipinda wilayani Kyela (Mwandulusya anasema alikuwepo kabla ya ujio wa wazungu na alianza uimbaji akiwa kijana mdogo).Tondozi hii inawatania Wakinga ambao walikuwa wanabeba vyungu ambavyo waliviuza wilayani Rungwe.

Inasemekana kuna nyimbo nyingi zinaolezea kuhusu utani wa asili wa kikabila kati ya Wakinga na Wanyakyusa. Nyimbo hizi ziliibuka wakati wa kubadilishana bidhaa kati yao. Nyimbo nyingi kati ya hizo, inaonekana Mnyakyusa akimkashifu Mkinga. Mfano, inasemekana Wakinga wana vichwa vikubwa na vipana maeneo ya utosini kwasababu ya kubeba vyungu. Pia Mkinga anasifika kwa ubahili, hata katika utani wa semi za kawaida utamsikia Mnyakyusa akisema “ajali imetokea wamekufa watu kumi na Wakinga watatu”. Kwa hali ya kawaida Mkinga naye ni mtu kama watu wengine waliopata ajali, lakini usemi huu mara nyingi unatumikakatika hali ya utani

ambao upo tangu zamani za mababu zetu mpaka sasa. Tondozi hii inawasema Wakinga kuwa ni wachoyo kwa sababu ni wavivu wa kulima, hivyo akifikwa na mgeni anaanza kujiuliza kuwa nipike nini kwasababu ndani hakuna chakula.

Kama tulivyoeleza awali kuwa si nyakati zote tondozi hutumika kusifu, wakati mwingine hutumika kukashifu. Tondozi hii imeimbwa na Singasipa Mwandulusya. Mwandulusya anasema kuwa, alikuwepo tangu kipindi cha ukoloni na alisimuliwa na wazazi wake kuhusu uhusiano wa kibiashara uliokuwepo tangu awali kati ya Wanyakyusa na Wakinga.

Jedwali Na. 4.3: Tondozi ya Utani Kati ya Mkinga na Mnyakyusa

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Akalulu ka nfyee kanyomwisye pa kisanjo ngati ibhangala lya Nkinga	Kigelegele cha mtoto mchanga kinasikika kichakani kama kengele ya Wakinga
2.	Loli untu gwa Nkinga kamesa aka nyumba	Ila kichwa cha Mkinga ni meza ya ndani
3.	Amafi gha Nkinga sopo jha life buoy	Mavi yake ni sabuni ya life buoy
4.	Kunongwa jha mabhifu alile akisisye	Kwasababu ya ndizi alizokula akazidisha
5.	Ikwijhobha ndi nywamu	Anasema kuwa yeye ni mnene
6.	Ubhunywamu bho bhuliku	Unene wake ni upi
7.	Kumbuka bho bhubhibhi mwe Tusinga	Mnakumbuka mlivyo wabaya Wakinga
8.	Akendelo ka Nkinga, ko kendelo ka ntubwe	Tabia ya Mkinga ni tabia isiyo nzuri
9.	Papo ikwenda ikitali tali	Kwasababu anatembea uchi
10.	Ukubhuka ku Ngoni bho apimbile nu lutato	Anakwenda kwa Mgoni akiwa amebeba machela
11.	Andile ukwihajha (itata mbijhe fiki x2)	Anaanza kujisemesha (ebaba yangu nipike nini x 2)
12.	Ighaghana lya Nkinga kyo kikota kya Ngoni	Magamba ya Mkinga ni kiti cha Mgoni

Kama ilivyo tondozi kuwa ni ghani au nyimbo za kusifu ambazo mtu, kitu au hata wanyama husifiwa lakini ikimrejelea mwanadamu. Tondozi za awamu hii nyingi zilikuwa kwa ajili ya kusifia ili watu waendeleo kufanya kazi kwa bidii. Kilikuwa ni kipindi ambacho kilitawaliwa na mazingira magumu na zana ngumu za kufanyia kazi.

Nyimbo zilitumiwa katika harakati za uzalishaji mali ambapo mwimbaji aliathirika kihisia na hivyo kumsukuma kufanya kazi kwa dhati zaidi ya kumsahaulisha ugumu wa kazi ile. Ushairi asilia ulifungamana na nyimbo na ulitungwa kwa njia ambayo iliweza kuufanya ufuatie mapigo ya zana za kazi na kuweza kukumbukwa kwa urahisi. Ni nyimbo ambazo ziliimbwa kwa wakati maalumu, mapigo yake ya kishairi na maneno yake ni ya Kibantu na hayana mwingiliano na lugha za kigeni.

Katika tondozi hii tunaona vitu ambavyo jamii ya wakati huo ilikuwa inaviamini sana. Mfano ukarimu ni kitu muhimu sana maishani, humfanya hata adui akakutobolea mambo fulani yenye manufaa kwako. Suala la ukarimu limejitokeza katika mstari wa kumi na moja msanii anasema kuwa, Mkinga yeye ni mchoyo ila anapenda kutumia vya wenzake ndiyo maana hata ukifika kwake anaanza kujisemesha kuwa jamani sijui nipike nini. Kwasababu ya uvivu wa kufanya kazi na hivyo anakosa kuweka chakula ndani.

Kwa asili Wanyakyusa ni wakarimu na hii imejionyesha hata wakati wa misiba yao, tangu zamani hata sasa mtu hawezi kwenda msibani mikono mitupu ni lazima abebe chakula kibichi kwa ajili ya kupika msibani kwa hiyo hata kama mfiwa alikuwa hana chochote aibu yake inafunikwa na watu wa jamii yake. Kwa asili Wanyakyusa ni

wakarimu hata ukienda katika kaya zao watajitahidi sana angalau upate chochote ndipo nafsi zao zinariidhika. Tondozi hii inasawiri yale ambayo yalijidhihirisha katika jamii ya Wanyakusa ya wakati wa mfumo wa ujima, wakati wakifanya biashara baina yao, walivyokuwa wanashirikiana katika shida na raha. Wanyakyusa ni wakarimu pale itokeapo shida na raha.

(b) Kisiasa

Siasa ni dhana inayotumiwa kuelezea mfumo wa uendeshaji wa masuala ya kijamii katika taifa au taifa dola (Samwel, 2011). Siasa ni njia ya kufanya maamuzi katika taifa, mji au hata dunia nzima, huweza kuhusisha mfumo wa vipengele vya kijamii, kiutamaduni, kiuchumi nakadhalika. Dhana hii pia hutumika kueleza mahusiano kati ya makundi mbalimbali ya jamii (Wamitila, 2003). Siasa ni sehemu muhimu katika majadiliano kati ya watu mbalimbali wenye nguvu na mamlaka kwasababu inahusiana na mambo ya utawala (Koponen, 1988:192).

Siasa inajumuisha masuala ya jinsi jamii fulani inavyojipatia viongozi wake, jinsi wanavyoongoza jamii hizo na mambo mengine yanayohusu harakati za jumla za jamii. Samwel (2011) akimnukuu Koponen (1988) anasema, siasa inaonekana kuwa na mawanda mapana, siasa inahusu sehemu kubwa ya maisha ya kila siku. Siasa ndiyo inayopanga sera ya nchi husika, mipangilio mipya ya kiuchumi iweje. Viongozi wa kisiasa ndiyo hutunga sera na ndiyo watawala na watu wenye maamuzi yahusuyo maisha ya kila siku, maelezo haya yanatubainishia kuwa viongozi wa kisiasa wana mamlaka ya juu katika maisha ya kila siku, na ndiyo maana hata itokeapo shida na kero mbalimbali za kijamii wanasiasa ndiyo wanaohusika. Kwahiyo basi, siasa ni kila aina ya mpangilio mzuri unaofanyika katika kila sekta

mbalimbali zinazohusiana na jamii kwa kuweka kila jambo pale ambapo linastahili kuwepo sawasawa katika uchumi, afya, miundo mbinu, michezo utawala na serikali yake.

Katika awamu ya kabla ya ukoloni, imani za dini na falsafa ya unyenyekevu ilitawala jamii, tungo zenye sifa kwa shujaa, viongozi, mazingira na maisha kama yalivyoeleweka enzi hizo. Kwa wakati huo jamii ilikuwa inashirikiana sana, ushairi ulikuwa ni chombo cha kuunganisha wanajamii pamoja na kuyajumuisha matukio yote ya utamaduni. Ndani ya tondozi na nyimbo zao kulikuwa kunasawiri yale ambayo yanajiri katika maisha yao. Ni awamu ambayo jamii ilikuwa imegawana maeneo kutokana na kiongozi wa eneo hilo, utawala wa kichifu ndiyo ulikuwa umeenea katika makabila mengi ya nchi za Afrika wakiwemo Wanyakyusa. Maudhui ya tondozi za kuwasifu viongozi katika awamu hii yalijikita katika maadili, ushujaa na hata nguvu za kiutawala alizonazo.

Maeneo mengine chifu alipewa jina la kupanga kutokana na mambo yake makuu na matukufu aliyoyafanya. Grant (1927:211) na Morris (1964: 48) walizungumzia hili, wanasema kuwa, majina haya yalikuwa yanaweza yakawa ya ukoo, wanyama au vitu vilivyothaminiwa na jamii na namna ya kuwasifu viongozi wao na mashujaa wao. Hivyo basi maudhui ya kisiasa ya awamu hii yalijikita katika kuwasifu machifu na mashujaa wa kivita. Wakati wa vita ni wakati wa kutumia nguvu, juhudi na maarifa, kuokoa maisha yao. Ni wakati ambao mashujaa walikuwa wanatetea jamii zao.

Kutokana na mazingira zilikuwa tondozi za kuwasifu watu waliotoka vitani na watu waliofanya mambo matukufu katika jamii. Lakini kuna wengine walipata kusifiwa

kutokana na sifa zao walizoambatana nazo wakati wa kuzaliwa kwao. Kwahiyo katika mkondo huu tunapata tondozi za vita, ulinzi, ushujaa, ujasiri na kadhalika. Mfano tondozi hii ilikuwa ya kumsifia chifu wa eneo la Masukulu kutokana sifa alizozaliwa nazo.

Jedwali Na. 4.4: Tondozi ya Kumsifu Chifu

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mwando bo umalafyale unkemesigwa	Mwandombo chifu uliyetukuka
2.	Gwe gwamaka pakisu kyako	Mwenyewe katika mji wako
3.	Gwe nywamu gwa miraba mina	Mwenye umbo kubwa miraba minne
4.	Jwani akakumanya	Nani hakufahamu
5.	Mwandombo tata gwisu kyala akusalile	Mwandombo baba yetu mungu alikuchagua
6.	Bho ukali ukapapigwa ukufuma ndwanda munyoko	Kabla hujazaliwa tumboni mama yako
7.	Ukupapigwa kwako kwa sololigwe nu tundu twingi utwakuswigisya	Kuzaliwa kwako kulitabiriwa na mambo mengi ya kushangaza
8.	Ibgingu lyasigile akajha kosa, isiku ili gwapapigwaga	Wingu zito lilitanda mji wote siku hiyo uliyozaliwa
9.	Mwandombo gwe mwana gwa malafyale Mwambota ujhu apinyile ifula kundungu ghosa	Mwandombo mtoto wa chifu Mwambota, aliyezuia mvua kwa muda wa wiki nzima
10.	Namajolo gwapapigwe	Jioni ukazaliwa
11.	Bho ufumile pakupapigwa ifula inywamu jhatimile ikisu kyosa	Ulipotoka kuzaliwa tu mvua kubwa sana ilinyesha mji wote
12.	Mwando bo tata abhandu bhosa bhakujhalisyaga posa apa gwa kindagha	Mwando bo baba watu wanakuheshimu, popote unapokuwa unapita
13.	Abhandu bhatugala kimyemye	Watu walikaa kimya
14.	Isyu lako isito ngati ujasi ja kisiku jikunyomosa abhandu	Sauti yako nzito inanguruma kama radi ya masika ilishitua watu

Katika awamu hii viongozi wa maeneo mengi ya nchi walikuwa machifu waliokuwa wanasaidiwa na wazee wa mila. Viongozi hawa walipatikana kwa njia mbalimbali, kuna wengine walipatikana kwa kurithi na wengine walipatikana kutokana na sifa nyingi walizokuwa nazo. Katika hili tulipomuuliza mzee Mwaikambo alisema;

Viongozi wengi katika jamii hii walipatikana kutokana na koo zao kuwa ni za kichifu, hivyo wengi wao walirithi kutoka kwa wazazi wao na wengine walipata uchifu kutokana na sifa walizokuwa nazo.

Mfano chifu Mwakisole wa Mwakaleli wilayani Rungwe, yeye ni chifu mpaka sasa kwa sababu baba yake chifu Makusa alikuwa chifu, hivyo baada ya kifo cha chifu Makusa mtoto wake wa kiume kutoka nyumba ya mke mkubwa ndiye alipewa uchifu. Katika kuunga mkono jambo hili, Sekile (2011: 51- 60) akizungumzia kuhusu uongozi kwa Wanyakyusa anasema;

Viongozi katika jamii ya Wanyakyusa walipatikana kutokana na vipaji walivyopewa na mwenyezi Mungu, utajiri, ushujaa katika vita au uwindaji, ushiri na ujuzi wa kutibu watu na pia kuwasaidia watu katika shida zao. Uongozi uligawanyika sehemu mbili chifu mkuu (*Untwa*) na himaya yake ilijulikana kama (*ubutwa*). Viongozi wengine ni *Ifumu* ambao kazi yao ilikuwa ni kumlinda chifu na maeneo yao na wao ilibidi wawe na nguvu za sihiri kuliko chifu.

Tondozi za kusifu viongozi wao ziliimbwa katika mikusanyiko kwa ajili ya kuwasifu viongozi wao. Sifa zilizotumika zilikuwa za kiistiara (Chadwicks; 1943:559). Tondozi nyingi zilitumia vidokezo, lugha iliyotumika ni ile yenye misemo ya kale yenye fahari, ubora wa kujidai. Ilikuwa ni lugha yenye kueleza historia ambayo kwa mtu wa kawaida inahitaji ufafanuzi ili kuweza kuelewa kwa sababu ilijaa taswira na ishara nyingi, ilikuwa ni lugha ambayo huwezi kuifafanua moja kwa moja kwa maneno ya kawaida. Nguvu za kiongozi ziliweza kulinganishwa na wanyama au mnyama ambaye katika jamii hiyo waliamini kuwa ana nguvu, mfano simba, nyati, tembo nakadhalika. Kagame(1951:67) anasema:

In general panegyric seems to exploit allusion and imagery to a higher degree than other forms of poetry in Africa. Praise of a person or thing is not something to be expressed in bad or straight forward language.

Tondozi ni ushairi ambao una matumizi makubwa ya vidokezo na taswira kuliko ushairi wa aina nyingine katika Afrika, kwa hiyo haupaswi kufafanuliwa kwa uwazi bila kuficha au kwa lugha ile ya uwazi bila kificho (T.Y)

Katika jamii nyingi za Kiafrika kiongozi alijulikana kwa matendo yake na sifa zake ambazo jamii iliamini kuwa ni bora. Kwa hiyo kila jamii ilikuwa na vigezo vyake vya kiongozi bora ambavyo vilithaminiwa na kulinganishwa na mnyama au kitu chochote ambacho katika jamii hiyo waliona kinaweza kulingana na sifa zake. Katika tondozi hii iliyoimbwa na Uswege kutoka Masoko inadhihirisha haya;

Jedwali Na. 4.5: Tondozi ya Kumsifu Kiongozi wa Kinyakyusa

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Kukajha Mmasukulu	Nyumbani Masukulu
2.	Keta jhaliko ingalamu bhatighi Mwakanyamale, Mbubhi, MKopa Mlila pi bhasa	Kulikuwa n simba aliyeitwa Mwakanyamale, Mbubi, Mkopa, Mlila pi bhasa
3.	Ijhi linga jinghurwime kwa talalilaga	Ikiunguruma mji ulikuwa unatulia
4.	Akalipo ugwa kusya amino	Hakuwepo wa kufanya vurugu (kusaga meno)
5.	Ikisu kya mpilikagha amatingo ghakalipo nkajha nkhibumbe	Watu wote walimheshimu hakuwepo wa kufanya kiburi nyumbani Kibumbe
6.	Kukajha Museghela	Nyumbani segela
7.	Keta jhaliko ingambako, bhatighi Mwang`onda, Ilemelo, Kasemile Mwang`onda	Kulikuwa na n g`ombe dume aliyejulikana kama Mwang`onda, Ilemelo, Kasemile Mwang`onda
8.	Linga jhitamile akalipo ugwa kukosomola	Ng`ombe hiyo ikilia hakuwepo mtu wa kukohoa
9.	Linga papo jitamile ikisu kya talalilagha	Ngo`mbe huyo anapolia mji ulikuwa unatulia
10.	Une ngajha nnino, une ne mpina, une tata nu jhubha bhafwile	Mimi siyo mwenzio, mimi yatima, baba na mama walifariki
11.	Siku ukuti twamanyene ndi mbibhi fijho kumaso une, une ne Mwakisisya	Hatuwezi kuelewana , mimi mbaya sana wa sura, mimi Mwakisisya
12.	Kukajha Mmatwebhe	Nyumbani Matwebe

13.	Kuno gikufuma amajhabhu nkisu kya mboto	Ardhi yenye rutuba , inakotoka mihogo
14.	Kuno bhukumela nu bhogha	Eneo ambalo unastawi hata uyoga
15.	Jhalipo isota inywamu, bhatighi Anyosisye Mwasulama	Alikuwepo chatu mkubwa, aliyeitwa Anyosisye Mwasulama
16.	Ijhi linga jhikalele akalipo ugwa kusokela panja	Alipokuwa amechukia hakuna aliyetoka nje
17.	Akalipo ugwa kukubha indingala, kukajha Nkibhumba	Hakuwepo wa kupiga ngoma katika mji wa Kibumba
18.	Ikisu kya talalilagha abhifyusi	Mji ulikuwa unatulia na unakuwa msafi
19.	Ifinyamana fila ifinyamana fila fyalindililagha ikisu	Wanyama wale, wanyama wale, walikuwa walinzi wa mji
20.	Akalipo umang`anyi ugwa kwingila nkisu bho akabhoneka	Mhalifu yeyote aliyeingia katika mji alijulikana
21.	Ifinyamana fila x4	Wanyama wale x 4
22.	Fyatwele ulutengano, ulughano nkisu	Walileta mshikamano na upendo katika mji
23.	Kangi fyo ifi fyabhakaghile fya fyambene na abhelu nkisu kyabho	Tena wanyama hao ndiyo waliopambana na watu weupe ((wazungu) kwenye ardhi yetu
24.	Abha bhalondagha ukupoka ikisu	Waliotaka kunyang`anya ardhi
25.	Ifinyamana fila fyafikile mpaka mwikoloti	Wanyama wale walifika mpaka mahakamani
26.	Kuno bhikuti sensi khalabhu kalandinga	Wanakosema sensi kalabu kalandinga
27.	Kokuti amusokepo nkisu kytu, mubhujeghe kumyinu nganile une	Maana yake ondokeni mutuachie ardhi yetu, murudi kwenu nimekataa mimi
28.	Nakimanyagha kughu ne ilimbugho une tata alinkali, akalondagha twimbe isukulu	Ningeijulia wapi lugha hiyo mimi kaka yako, baba alikuwa mkali alikuwa hataki tusome shule
29.	Atighi tutimeghe si ng`ombe	Alisema tuwe tunachunga ng`ombe tu
30.	Nakimanyagha kughu ne nnino	Ningeijua wapi lugha hiyo mwenzio
31.	Une ne mbubhi, ne mkopa ne Mlila pi bhasa	Mimi ni Mbubi, mimi Mkopa, mimi Mlila pi bhasa.

Tondozi hii inasifia machifu wa eneo la Masukulu, Matwebe na Segela wilayani Rungwe. Machifu hao walilinganishwa na wanyama walioungana, na kumfukuza

mkoloni katika eneo lao. Viongozi hao walilinganishwa na wanyama kama vile simba (*ingalamu*), ng'ombe dume (*ingambako*) na Chatu (*isota*). Katika muktadha wa tondozi hiyo viongozi walifananishwa na wanyama hao, ambao katika jamii yao, waliaminika sana kuwa ni wanyama wenye nguvu. Mfano, Ifumu Mwakanyamale, ambaye alilinganishwa na simba, kwa Wanyakyusa simba ni mnyama mwenye nguvu na mkali kuliko wengine wote. *Ifumu* Mwang'onda alilinganishwa na ngo'mbe dume ingambaku, ikiwa ni ishara ya nguvu. Kwa Wanyakyusa, ng'ombe dume ni mnyama wa thamani sana, ndiyo maana hata wakati wa kupeleka mahari kwa binti, mtu anayetaka kuoa ni lazima atoe *ingambaku* ili kuashiria nguvu ya kiuchumi aliyo nayo. *Ifumu* Mwasulama alifananishwa na chatu. Kwa kawaida, chatu ni mnyama anayetisha na mwenye uwezo wa kufanya madhara makubwa.

Chatu ana uwezo wa kumeza mtu na asijulikane aliko. Msanii anasema wanyama hao walikuwa walinzi wa mji na hakuna aliyethubutu kuingia kwa nia mbaya asionekane. Hili linatuthibitishia kile tulichokibaini katika utafiti huu kuwa viongozi jadi, karibuni wote, walitakiwa kuwa na nguvu za sihiri yaani nguvu za ziada katika kulinda raia wao, miji yao na mali zao. Lakini pia kwa nguvu walizonazo viongozi hawa hakuwepo mtu mgeni aliyeingia katika eneo lao bila wao kujua, walimjua kwa macho ya kawaida lakini hata akija kuvamia kwa nguvu za giza waliweza kumjua pia. Katika jamii ya Wanyakyusa, Machifu walisaidiwa na wazee wa mila ambao walijulikana kwa jina la *mafumu*. *Mafumu* walikuwa na nguvu kuliko za hao machifu wao. Nguvu zinazozungumzwa katika muktadha huu si nguvu za mwili bali ni nguvu za sihiri, ingawa nguvu za mwili, nazo zilihitaika sana. Kazi ya *mafumu* ilikuwa ni kumlinda Chifu, (Sekile, 2011). Hivyo utafiti huu umegundua kuwa, kigezo kimojawapo cha kuwa kiongozi wa jadi, ni nguvu za sihiri na ujasiri.

Jamii ya Kinyakyusa bado iliamini juu ya ushirikiano, ambao ni wa muhimu sana na ni wa kawaida katika ujumi wa Mwafrika. Ukirejea Mbiti (1977) na Temples (1970) wanaeleza kuwa, Waafrika wanashirikiana katika mambo wanayoyaona yanafaa katika maisha yao na yale ya muhimu katika maisha yanayotokea katika jamii hiyo. Tondozi hii inaeleza jinsi Machifu hao walivyoungana kwa umoja wakafika mpaka mahakamani kumshtaki mzungu aliyetaka kunyang'anya ardhi yao.

Kuna umviringo katika upeanaji wa majina katika jamii ya Wanyakyusa. Majina ya ukoo anayotakiwa kuitwa mtu ni yale majina ya kiumeni, mara nyingi majina hayo yanachimbuka kutokana na sifa na matendo waliyokuwa nayo wazazi waliotangulia. Kwa hiyo hata vizazi vijavyo vitaendelea kujiita hivyo. Kwa mfano mstari wa pili, saba na kumi na moja katika tondozi hii. Wakati mwingine falsafa ya upeanaji wa majina katika jamii, ilisawiri sana tukio na sifa alizonazo mtu. Kwa mfano mtu alipewa jina kutokana tukio lililokuwepo wakati alipokuwa anazaliwa. Matukio hayo yaweza kuwa msiba, ajali, njaa na kadhalika. Katika mstari wa kumi na moja msanii anasema yeye ni *Mwakisisya* akimaanisha mtu anayetisha kutokana na sura yake mbaya. Katika mstari wa pili tunaona pia kuna baadhi ya majina ya ukoo yalitokana na sifa alizokuwa nazo mzee wa zamani aliyeaminika katika ukoo huo mfano jina la *Mlila pi bhasa* maana yake anayelia barazani/ sehemu ya kuongea/ sebuleni. Hivyo basi tunaona kuwa katika sifa nyingi alizonazo chifu zilizojielea sana mambo yanayoaminiwa na jamii hiyo.

(c) **Kijamii**

Jamii ni jumuiya ya watu walio na taratibu nyingi zinazofanana. Tuzungumziapo kuhusu jamii hatuwezi kukwepa kuwa na mawazo kuhusu watu wenyewe, tofauti

zao, miiko, mila, uraia, dini, lugha, desturi na mambo mengine. Jamii ni kikundi kikubwa chenye mkusanyiko wa jamaa na jumua. Kundi hili kubwa la watu hujitegemea katika mambo yao wenyewe katika utekelezaji wa mambo fulani yenye shabaha maalumu bila kukiuka desturi, sheria au taratibu zinazoongoza jamii hiyo. Samwel (2011) akimnukuu (Lenski, 1974) anasema jamii inaweza kufasiliwa kwa namna mbili:

Kwanza kundi la watu wanaohusiana kupitia mahusiano thabiti baina yao, pili ni kundi la watu wanaoshirikiana mipaka ya kijiografia yenye mamlaka moja ya kiutawala na utamaduni. Samwel (2011) anasema kwamba, jamii ya binadamu hubainishwa na ruwaza ya mahusiano (mahusiano ya kijamii) miongoni mwa watu ambao wanashirikiana. Utamaduni na asasi za kijamii zinaweza kuelezwa kama jumla ya mahusiano ya namna hiyo baina ya watu wake. Pamoja na tondozi za kuwasifia viongozi, tondozi zingine zilisifu mambo mbalimbali yaliyojitokeza katika jamii. Ukichunguza tondozi nyingi zilikuwa na maudhui mchanganyiko, ambapo kwa jumla zilihusisha yale yote yanayofanyika katika jamii husika, kwa mfano tondozi hii iliyoimbwa na kikundi cha wasanii kutoka kijiji cha Lukasi wilayani Rungwe.

Jedwali Na. 4.6: Tondozi yenye Maudhui Mchanganyiko

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ingambili ingambili ingambili	Nyani nyani nyani
2.	Ingambili jabhukile kwa kyameni	Nyani alikwenda kwa balozi
3.	Jatile gwe kyameni ulingata imbikipiki njemo mu kyameni	Ikamwambia balozi naomba unikate mkia niwemo kwenye ubalozi
4.	Nsyaghege isyana bo ulu mukusyaga numwe	Niwe nawapata watoto wa kike kama mnavyopata nyie

5.	Abhalindwana bha museveni bhikunyokya mwe munda	Wasichana wa darasa la saba wananichoma moyoni
6.	Kyameni ajhibhulile atile	Balozi alimwambia nyani akasema
7.	Kukwanda gwaghunigwe gwendelagha amalundi mana	Toka mwanzo ulilaaniwa ulikuwa unatembea kwa miguu minne
8.	Go mana ngambiliii ijhoooo	Minne nyani ijooo
9.	Gwe Mwasakalenge	We Mwasakalenge
10.	Akajha ka kipindupindu ijha ijha aa	Mji wa kipindupindu ija ija aaa
11.	Akajoka aka pindipindi	Kanyoka ka kijani
12.	Kingile nyumba jhangu, ngomile untu	Kameingia ndani mwangu, nikapiga kichwani
13.	Ngimba ngukoma lyo lya kighane	Kumbe nampiga mpenzi wangu
14.	Ngajhobhe ngati fiki ku bhenye mwana kubhene mwana	Nitasema nini kwa wenye mtoto kwa wenye mtoto
15.	Kubhene mwana kubhene mwana ejhoo twe bha nkaja	Kwa wenye mtoto kwa wenye mto sisi wa kijijini
16.	Ijhoo ijhoo syope inyobhe syope inyobhe	Ijuu ijuu navyo vidole vya miguuni vina majina
17.	Syope inyobhe sya mmabhoko sili ni ngamu, ni ngamuu ooh ooh	Navyo vidole vya mikononi, vina majina, majina oooooh, majina ohooo
18.	Ulwa kwanda jho Bhaita	Cha kwanza kinaitwa Bhaita
19.	Ulwa kibhili jho Ketina	Cha pili ketina
20.	Ulwa kitatu jho mama Mzonge	Cha tatu ni mama Mzonge
21.	Ulwa kina jho bhati Kijona	Cha nne ni binti Kijona
22.	Ulwa Kihano jho tubhuke mama, tubhuke ee, tubhuke mama twendeghe	Cha tano, ni twende, twende ee, twende twende tuwe tunatembea
23.	Jhililile ikengele bhati kukajha inyangwe aaahija eeee	Kengele imelia nyumbani jamani
24.	Bhaleke abhanyambali tuli bha bhuno bhuno	Waache wanaume sisi ni wa hivi hivi
25.	Ijhoo ijhooo ooh ooh	Ijooo ijooo ooh ooh
26.	Gwajekulonga inongwa jha mwalimu	Ulihukumu kesi ya mwalimu
27.	Gwajekulongaaaaaaaah	Ulinihukumu uuuuuuuuuuh
28.	Gwajelulonga ilumbu lyangu	Uliihukumu mpenzi wangu
29.	Sinangwamwali ndagaa ndagaa gwajekulonga	Pole sina sinagwamwali asante ulihukumu

30.	Jwani syalintobhile	Nani alishindwa kesi
31.	Mma syalindobhile jhujhune	Hapana nilishindwa mwenyewe
32.	Ogho ndagha popapo ngimba kuli ni fitina nkajha	Haya asante hamna shida kumbe kijijini kuna fitina
33.	Lileke likabhe ilifinye amino ngati ikinga lya pa Bhulongwa	Mwache atajirike meno yamebanana kama mkinga wa Bulongwa
34.	Likenyile ngati mbhughani sya mbusango (mbusangooooo)	Limeona aibu kama mbuga za Usangu (Usanguuuuu)
35.	Jhooo jhooo ne gwa nkaja	Jooo jooo mimi wa kijijini
36.	Mwasakalenge twatengene twatengene	Mwasakalenge tuliishi kwa amani amani
37.	Kuno twaliko twatengene tukatengene	Tulikokuwa tulistarehe hatukustarehe
38.	Tulile utubhulunge utumanyani twa filombe	Tumekula tumbegu twa mviringo tunatolingana na mahindi
39.	Utu twalingoghile Adamson	Tule ambato tulimuua Adamson
40.	Ugwa mino gwatile moko, gwatile kita	Mwenye meno aliyokata kaa yakaanguka chini
41.	Gwatile ijhoo nfwile ne gwa nkajha	Ukasema ijoo nimekufa mimi wa kijijini

Katika tondozi hii tunaona kuna mambo mbalimbali yaliyojitokeza, mambo haya ni yale ambayo yanatokea kila siku kwenye jamii. Masinde (1992: 90) anaeleza kuwa kama ilivyo fasihi zingine ulimwenguni, mabadiliko ya usanii wa maudhui ya ushairi wa Kiswahili hufuatia mabadiliko katika sera za maisha ya jamii kwa ujumla, hivyo basi ushairi hufuata mdundo wa maisha ya jamii kwa jumla.

Kinachojitokeza katika tondozi hii ni kama vile mapenzi katika mstari wa tatu mpaka wa tano, magonjwa ya zinaa mstari wa kumi mpaka kumi na nne, mstari wa kumi na sita mpaka ishirini na tano anazungumzia kuhusu ndoa za mitala na masuala ya uhakimu. Wasanii katika tondozi hii tunaona wanavyojihusisha na yale ambayo yapo katika jamii yao kuwa fasihi ni zao lenye amali za wakati fulani kihistoria (Msokile,

1993:4). Kwa hiyo kwa muktadha wa Wanyakyusa, tondozi zilijitahidi sana kufafanua masuala nyeti ya kijamii kwa kuakisi hali halisi ya wakati huo na ndiyo sifa mojawapo ya tondozi kuwa zinatunza historia ya jamii.

Tondozi zingine zilishughulikia maudhui ya ndoa na maisha halisi ya kuishi na mke au mume. Kabla ya ujio wa wakoloni Tanzania, mwanamke alikuwa na hadhi yake katika jamii (Mwakipesilie, 1974), na mwanaume naye hivyo hivyo. Aidha katika jamii za Kinyakyusa, wanawake walithaminiwa sana kwasababu waliziunganisha koo mbalimbali. Hali kadhalika wao ndiyo walioleta mahari nyingi baada ya kuolewa. Mahari haikuwa na maana ya kumnunua mwanamke kama wengine siku hizi wanavyofikiri bali mahari ilikuwa ni kwajili ya kujenga mahusiano. Mwanamke aliyeolewa alikuwa na thamani kubwa kuliko yule asiyeolewa. Kwa mfano kuna tondozi zilizowasifia wanawake walioolewa. Nyingine ziliwakashifu wanawake walioolewa kwa wanaume wasio na vigezo na wale waliopewa mimba wakiwa kwa wazazi kabla ya kuolewa. Katika jamii nyingi za Tanzania mwanamke au mwanaume akifikia hatua ya kuitwa mtu mzima, huwa anapewa mafundisho ya namna ya kuishi kama mume na kuishi kama mke ili kuhimiza mila na desturi za jamii hiyo. Na hii ilijitokeza sana kwa Wanyakyusa wa awali, katika hili Cope (1968) anasema;

Praise poetry often plays an essential part in rites of passage when individual (or group) moves from one status to another in society, the transition is celebrated by praises marking the new status or commemorating the old.

Mara nyingi mashairi ya kusifu yanabeba dhima kubwa hasa wakati mtu anapovuka kutoka hatua moja kwenda nyingine katika jamii, kipindi hiki husherekewa kwa kuimba nyimbo zinazosifia hatua mpya na kukumbuka hatua iliyopita. (T.Y)

Katika makabila mengi ya Kiafrika katika jamii za awali, waliamini ndoa za mitala na lilikuwa suala la kawaida kabisa (Mbiti 1969, Magesa 1998). Suala la mitala katika jamii za Kiafrika lilikuwa na sababu nyingi zinazosawiriwa katika pande nyingi za jamii. Sababu hizo ni mojawapo ni haja ya mwanaume kupata watoto endapo inafikiriwa kuwa mwanamke ndiyo kikwazo kikubwa katika upatikanaji wa watoto. Nyingine ni mahitaji yake ya kuridhisha tamaa za kimwili ili kuepuka makatazo ya kitamaduni kama vile kutofanya tendo la ndoa mwanamke anaponyonyesha. Sababu nyingine pia, inawezekana wazo la mitala linatokana na uzee, ugonjwa au kutovutia kwa mwanamke wa awali (Shorter: 1998). Kuoja wake wengi ilikuwa ni sifa pia kwa mwanaume.

Jambo hili lilishadadiwa na mzee Mwaikambo katika mahojiano aliposema kuwa “mwanamke mmoja hudumaza akili” kwasababu mwanaume anakuwa hapati changamoto zozote za ndoa na kimaisha. Hivyo suala la mitala kwa jamii za awali lilikuwa na mashiko na lilithaminiwa sana. Mwanaume mwenye mitala alionekana ni mtu mwenye uwezo na akili kiasi kwamba unaweza kwenda kupata ushauri wa kindoa kwake.

Mwanamke na mwanaume walipimwa kwa kigezo cha bidii katika ufanyakazi ili aweze kumudu maisha vizuri. Katika jamii asilia ya Kinyakyusa wazazi waliwajibika kumtafutia mtoto wao mke kwasababu mke ndiyo msingi mkubwa wa familia. Mwanamke alithaminiwa kwa uwezo wake wa kuzaa, ugumba ulikuwa ni laana katika jamii (Van Pelt, 1971:95, Koponen, 1988:316-318, Gunderson, 2010:219). Wataalamu hawa wanasema kuwa, katika jamii ya Kiafrika mwanamke aliheshimiwa tu kama amezaa watoto. Mwanamke asiyezaa/ asiye na watoto huonekana

hajakamilika. Mwanaume alithaminiwa kwa uwezo wake wa kuwa na watoto wengi. Mwakipesile (1974:27) anasema kuwa, kabla ya kuja kwa wakoloni Tanzania mwanamke alikuwa na hadhi yake katika jamii na mwanaume naye alikuwa na ya kwake. Aidha katika jamii za Kinyakyusa wanawake walithaminiwa sana kwasababu wao ndiyo walioleta mali nyingi baada ya kuolewa. Katika jamii ya kabla ya ukoloni mwanamke aliyezaa watoto wa aina moja alionekana mgumba. Katika mila na desturi za Kinyakyusa kila mtoto ana thamani yake katika jamii. Watoto wa kike katika jamii hii walikuwa na maana sana kwasababu mahari anayotolewa mtoto wa kike ndiyo itakayosaidia kutoa mahari wakati kaka yake anaoa.

Jedwali Na. 4.7: Tondozi Inayokashifu Mwanamke Mwenye Uzazi wa Aina Moja

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ulighwaki x 3	Najuta x3
2.	Ijhooooo lyope lya tata ibhanya itata ilya tata	Ijhoo nalo libaba jamani libaba
3.	Lyope lya tata lya kilingo lindukile	Nalo libaba la urithi limenitukana
4.	Lindumbusisye ne mwininu aaah ne mwininu	Limenisononesha mwenzenu aaha mimi mwenzenu
5.	Lyope lya tata lya kilingo lindukile lindumbusisye ne mwininu	Nalo libaba la urithi limenitukana mwenzenu na kunisononesha mwenzenu
6.	Ne mwininu aaha ne mwininu	Mwenzenu aaha mimi mwenzenu
7.	Natile ulinyeghela ubweghi	Nilisema niolee mke
8.	Litile unyoko ali ngumba lyapapa imyana imilumyana mitupu	Likasema mama yako alikuwa mgumba alizaa watoto wa kiume tu
9.	Nsalile akaghojhe kasita nganya ikato lya mbunda	Nikaokota kamba ambayo haifai hata kwa punda
10.	Nonangile nati nise neghe umwana gwani une	Nimeharibu nitakuja oa mtoto wa nani mimi
11.	Mwana ghwani une x 3	Mtoto wa nani mieee x 3
12.	Bhabha anganile lolulo	Baba amenikatalia kabisa

Hivyo mwanamke anapozaa watoto wa aina moja alionekana kama mgumba. Kuna tondozi zingine zinakashifu wanawake waliozaa watoto wa aina moja. Katika tondozi hii hapa chini mtoto wa kiume analalamika kuwa baba yake wa urithi amekataa kumlipia mahari kwasababu mama alikuwa anaza watoto wa kiume tu.

Kwa Mfano katika tondozi hii kijana anasikitika kwa kuwa baba yake alikataa kumuolea mke na kusema kuwa nitakuoleaje mke wakati mama yako alikuwa mgumba, alizaa watoto wa kiume tu mimi mali nitapata wapi? Mahari haikuwa na maana ya kumnunua mwanamke kama wengi wanavyofikiria kwa sasa. Kwa hiyo wanawake walithaminiwa sana. Wanawake walioheshimiwa sana ni wale walioolewa. Wanawake hawa waliheshimika kuliko wasioolewa. Haya yote na mengine mengi yalidhihirishwa katika tondozi zao.

(d) Kiutamaduni

Utamaduni ni jumla ya mambo yote yanayotawala maisha ya watu katika jamii. Samwel (2012) amefafanua utamaduni kwa mawanda mapana na mawanda finyu. Kwa mawanda mapana anasema, utamaduni unajumuisha lugha, mila na desturi, malazi, uvaaji, mfumo wa kisiasa, mfumo wa kiuchumi (uzalishaji mali) mahusiano ya kijamii nakadhalika. Katika mawanda finyu utamaduni unahusisha masuala ya mila na desturi ambayo uhusisha lugha, dini (imani), jando na unyago, na mazishi. Omari na Mvungi (1981:3) katika kitabu chao cha *Urithi wa Utamaduni Wetu* wamuelezea Taylor katika karne ya kumi na tisa kuwa alipata kueleza utamaduni vizuri akihusisha na maisha. Omari na Mvungi (k.h.j) wanasema kuwa, Taylor alihusisha utamaduni na ufahamu wa elimu, imani, sanaa, maadili, sheria, mila na desturi.

Lugha, kama sehemu ya utamaduni, ni mfumo wa sauti za nasibu zinazorahisisha mawasiliano kwa jamii husika. Ili kuweza kukidhi mawasiliano hayo jamii za mwanzo ziliwasiliana kwa kutumia lugha zao za asili. Tondozi nyingi za awamu hii zilitumia lugha ya makabila, kama vile asemavyo Okpewho (1992) kuwa jamii nyingi za awali zilitumia lugha za makabila katika nyimbo zao. Matumizi ya lugha ya makabila yaliwafanya wasanii kutoa maneno mazito yenye kubeba maudhui mazito ya kijamii, hii inatokana na kwamba mara nyingi nyimbo hizo zilifungamana na utamaduni wa jamii husika. Kilichosawiriwa katika nyimbo hizo ni kile kilichopo katika jamii hiyo kwa wakati huo. Na kwa kuwa kwa wakati huo juhudi za kukiendeleza Kiswahili zilikuwa hazijatiliwa shime lugha ya makabila ndiyo iliyotumika zaidi.

Katika suala la elimu, tangu zamani za mababu zetu watoto walikuwa wakipewa mafunzo mbalimbali ili kuwaandaa kwa kazi za kiutu uzima. Kuelimisha watoto ilikuwa jambo la lazima kwa kila mzazi. Watoto walifunzwa mila za wazazi wao, lugha, imani na kazi zilizofanywa na watu wa jamii ile (Omari na Mvungi:1980). Wakoloni walitumia elimu kama njia ya kuhalalisha utawala wao kitamaduni, rangi na mali. Hivyo waliweza kupitisha ufundi wao, dini, mila na thamani zao. Mtu asiye kuwa katika nyanja hizo hawezi kujiamulia mambo yake mwenyewe (Fanon , 1963).

Imani ni mambo anayoyakubali mtu kuwa ni ya kweli na anayopaswa kuyaheshimu hasa katika dini na itikadi (TUKI,2004). Tondozi za jadi zihusuzo imani zilikuwa zinawasifu waganga na tiba za asilia, imani za miungu, imani katika sihiri, imani katika mizimu ya ukoo, makaburi na kadhalika. Kabla ya ujio wa wakoloni Waafrika walikuwa na imani zao. Katika imani hizo kuna watu walikuwa wanaamini nguvu

iliyoko chini ya miti mikubwa, kwenye miamba, makaburi. Baada ya ujio wa dini za Kikristo na Kiislamu, imani hizi zimebadilika kwa kiasi kikubwa. Watu wachache wamebaki na dini zao. Mabadiliko hayo yaliathiri sana baadhi ya Waafrika. Ingawa bado kuna baadhi ya maeneo bado wanaamini miungu yao. Miungu hiyo ina majina mfano *Mulungu, Kyala, Ngulubhi, Isubha lya Kumwanya, Isobha, Kapela ng`ombe*. Miungu hii ina hadhi tofauti tofauti. Sekile (2011) akimnukuu mzee Gogo wa kutoka Kandete Mwakaleli anasema kuwa, katika jamii ya Wanyakyusa kulikuwa na miungu tofauti kulingana na mahitaji ya jamii. Kwa mfano katika jamii za awali kulikuwa na miungu ambayo ilikuwa maalum kwa kuomba mvua na machifu wa eneo hilo ndiyo waliohusika na shughuli nzima. Kuna miungu kwa ajili ya kuombea magonjwa, njaa na kadhalika. Sekile (2011) anathibithisha haya anapozungumzia ibada (matambiko) ya Wanyakyusa anasema:

Wanyakyusa waliamini kuwa mungu alikuwepo na wanaamini hivyo mpaka sasa. Wanaamini kuwa anakaa popote na kwamba hakuwa na wala hana makao maalumu, kwani inaaminika kwamba yuko mashambani, mtoni, usiku na hata mchana, na anasikiliza shida za kila mmoja popote anapochagua. Ndiyo maana wengine katika kabila hili wanatambika kwenye makaburi, kwenye migomba hata kwenye misitu.

Kila watu walikuwa na mungu wao na walisifu kutokana na jinsi inavyoweza kuwasaidia. Jamii hizi zilibaki na imani zao mbalimbali hata baada ya ujio wa wageni, Mungu alisifiwa katika tondozi zao, tondozi hizi ziliimbwa na kughanwa na vikundi vya jamii. Jamii za jadi za Kinyakyusa hazikuwa na hospitali kama ilivyo hivi leo. Kulikuwa na waganga wa jadi walioaminika kama wanaweza kuponya kwa kutumia miti shamba, na dua kutoka kwa miungu yao (Koponen, 1988, 1995). Wanyakyusa walikuwa na mitishamba iliyotumika na mpaka sasa inatumika. Miti hii

ipo katika jamii ya Wanyakyusa. Waliamini kuwa miti hiyo ikitumika huweza kutatua tatizo. Kila mti una uwezo wa kutatua tatizo la aina fulani.

Kila jamii ilikuwa na miti yao ambayo waliamini kuwa ni tiba za magonjwa hayo tena kwa ufanisi mkubwa. Zaidi ya kusifia uwezo wa kuponya wanajamii pia walisifia juu ya utajiri wa kiganga walio nao. Waganga wazuri walisifika na walijulikana na jamii. Waganga hao wana nguvu ambazo huweza kuzitumia kujenga au kubomoa. Kwa mfano jamii za jadi nchini Tanzania ziliamini kuwa utajiri hutokana na juhudi za kazi.

Jedwali Na. 4.8: Tondozi ya Kumsifu Mganga

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ndyeki unganga unnunu abhandu bhosa bhammenye	Ndyeki mganga mzuri watu wote wanamjua
2.	Umundu linga abhinile kumyake sikusekesya	Mtu akiugua kwake huwa kama kichekesho
3.	Uganga ujhu mfumuke kosa kosa	Mganga huyu anajulikana kote
4.	Linga ubhukile kwa Ndyeki	Ukienda kwa Ndyeki
5.	Ubhubhine bhukubhoneka nalinga ifipimo fya nkipatala fikabhubhona	Ugonjwa unaonekana hata kama vipimo vya hospitali havijapata ugonjwa
6.	Ndyeki ukubhubhona ubhubhine	Ndyeki anauona ugonjwa
7.	Ndyeki ikubhombela imikota	Ndyeki anatumia dawa
8.	Imikota ighi ghili ni ilopa	Dawa hizi zina damu
9.	Kangi ilopa lya mundu, likughangula abha mbepo na bhakangale	Tena damu ya mtu, inaagua wenye vichaa na wazee
10.	Ndyeki unganga unfumuke mpaka kunja abhandu bhikwisa	Ndyeki ni mganga anayejulikana, hata nje ya nchi wanamjua
11.	Ubhubhine bhosa ikuponesya kukuti mundu amenye	Anatibu magonjwa yote watu wote wanajua
12.	Ndyeki abhukile kwa jhoni alyendile na malundi	Ndyeki aliwahi kwenda Ulaya alitembea kwa miguu
13.	Aghomosyene isiku lya bhubhili kukuti mundu amenye	Akarudi siku ya pili, watu wote walijua
14.	Ndyeki alinimikota gya kulwasya abhakulumba na bhagumba	Ndyeki ana dawa za kutibu viongozi na wagumba
15.	Linga abhakulumba bhabhinile bhikubhopela kwa Ndyeki	Viongozi wakiugua wanakimbilia kwa Ndyeki
16.	Umundu Ndyeki ukutula abhandu mwee ijha ijha x2	Mtu huyu anasaidia sana watu jamani x2

Lakini nguvu za kiganga huweza kufanya mali hizo zifilisike. Songoyi (2005) akizungumzia ngoma ya Wigashe katika jamii ya Wasukuma anathibitisha hayo kwa kusema kuwa, kuna wasanii waliokuwa wanaimba tondozi zinazowasifu waganga kwa uwezo wao mkubwa wa kuweza kuponya. Sifa hizo ziliwavutia watu wengi kwenda kupata tiba kwao. Kwa mfano tondozi hii ilikuwa inamsifu mganga wa tiba za asili. Sihiri kwa mujibu wa TUKI (2004) ni fanya uchawi; roga. Jamii nyingi za Kiafrika ziliamini juu ya sihiri /nguvu za kimiujiza zinazotokana na miungu, majini au hata nguvu za kiganga na kichawi. Nguvu hizi zilitumiwa kuendesha mambo yao. Kwa mfano vita, kilimo, uwindaji, ufugaji, uvuvi nakadhalika. Imani hizi zilienea Afrika kote si Tanzania peke yake. Nguvu za uchawi ni dhana hasi katika jamii kwa awamu tofauti, mtu akidhihirika kuwa mchawi huweza hata kuuwawa. Jamii za jadi zilihusisha mambo makubwa na nguvu za sihiri. Mwakalago wa kijiji cha Masoko wilayani Rungwe akizungumzia nguvu za sihiri kwa jamii ya Wanyakyusa anasema:

Nguvu za sihiri zilimfanya mtu aweze kuogopwa hata na jamii inayomzunguka, na kwa upande mwingine ilikuwa kama silaha na nguzo kuu kwa mtu mwenye uwezo huo.

Katika jamii ya Wanyakyusa hata wale waliokuwa wasaidizi wa machifu (*mafumu*) walitakiwa wawe na nguvu hizo. Nguvu ambazo zilitumika hata katika kumlinda chifu. Sekile (2011) akinukuu maneno ya chifu Mwakibwili anasema; “Mafumu hawa wana nguvu kuliko chifu na ndiyo walinzi wakuu wa maeneo yao ingawa kazi yao kubwa ni kumsaidia chifu”. Nguvu zinazozungumzwa hapa ni nguvu za sihiri. Nguvu za sihiri pia zilikuwa na madhara kama zikitumika vibaya kama vile kuua, lakini endapo zitatumika vizuri ziliweza kusaidia katika shughuli za kilimo, uwindaji, ufugaji na kadhalika.

Jamii za jadi pia ziliamini nguvu kubwa iliyoko kwenye mizimu ya ukoo na makaburi. Elingworth (1969), Pelt (1971) na Koponen (1988) wanazungumzia nguvu kubwa iliyoko kwenye makaburi na mizimu. Wanasema kwamba iliainika katika jamii hizi, mtu akifa huwa anaendelea kuishi na anakuwa na uwezo mkubwa wa kuwasaidia walioko duniani. Kwahiyo waliokufa hasa wale maarufu waliheshimika na kuombwa. Pia makaburi yao yaliheshimika na ndiyo ilikuwa sehemu ya kufanyia maombi.

Wakichangia hili Hodza na Fortune (1979: 35) wanasema kwamba, jamii za jadi ziliamini kuwa mtu mashuhuri akifa hubadilika na huwa mtu mwenye nguvu kubwa zaidi za kuweza kutatua matatizo ya watu aliowaacha duniani. Matatizo hayo ni kama vile magonjwa, njaa, vita, ukame nakadhalika (Mc Call, 1995:115). Samwel (2012) anasema kuwa, katika jamii za Wahaya mtemi huwa hazikwi bali anapandwa, mbegu moja hupandwa lakini huota na kuwa mbegu nyingi zaidi. Hivyo jamii za Kiafrika huamini katika nguvu za mizimu na watu waliokufa kiasi kwamba huweza kuwataja katika nyimbo zao, kama inavyoenyesha kwenye Jedwali namba 4.9.

Katika jamii za Kiafrika mtu huwa hafi kabisa ndiyo maana mtu akifa huwa anaagizwa kuwa kamsalimie mtu fulani, kwa mfano baba, mama na hata ndugu wengine. Wanafanya hivyo kwa kuwa wanaamini kuwa mtu akifa huwa anaenda kuishi sehemu nyingine mbali na nyumbani na huwa wanakutana ndiyo maana huyo aliyekufa wakati huo huwa anaagizwa. Lakini pia huwa wanaamini kuwa mtu akifa huwa na nguvu zaidi kuliko alivyokuwa awali kabla ya kifo chake. Wanajamii wengi walijivunia na kuheshimu sana mizimu yao na kuisifia. Katika jamii za Kiafrika mtu huwa hafi kabisa ndiyo maana mtu akifa huwa anaagizwa kuwa kamsalimie mtu

fulani, kwa mfano baba, mama na hata ndugu wengine. Wanafanya hivyo kwa kuwa wanaamini kuwa mtu akifa huwa anaenda kuishi sehemu nyingine mbali na nyumbani na huwa wanakutana ndiyo maana huyo aliyekufa wakati huo huwa anaagizwa.

Jedwali Na. 4.9: Tondozi ya Mizimu na Kuzimu

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Gwe kubhuka nkajha kangu kala ka mujomba	Wewe unayeenda kwenye nchi nyingine ile ya mjomba
2.	Nkajha kala kitola kya mujomba	Nchi ile inayokaliwa na mjomba
3.	Ukambulile baba na mama	Ukawaambie baba na mama
4.	Kwakuti umwanako alemele	Ukaseme mtoto wako amelemaa
5.	Alemaalile kunongwa jha bwalwa	Amelemaa sababu ya pombe
6.	Ubwalwa kimpumbu jho mbulangete	Pombe kimpumbu ndiyo blanketi
7.	Ubwalwa kihambule lya ipuku lya pamwanya	Pombe ya kihambule ndiyo mkeka wa kujifunika juu
8.	Ubwalwa bwa misi lya igholole	Pombe ya maji ndiyo shuka
9.	Abhalindwana jho bhenki	Wasichana ndiyo benki
10.	Ubhunyalile bwa kuntu bho bhwifyusi bwa musokoni	Uchafu wa kichwani ndiyo usafi wa sokoni
11.	Ne njanja aah jhajha jhooo jhoooo ejhooo	Mimi mjanja jooo jooo jooo (kiitikio kisicho maana)
12.	Gwe ngubhuka nkajha kala	Mwe naenda nchi ile
13.	Ngwakubhuka nkajha kala kwitongo	Nitaenda nchi ile ya kusini
14.	Kwa mujombaa aaaa	Kwa mjombaa aaaa
15.	Ngwa kubhuka nkajha kala kwitongo kwa bha mujomba	Nitaenda nchi ile ya kusini kwa akina mjomba
16.	Ukambuleghe baba na mama ukati umwanako alemele	Kamwambie baba na mama kuwa mtoto wenu amelemaa
17.	Ubwalwa ikimpumu jho mbulangete	Pombe ya kimpumbu ndiyo blanketi
18.	Ubwalwa kihambule lya ipuku lya pamwanya	Pombe ya kihambule ndiyo mkeka wa juu
19.	Ubwalwa bwa misi lya igholole	Pombe ya maji ndiyo shuka
20.	Abhalindwana jho bhenki	Wasichana ndiyo benki
21.	Ubhunyalile bwa kuntu bho bwifyusi bwa musokoni	Uchafu wa kichwani ndiyo usafi wa mjini
22.	Ne njanja jhooooooooo jhooooooooo ajhooooooooo	Mimi mjanja jooooooooo jooooooooo ajooooooooo

Lakini pia huwa wanaamini kuwa mtu akifa huwa na nguvu zaidi kuliko alivyokuwa awali kabla ya kifo chake. Wanajamii wengi walijivunia na kuiheshimu sana mizimu yao na kuisifia.

4.2.1.2 Maudhui ya Tondozi Wakati wa Awamu ya Ukoloni

Katika awamu ya ukoloni, nchi hii imewahi kutawaliwa na Waarabu, Waingereza na Wajerumani. Katika utawala wa Waarabu kulitokea mfumo wa utumwa na umwinyi ambapo maudhui yalikuwa tofauti na wakati wa ukoloni wa Wazungu yaani Wajerumani na Waingereza. Katika utafiti huu tumetenganisha mifumo hii ili kupata picha kamili ya kile kilichokuwa kinatokea katika kila utawala.

(i) Maudhui ya Tondozi Wakati wa Mfumo wa Kitumwa

Mfumo wa utumwa kwa muktadha wa utafiti huu ulianza wakati wa ujio wa wakoloni hasa wageni wa Kiarabu. Ni mfumo ambao unaunda utabaka wa hali ya juu, utabaka unaounda kundi la watwana na mabwana. Shughuli za uzalishaji mali ziliigemea kwa watwana waliokuwa wakizalisha kwa manufaa ya mabwana zao. Senkoro (1987) anasema kuwa, shughuli za kisanaa pia ziliigemea kuwaburudisha mabwana, kwahiyo hata nyimbo na mashairi yaliyokuwa yakiimbwa yaliigemea kuwasifu mabwana. Fasihi nyingi ya wakati huo ilikuwa ni ya kuwatukuza mabwana, inayotukuza utumwa. Fasihi ya wakati huu ilitumiwa katika kuendeleza itikadi za kibwana.

(a) Kiuchumi

Shughuli nyingi za kiuchumi katika kipindi cha utumwa ziliwahusu sana mabwana. Lengo kuu lilikuwa kupata malighafi kwa ajili ya viwanda vyao. Walihitaji pamba,

kahawa na madini mbalimbali. Ilibidi pamba kuanza kupandwa Tanganyika (Boahen, 1985: 177). Watwana walizalisha mali kwa ajili ya mabwana zao. Wakoloni walihitaji wafanyakazi kwa bei nafuu. Hivyo watawaliwa walilazimishwa kufanya kazi kwa mishahara duni au walishurutishwa kufanya kazi bila mshahara wowote.

Lengo lingine la wakoloni kiuchumi lilikuwa kuandaa masoko kwa bidhaa zao. Kulikuwa na ushindani mkubwa wa masoko kwa bidhaa za viwandani huko Ulaya. Uhusiano wa kiuchumi baina ya wakoloni na Waafrika ulikuwa ni wa kibepari na ulisheheni uonevu, unyanyasaji, ukupe na unyonyaji. Kila kitu kilikuwa kwa manufaa ya wakoloni. Ikumbukwe kuwa mashamba mazuri na yenye rutuba yalimilikiwa na wakoloni, hivyo iliwalazimu wenyeji kuhamia maeneo madogo. Aidha uchumi ulibadilishwa kutoka kwenye kujikimu au kujipatia riziki hadi kumiliki na kujipatia pesa (Mazrui na Tidy, 1984). Tukio hili lilianzisha ubinafsi, umilikaji wa shamba ulibadilishwa, maeneo binafsi yakasisitizwa. Jambo hili liliwakera sana wananchi wa Kiafrika, wakiwa kazini na wakiwa kwenye shughuli nyingine za kijamii walihimizana kufanya mageuzi na kuimba baadhi ya nyimbo ambazo kwa namna moja ama nyingine zilihimiza kufanya mabadiliko. Senkoro(1987) anasema kuwa, watumwa waliokuwa wakizalisha mali walitunga visa, hadithi na mashairi kupinga mfumo wa kitumwa.

Nyimbo hizo zinatuthibitishia kuwa nyimbo na mashairi mengi yalikuwa kwaajili ya burudani za mabwana hao. Watwana walilazimishwa kuimba nyimbo kufuatana na matakwa ya mabwana zao (Senkoro, 1987). Nyimbo hizi zilikuwa zenye kuwasifu mabwana hao ingawa zingine zilikuwa zinawakashifu mabwana hao, zile zenye kukashifu ziliimbwa kwa ajili ya kuhimizana kujikomboa ili wawe na chuki na

Wazungu. Kwa Wanyakyusa mtu yeyote alikuwa ni mzungu hata kama ni Mhindi au Mwarabu. Mfano tondozi hii ilikuwa ni ya kukashifu utawala uliokuwa madarakani, kama tulivyokwisha kusema hapo awali kwamba wakati mwingine tondozi hutumika kukashifu, si wakati wote hutumika kusifu.

Jedwali Na. 4.10: Tondozi Iliyokuwa Inawakashifu Wazungu/Wakoloni

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mwe imisungu imisungu imisungu	Jamani hii mizungu mizungu mizungu
2.	Imisungu gya Amerika imisungu	Mizungu ya Amerika mizungu
3.	Bhati imisungu imisungu	Mizungu ya Amerika mizungu
4.	Imisungu gha Amerika imisungu	Mizungu ya Amerika mizungu
5.	Gimike amasoja pakati pa nyambi	Imesimamisha manyoya katikati ya chupi
6.	Imisungu gya Amerika	Mizungu ya Amerika
7.	Ahaa imisungu imisungu imisungu, imisungu gya Amerika	Ahaa mizungu, mizungu, mizungu, mizungu ya Amerika
8.	Bhati imisungu imisungu gya Amerika	Eti jamani mizungu mizungu ya Amerika
9.	Gimike amasojha pakati pa nyambi imisungu imisungu gya Amerika	Imesimamisha manyoya katikati ya chupi mizungu ya Amerika
10.	Imisungu gya Amerika imisungu	Mizungu ya Amerika mizungu

(b) Kisiasa

Wakoloni walipokuja, waliingilia taratibu za kisiasa na kuzipangua kwa sababu walishindwa kuelewa undani wa taratibu zilizopo katika jamii (Anacleto, 1994). Isitoshe, wakoloni walihitaji mtu mmoja tu wa kushughulika naye walipokuwa wakinyonya Afrika. Kwa hiyo walimchagua mtu wao bila kujali kuwa alikuwa mtawala wa jadi au la. Hili lilikuwa ndilo kundi la wasaliti wanaozuza nchi zao na kuchangia kukwama kwa maendeleo. Hii ina maana kwamba ubepari na hali ya ubinafsi ya kujilimbikizia mali ambazo hujenga hisia za kibinafsi za kiukoo na

kimaeneo na ambazo huwafanya wanaonyonywa kuendelea kukosa umoja baina yao na kuzidisha unyonyaji. Hii ilisababisha kutuhumiana na kuchukiana ambako kukawa kumeshika mizizi, vilevile ukoloni uliendeleza uongozi wa kimabavu na kuunda taasisi za uongozi zenye kuendeleza matabaka yenye kupendelewa kijamii kwa maisha ya wakoloni (Giddens, 1971, Davis, 1978, Berghe, 1990).

(c) Kiutamaduni

Mila na desturi ni nguzo ya kila jamii yeyote iwayo. Mila hizo ndizo zinaifanya jamii fulani kujitofautisha na jamii nyingine yoyote. Kabla ya kuingia kwa ukoloni humu nchini utamaduni ulikuwa katika makabila. Utamaduni huo ulikuwa unakubaliwa na wanajamii wote. Kwa hiyo kulikuwa na tofauti ya jadi, mila na desturi za kabila na kabila. Mahali pengine hata kuoana kati ya kabila hakukubaliwa (Omari na Mvungi, 1980). Mila ya kurithi mke wa ndugu yako iliruhusiwa katika jamii ya Wanyakyusa mfano mtoto mkubwa katika familia aliruhusiwa kurithi mke wa baba yake lakini siyo mama yake mzazi, mtu na binamu yake waliweza kuoana, hata wakati mwingine endapo dada mtu atafariki mdogo wake wa kike aliruhusiwa kuolewa na shemeji yake nakadhalika.

Mila na desturi hizi zilifanana kwa baadhi ya jamii na kutofautiana. Ingawa kutofautiana huku kulitokana na sababu za maendeleo na mipaka ya makazi. Wakati wa mkoloni tofauti zetu zilizidishwa, kila kabila lilifanywa kuwa taifa dogo. Sheria za kumiliki ardhi, sheria za ndoa na mambo mengine ya kijamii yalifuata mila, jadi na desturi za jamii. Ufa wa kiutamaduni ulijengeka, na hii ilisababishwa na wakoloni ambao walikuwa wanataka kudidimiza utamaduni wa Mwafrika.

(ii) Maudhui ya Tondozi Wakati wa Mfumo wa Umwinyi

Mfumo huu una uhusiano mkubwa na utumwa, kwa kuwa una uhusiano mkubwa wa kitwana na kibwana. Senyamaza(2015) akimnukuu Juhan(1988) anasema, katika mfumo huu uhusiano wa kitwana na kibwana unafikia hatua mpya, tabaka tawala la kimwinyi hutawala njia zote za kiuchumi na kitamaduni. Sanaa za mfumo huu ni zile zenye kuhalalisha wenye mashamba na njia nyinginezo za uchumi za uzalishaji mali. Hirmer (1981:35) anasema kuwa;

Katika enzi hizo za kimwinyi wakulima wadogo walinyonywa vibaya sana. Hata hivyo walikuwa na usalama sana kuliko wafanyakazi wa siku hizo ambao wanaweza kuachishwa kazi kunapotokea matatizo ya kiuchumi. Kupatikana kwa faida kubwa hakukuwa lengo kubwa katika mfumo wa uchumi wa kimwinyi. Kazi ilichukuliwa kama tu njia ya mtu kujiokoa na siyo kama njia ya kutajirika

Katika mfumo wa kimwinyi biashara ilifanyika kwa kubadilishana bidhaa, ingawa wafanya biashara hao ndiyo waliobadilisha kabisa utaratibu wa mfumo wa kimwinyi. Hali tunayojua leo ya ubepari utegemeao viwanda ulianza karne nyingi zilizopita ikiwa na wafanyabiashara wenye maduka madogo madogo yaliyotapakaa nchini. Watu wenye juhudi na ari walianza kuwafikishia wenzao bidhaa. Walianzisha biashara, walivusha bidhaa, hata kutoka nchi nyingine kuja kuziua. Watu pia walitoka mbali kuja kununua bidhaa hizo. Kwa sababu ya umbali biashara ya kubadilishana bidhaa haikuwa rahisi tena. Hivyo pesa zilianza kupata dhima kubwa (Hirmer, 1981). Nyimbo zote na ushairi zinaakisi maisha ya aina hiyo. Kulikuwa na nyimbo nyingi zenye falsafa ya kumsifu mtawala, ni kipindi ambapo mwanamke alisifiwa kama chombo cha kumstarehesha mwanamume kwa mapambo na vito vizuri.

(iii) Maudhui ya Tondozi Wakati wa Ukoloni wa Wazungu

Nchi hii iliwahi kutawaliwa na Wajerumani na Waingereza. Wakoloni walipokuja Afrika waliwaathiri sana Waafrika kwa njia mbalimbali kisiasa, kiuchumi, kijamii, kitamaduni, kisaikolojia na hata kiitikadi. Hii iliwafanya wasanii wengi kutunga kutokana na masimulizi kihistoria kuonyesha madhambi ya mfumo wa utawala wa kikoloni. Tokea mwanzo wakoloni hawakuona chenye sifa Afrika (Boahen, 1985:ix). Hivyo Waafrika waliwekwa kwenye nafasi ya mwisho kutokana na utawala huu. Serikali ya kikoloni ilibagua Waafrika katika ngazi zote (Wafula, 1989), kwasababu ya rangi ya Waafrika, wakoloni walichukulia kuwa utamaduni wao ulikuwa bora zaidi (Berghe, 1970). Kudunishwa na kudharauliwa kwa utamaduni wa Kiafrika kumewafanya Waafrika wengi kuwa na mwelekeo na hisia za kujiona watu duni (Prah, 1995). Watu kama hawa hawana ujasiri kwenye utamaduni wao, kwahiyo, Wazungu waliwatawala Waafrika kielimu, kifikra na kiuchumi (Nabhany, 2000:17).

Tawala zote za kikoloni zilijaribu kudhihirisha uongozi wao kinadharia kuwa Afrika ilikuwa haijastaarabika na bado ilikuwa katika kiwango cha uhayawani. Kwahiyo zilihitajika huduma za wakoloni kuwastaarabisha (Berghe,1970). Waafrika walionekana kama watoto, wakosa utamaduni, wasioweza kujitawala na wakoloni walijiona bora zaidi, kuliko Waafrika. Hii ndiyo sababu walibuni viwango vya jamii kimatabaka. Wazungu walichukua nafasi ya kwanza katika hali ya kijamii, kisheria, kiuchumi na kisiasa. Kwahiyo kukawa hakuna usawa kwenye mambo ya kiuchumi, kisiasa na kijamii (Bonnett, 1993:120).

Kisiasa utawala wa kikoloni ulidhamiria kumomonyoa na kuhujumu mamlaka na uongozi wa kiasili wa Kiafrika. Uongozi wa kikoloni ulilenga kudhoofisha mamlaka

ya kiasili ili usiwe na maana na nguvu kama awali. Aidha uongozi wa kikoloni uliondoa kwa nguvu viongozi wa asili walioonekana tishio na maadui wa utawala wa kikoloni (Davidson, 1989). Katika sehemu kama hizi waliletewa uongozi mpya wa kigeni. Maeneo kama hayo walitawaliwa na hawakuwatii tena viongozi wao wa asili bali utawala wa kikoloni.

Vilevile mifumo ya kigeni iliyoruhusiwa kuendelea ilikuwa ni kwa manufaa ya wakoloni. Machifu walioteuliwa na waliohifadhiwa walikuwa kwa manufaa ya serikali ya kikoloni. Walihitajika kutengeneza chochote kwa manufaa ya kikoloni. Watumwa walijumuishwa pamoja ili kurahisisha utawala wa kikoloni (Boahen, 1985).

Jedwali Na. 4.11: Tondozi ya Kumkashifu Mdachi

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Oghoo oghooo eaaaa x 4	Oghoo oghooo eaaaa x 4
2.	Mmmmmhh mmmmh eeee x 2	Mmmmmhh mmmmh eeee x 2
3.	Undaki akagigwe nu Mwingereza (momumo)	Mdachi alifukuzwa na Mwingereza (ni kweli)
4.	Po apa lelo Undaki alitwele fijho	Kwasababu Mdachi alijifanya anajua sana
5.	Atukolagha ukubhuka kuntengatenga	Alikuwa anatukamata kutupeleka kwenye mashamba ya katani
6.	Lelo alisile Umwingereza x 2 (ajhughenye Umwingereza ajughenye x 3)	Lakini alikuja Mwingereza x 2 (alitikisa Mwingereza alitikisa x 3)
7.	Ngimba undaki mogha fijho kumwingereza	Kumbe mdachi ni mwoga sana kwa Mwingereza
8.	Po apa alinkutagha ibhunduki kukifigho nkisibha Mmasoko	Ndipo alipotupa bunduki yake kwenye mlango wa kisiwa cha Masoko
9.	Tunkete bhulebhule ukuti nkamu gwitu	Ili tukamuone kuwa ni ndugu yetu
10.	Mmmmmh mmmmmmh x 3	Mmmmmh mmmmmmh x 3

Watawala wa kizungu walipoingia nchini walileta athari ya maandishi, hivyo fasihi simulizi taratibu ikaanza kubadilika kuingia katika maandishi. Wazungu nao

walianza kupandikiza utamaduni wao, ndipo sasa tondozi za kipindi hiki zilikuwa na maudhui ya kuwasifu watawala wa kizungu, zikisifia utamaduni wa kwao ingawa harakati za kusaka uhuru ziliendelea. Tondozi zingine zilibeba maudhui yanayokashifu. Mfano tondozi hii inamsifia Mwingereza na kumkashifu Mdachi. Tondozi hii iliimbwa na Mwandulusya kutoka kijiji cha Ipinda wilayani Kyela. Mwandulusya anasema kuwa waliimba wimbo huu wakati wa Mwingereza kwasababu walimchukia sana Mdachi kwasababu alikuwa na roho mbaya kuliko Mwingereza.

4.2.2 Maudhui ya Tondozi katika Awamu ya Wakati wa Uhuru 1960 - 1967

Tanzania imepitia hatua mbalimbali mpaka kufikia uhuru, hatua hizo zililenga katika uchumi, siasa, jamii na utamaduni. Utungo wowote hupata thamani yake kwa jinsi unavyofungamana na jamii kwa sababu utungo unaweza ukapambwa vizuri kwa mtazamo wa kijuujuu na usiwe na maana yoyote au ujumbe wowote wenye manufaa ya umma. Msanii anaishi katika jamii na ana wadhifa fulani wa kutekeleza katika jumuiya yake. Nabhany (1997) anasema kuwa;

...Mshairi ni mmoja katika nguzo ya jamii kila alipo ni mwalimu na mjumbe wa watu. Anaonya, anatahadharisha, anashauri, anashutumu anazindua, kuelekeza na kuliwaza...

Hii ina maana kwamba msanii huwa anawasiliana na hadhira yake katika jamii. Hivyo kazi yake haina budi kufungamana na hali halisi za jamii kama vile matatizo. Ni wajibu wake kuona kwamba anapoumba kazi yake iwe na mwelekeo wa kusaidiana kutoa utatuzi anapoweza, na kuamsha ari na moyo wa watu wake kwa kuwapa matumaini. Shairi hilo litakumbukwa zaidi (Achebe, 1973).

Kwa hiyo tunaona wasanii wa tondozi kwa awamu hii walibadilika, tondozi zilibadilika maudhui yake zikawa zinasifia hatua mbalimbali za upatikanaji wa uhuru. Katika awamu hii, tondozi kama tulivyokwisha kusema hapo awali ziligawanyika katika nyanja mbalimbali kama tunavyozijadili hapo chini.

4.2.2.1 Kiuchumi

Zaidi ya kusifia upatikanaji wa uhuru, tondozi zilibeba maudhui ya kiuchumi, mtazamo wa wasanii pia ulibadilika kuhusu uchumi, ingawa nchi ilikuwa na uchumi ambao haujaimarika sana. Tondozi nyingine zilizokuwa na maudhui ya kiuchumi ni zile zilizohusu kazi, biashara nakadhalika. Mfumo wa ujamaa na kujitegemea ulitokea wakati wa Azimio la Arusha miaka ya 1967. Nchini Tanzania hatua mbalimbali zilichukuliwa katika kudumisha utamaduni, na siasa ya Watanzania wenyewe. Mfano tondozi hii iliyoimbwa na wasanii kutoka kijiji cha Lukasi wilayani Rungwe. Inamsifia mwalimu Nyerere alivyoweza kusimamia Azimio la Arusha katika mstari wa kumi na mbili. Aliweza kuwaunganisha watu wafanye kazi kuinua uchumi wao, kudumisha afya zao, lakini aliweza kuanzisha shule ambazo watu walitakiwa kusoma bure ili kuepukana na adui umaskini, ujinga na maradhi, kwa mfano mstari wa ishirini mpaka ishirini na tisa.

Jedwali Na. 4. 12: Tondozi Inayosifia Nguvu, Hekima na Busara za Mwalimu J.K. Nyerere

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Nnyambala gwa maka Nyerere ngukupala	Mwanaume mwenye nguvu Nyerere nakusifu
2.	Ubhunyambala gwalisisisye ubhwabhuke ukubhulwila	Kiume ulijitoa uhuru kupigania
3.	Indumbula jhako gwajhisosiye ikisu nkukilwila	Moyo wako uliutoa nchi kuipigania

4.	Abhaheya gwabhasosisye kisita ndusu, kisita ndwanga	Wakoloni uliwafukuza bila bunduki wala shoka
5.	Ngalamu jha kisu Nyerere usajhigwegwe	Simba wa taifa ubarikiwe
6.	Bhalisile ni syabho isya kukoma nu kutuka	Walikuja na yao ya kutukana na kupiga
7.	Ubhunyambala gwa lisosisye imbombo syabho ukasipasisye	Kiume ulijitoa hukujali kazi zao
8.	Ubhunyambala gwalwile bhope bhasyaghenye	Kiume ulipigana nao wakatambua
9.	Ingelo syakindile indumbula jikafwile amasyo gwabhasopile nkisu nkubhasosya	Vitisho vilizidi lakini hukuvunjika moyo
10.	Naloli ulimmanyisi Tanzania tukumoghela	Kweli wewe ni mwalimu Tanzania twajivunia
11.	Gwe nnyambala gwalisosisye imbimbhi syabho ukusijhobha	Mwanaume ulijitoa mabaya yao kuyasema
12.	Nnyambala gwalimile Azimio gwalyandisye	Mwanaume ulisimama Azimio kuanzisha
13.	Amatingo gwa kanile ubhwanaloli gwajobhile	Majivuno ulikataa ukweli ukausema
14.	Bhabho bhakanikagha bhope bhalitike	Hata waliokuwa wanabisha nao walikubali
15.	Ngalamu jha Tanzania Nyerere usajhighwege	Simba wa Tanzania Nyerere ubarikiwe
16.	Ifyinja fyakindile ubhwabhuke twabhwagile	Miaka ikapita na uhuru tukapata
17.	Ikisu ghwakilongwisye kulutengano ubhwite ukabhughanile	Nchi uliingoza kwa utulivu hukupenda vita
18.	Gwe ntwala malafyale gwa bhwabhuke	We ni mfalme wa amani
19.	Abhandu bhapilike indaghilo bhasikolile	Watu wakakusikia na maagizo wakayashika
20.	Ubhulondo gwa kanile kubhomba imbombo ko kununu	Ulikataa umaskini ukasema watu wafanye kazi
21.	Ubhwite ghwakanile abhandu bhakolene	Vita ulikataa na watu wakaungana
22.	Imbombo bhabhombagha ifindu fyalyongile	Kazi walifanya na chakula kikaongezeka

23.	Abhandu bhahobwike	Watu walifurahia
24.	Isukulu gwajhengile abhamanyisi gwalondile	Shule ulijenga ukatafuta walimu
25.	Abhandu bhosa gwatile bhamanyileghe	Ukasema watu wote wasome
26.	Ubhulema bhwa malike nu bhulondo bhope	Ujinga na umasikini vikatoka
27.	Nyerere alinnunu abhandu gwa bhalighanile	Nyerere ni mzuri aliwapenda watu wake
28.	Ubhubhine gwa bhukagile ubwifyusi gwabhubhanile	Magonjwa hukuyataka ukahimiza usafi
29.	Abhandu gwabhabhulile imbungo bhangajhitika	Watu uliwaambia wasikubali maradhi
30.	Lilino tukulungana nkulonda abhalongosi	Leo tunahangaika kupata viongozi
31.	Nyerere gwe nyambala abhandu gwabhanganile	Nyerere watu wako uliwapenda
32.	Ifikolo kumyako fikaliko twesa twalipamopene	Ukabaila kwa haukuwepo tulikuwa kitu kimoja
33.	Ifilundilo fikalipo naloli tukusyukwa	Makundi hayakuwepo ni kweli tunakumbuka

4.2.2.2 Kisiasa

Moja ya mabadiliko haya ni pamoja na kutoka katika tawala za kichifu na watemi katika ngazi mbalimbali za utawala. Kabla ya uhuru machifu waliogopwa na kila mmoja, hakuna aliyeweza kudiriki kufanya kinyume na maagizo ya kiutawala la sivyo angeweza kulaaniwa, hata wakati mwingine kutengwa na jamii. Senyamanza (2015) akimnukuu Shivji (1976) anasema kuwa utawala wa kifalme wa jadi, machifu na watemi ulipigwa marufuku mara baada ya uhuru ili kuleta kile kilichoitwa umoja wa kimataifa. Kutokana na hilo, machifu walipoteza uwezo wao wa kumiliki njia kuu za uchumi na kutoza kodi na hivyo kupoteza utajiri wao. Jambo hilo lilileta hali ngumu kwa watawala wa kijadi. Rubanza(1994) na Samwel(2012) wanasema kuwa, jambo hili liliwafanya machifu kuonekana ni watu wa kawaida sana, kiasi kwamba

nyimbo za kuwasifia machifu kwa majina yao ziliachwa. Tulichokibaini katika utafiti huu kinapingana na maelezo ya wataalamu hawa kwasababu, katika tondozi hata za miaka ya sasa baadhi bado zinasifia machifu ingawa si kwa kiwango kikubwa, kwasababu kuna maeneo mengi tuliyotafiti wasanii wengi wamekuwa wakiimba tondozi za kuwasifu machifu waliobaki katika maeneo yao (ingawa ni kwa uchache na hii ni kwa yale maeneo ambayo viongozi wa kijadi wapo mpaka sasa). Mfano hata katika tamasha lililofanyika mwezi Septemba 2016 katika viwanja vya Tukuyu mjini, msanii Uswege aliimba tondozi ya kumsifu chifu Mwakibwili wa eneo la Masoko wilayani Rungwe na wazee wengine wa mila kuwa wamemtuma na amekuja kuwawakilisha wao katika shughuli hiyo.

Uongozi na utawala ni mmojawapo ya maudhui yaliyobebwa na tondozi za awamu hii. Tondozi za awamu hii zilisifia viongozi waliosaidia katika upatikanaji wa uhuru. Uongozi ni moja ya jambo muhimu sana katika siasa yoyote ile. Wasanii wengi kama ilivyo kwa wananchi wengi walishangilia uhuru. Viongozi waliimbiwa nyimbo za kuwasifu na wananchi wao, kwa mfano tondozi hii ya kumsifia Mwalimu Julius Kambarage Nyerere. Tondozi hii imeimbwa na msanii mzee Mwandulusya kutoka kijiji cha Ipinda wilayani Kyela.

Jedwali Na. 4. 13: Tondozi ya Kumsifia Julius Kambarage Nyerere

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ahaa hodi bwana Nyerere x 2	Ahaa hodi bwana Nyerere x 2
2.	Hodi bwana Nyerere	Hodi bwana Nyerere
3.	Tukubhingilile tuta Nyerere	Tuna shida na wewe Nyerere
4.	Uketeghe kana Nyerere eee	Unaona mtoto wa Nyerere
5.	Ubhakete abhakoloni nkisu	Unawaona wakoloni nchini

6.	Bhakafu kumaso ngati ngungwe ingafu ulwa nyundo	Sura zao ngumu kama bunzi lililokauka mithili ya nyundo
7.	Waziri wetu Nyerere, kumbe Tanzania ni mali yetu, ni ukweli tupu jama nkufuma mbwandilo	Waziri wetu Nyerere, kumbe Tanzania ni mali yetu, ni kweli tupu jamani, tokea awali.
8.	Ulwakwanda Nyerere bho ikwimba isukulu na Bhingeresa	Mara ya kwanza Nyerere alipokuwa anasoma shule na Waingereza
9.	Alinkuti mufumile kughu mwe twelu	Aliwauliza kuwa mumetokea wapi nyinyi vijitu vyeupe
10.	Bhalinkuti twisile kukubhamanyisya	Wakasema tumekuja kuwafundisha
11.	Mwe mukamenye ukubhala amagaseti	Nyinyi mlikuwa hamjui kusoma magazeti
12.	Mwe myolo ngati finyamana fya ndisu	Nyie mivivu kama wanyama wa porini
13.	Po apa alinkukalala fijo Nyerere	Ndiyo hapo akachukia sana Nyerere
14.	Alinkuti nkapango aka nabhuligwe nemwininu na bhisukulu bhangu na bhanyenya bhangu	Akasema kwenye hadithi nilizowahi kusimuliwa na wazee wangu hata nyanya zangu
15.	Bhatile abhelu bhakalimo nkishu iki, ufumile kughu gwe mwelu	Walisema watu weupe hawakuwepo kwenye ardhi yetu umetokea wapi wewe mtu mweupe
16.	Kumyinu mwatwele ifiki mwe myelu umwe	Kwenu mlileta nini nyie mijitu myeupe nyinyi
17.	Bhatile twatwele ikitabhu iki bhikuti bhi, bhi, bhibhilia	Wakasema tulileta kitabu wanachokiita, bi, bi, bibilia
18.	Nyerere alinkuti kangi gumanyisye jujukwe ukuti	Nyerere akasema mbona mumenifundisha wenyewe kuwa
19.	Ngimba bhi, ikitabhu iki kikukana ukwibha, kikukana ukughogha, kikukana ukubhonela, kikukana ukunyanyasa abhinako	Kumbe bi, kitabu hiki kinakataza kuiba, kinakataza kuua, kinakataza uonevu, kinakataza kunyanyasa wengine
20.	Umwelu syalimwalangeny alinkwagha soni	Mzungu alichanganyikiwa, akaona aibu
21.	Alintaghile ikitabhu mmalundi Nyerere	Alimtupia kitabu Nyerere miguuni
22.	Alifunga vilago bila kutuaga sisi Waafrika na kurudi kwao. Nongwa jha mahala agha Nsanaki ejhooo	Alifunga vilago bila kutuaga sisi Waafrika na kurudi kwao. Sababu ya akili ya Mzanaki ejooo

Tunaona maudhui ya awamu hii, ni maudhui yaliyokuwa yanalenga kufurahia namna walivyopata uhuru kwa kusifia viongozi walivyoweza kufanikiwa katika harakati nzima za kupata uhuru, katika mstari wa kumi na tisa mpaka ishirini na mbili unaelezea jinsi Nyerere alivyofanikiwa kumuondoa Mwingereza katika nchi yetu kisiasa tena bila kumwaga damu. Msanii anasema Nyerere alitumia kitabu aina ya bibilia ambacho sisi hatukuwa nacho bali kililetwa na wao na kinakataza wizi, dhuluma na unyanyasaji. Leo iweje yale mliyotuletea ndiyo mnayoyafanya? Basi Mwingereza kwa aibu akafunga vilago akaondoka kwasababu ya akili ya Mzanaki.

Suala la vita vya makabila lilipigwa marufuku katika jamii mbalimbali. Hivyo tondozi za kuwasifu mashujaa wa kikabila ikafifia. Lakini mwaka 1978 na 1979 kukatokea vita dhidi ya majeshi ya Idi Amini nchini Tanzania. Baada ya ushindi wa vita hivyo wasanii wengi waliimba nyimbo za kuwasifu viongozi na mashujaa walioshinda vitani na kurudi salama. Hivyo maudhui ya tondozi yalilazimika kubadili mwelekeona kusifu washindi walioshinda vita.

4.2.3 Tondozi Wakati wa Awamu ya Ubepari au Utandawazi 1980 mpaka Sasa

Utandawazi ni mfumo au utawala, sayansi na teknolojia unaofanya dunia kuwa kijiji kimoja katika biashara, uchumi, mawasiliano nakadhalika ni hali ya muingiliano wa mataifa mbalimbali katika nyanja mbalimbali.

Sembonja na Wenzie (2002) walifafanua utandawazi kuwa ni kuongezeka kwa kasi kubwa ya mahusiano ya kijamii, kiuchumi, kisiasa, kiteknolojia, kiutawala, kimakundi na kibinafsi katika mawanda ya dunia. Kwa ufafanuzi wa Luhanga (2002) utandawazi unajidhihirisha katika nyanja zote ingawa katika uchumi ndiko

kunakojidhihirisha zaidi. Sanaa ya awamu hii nayo imeingia katika changamoto hiyo. Tondozi nyingi katika mfumo huu ni za kiudhibiti. Tabaka husika linamwongoza msanii afanye nini, kwasababu, kwasasa sanaa ni ajira na inategemea mwajiri anataka nini. Ndipo sasa tunaungana na Plato kwenye kitabu chake cha *The Republic* anasema;

Sharia inaniruhusu kuandika, lakini kwa sharti niandike kwa mtindo usio wangu. Nina haki ya kuonyesha undani wa mambo, lakini nalazimishwa nionyeshe undani huo kwa kupitia kauli isiyo yangu...mimi ni mcheshi sharia inaniruhusu niandike bila mzaha wowote; mimi hupenda kusema mambo bila kuficha, lakini sharia hainitaki niandike hivyo. (T.Y)

Mfano mzuri wa udhibiti katika mfumo wa kibepari ni ule wa mshairi maarufu wa Kimarekani Pablo Neruda, ambaye hapo mwanzo alikuwa akiandika mashairi yanayosifu uzuri wa maua na machweo ya jua, utamu wa nyimbo utokanao na mtiririko wa maji ya mito na sauti nzuri za ndege, mvuto wa mandhari ya mpangano wa milima nakadhalika. Maudhui haya yalisifiwa na vyombo vya kihakiki vya kibepari. Baada ya kubadili mwelekeo wa uandishi wale waliomsifia mwanzo walianza kumkashifu hii inatokana na udhibiti kwamba tabaka fulani linahitaji nini kwa wakati huo. Mfumo wa awamu hii unamtaka msanii afanye kile ambacho anaamriwa na si kile ambacho dhamira yake inamsukuma afanye ile aweze kuwa na ushindani katika sanaa kwasababu kwasasa sanaa ni ajira.

4.2.3.1 Kiuchumi

Sera ya kuinua uchumi na kuinua hali ya watu toka katika hali duni kwenda hali bora. Kuna sera nyingi za kiuchumi katika awamu ya utandawazi. Mojawapo ni soko huria kwamba nchi zisiwe na mipaka katika kuuza bidhaa zake, nchi maskini

ziruhusiwe kujinadi nchi za nje. Hivyo basi utandawazi unakifanya kitu kuwa kiwango cha kimataifa. Suala hili limeathiri sana wasanii kwasababu kwasasa sanaa ni ajira, wasanii wengi wanaimba kufuata kile ambacho ulimwengu mzima utakuwa unakihitaji na utakikubali ingawa hakuna utamaduni wa jumla wa kiulimwengu. Maudhui ya awamu hii yanalenga umiliki wa kifikra na kiutamaduni juu ya tamaduni zingine zilizo dhaifu, kwaajili ya kusaidiana na kuungana kuwa kitu kimoja, ili kuleta kitu kinachoitwa kijiji ulimwengu. Katika hili tondozi nyingi ziko kimaslahi zaidi kuliko dhima za awali kama kutunza historia ya jamii nakadhalika.

Katika jamii ya utandawazi, sanaa imetolewa nyumbani kwenda kwenye mikusanyiko. Awamu ya utandawazi ina mifumo ambayo kwa hakika huwavutia vijana. Vijana wengi wamehama vijijini kwenda mjini. Kumekuwa na mchanganyiko mkubwa wa makabila na mataifa mbalimbali. Mwingiliano huu wa kijamii umesababisha pia hata jamii kuwa na mawazo tofauti. Hili limethibitika katika utafiti huu ambapo tunaona hata maudhui ya nyimbo za tondozi yamebadilika kutoka katika kuichambua jamii katika maisha halisi na kuwa mtindo mpya uliolenga kukusanya pesa tu. Lengo kubwa katika kukuza utamaduni lilibadilika na kuwa katika mfumo wa fedha.

4.2.3.2 Kisiasa

Katika awamu hii, Tanzania na nchi kadhaa za Kiafrika zimeshuhudia mabadiliko mengi ya kisiasa, kiuchumi na kijamii. Badiliko la msingi awamu hii ni mwamko wa kisiasa wa mtanzania (Madumulla, 1988:10). Mifumo ya kisiasa imekuwa ikibadilika tangu awamu ya wakati wa kabla ya ukoloni hadi sasa wakati wa utandawazi. Sera ya utandawazi katika siasa ni kuboresha dunia iwe ni mahali pa amani. Amani ya dunia

haiwezi kupatikana mpaka dunia iwe na serikali moja. Ulimwengu wote uwe na mfumo mmoja wa utawala. Katika hili kuna mambo ambayo yanatakiwa kutelekezwa kama vile mfumo wa vyama vingi, ubinafsishaji, kugawanyika kwa nchi katika maeneo kijiografia kulingana na tamaduni zao mfano jumuiya ya Afrika Mashariki, umoja wa falme za Kiarabu na umoja wa nchi zilizo kusini mwa Afrika nakadhalika, yote haya hufanywa ili dunia iweze kutawalika vizuri.

Tanzania imeingia katika demokrasia ya vyama vingi ambavyo kila mtu ana uhuru wa kuchagua chama akitakacho. Katika hili tunaona wasanii wengi huimba nyimbo za kusifia sera za vyama vyao hata kama sera hizo hazitekelezeki. Wimbi hili limewakumba wasanii ambao wamekuwa wakiangalia upepo ziko kwa ajili maslahi ya vyama. Miaka inayofuatia mtazamo wa wasanii pia umebadilika, baada ya ujio wa mfumo wa vyama vingi kuingia nchini. Wasanii wamekuwa na ushabiki wa kisiasa wakisifia vyama vyao na viogozi wa kutoka vyama vyao na wakati mwingine wakiwakashifu viongozi au kukashifu chama cha upinzani. Wasanii wanaangalia upepo wa kiuchumi unavuma wapi ndiko ambako wanajiunga ili wapate chochote waweze kujikimu kimaisha. Ni jambo la kawaida kusikia katika vyombo vya habari na mitandao ya kijamii kiongozi akisemwa waziwazi, wakati mwingine kupewa tuhuma nzito, na jamii ikishabikia bila kuchukua hatua yoyote kama ilivyokuwa katika jamii za awali za utawala wa kichifu.

4.2.3.3 Kiutamaduni

Utamaduni ni kipengele kikubwa kinachochukua nafasi kubwa katika utafiti huu. Kipengele hiki kimekuwa na mabadiliko kifani na kimaudhui kutokana na mabadiliko na maendeleo ya sayansi na teknolojia. Utamaduni wetu kwa sasa

umejichanganya sana kiasi cha kupoteza ladha ya ujumi ule wa mwanzo wa Mwafrika ambapo umepoteza uhalisi wake. Newton (1990:12) anasema kuwa kwa kawaida kila kinachobuniwa hakina budi kubadilika kulingana na maendeleo ya jamii kwa mujibu wa wakati. Jamii inapoendelea, utamaduni huendelea na fasihi pia huendelea.

Hivyo basi athari zinapotokea kwa mujibu wa wakati na mazingira huathiri utamaduni na fasihi pia. Utamaduni huu hauna budi kubadilika maadamu siasa na uchumi unaendelea na kubadilika. Kwa kawaida falsafa ya Kiafrika imejikita katika kuelezea mfumo mzima wa maisha anayoishi Mwafrika na ukweli kuhusu fikra, mila, utamaduni na mienendo yake katika jamii. Kwasasa falsafa ya Kiafrika imeathiriwa sana na falsafa ya kimagharibi hususani suala zima la utandawazi. Waafrika taratibu wanasahau mila na desturi zao kwa kuiga utamaduni na mwenendo wa kimagharibi katika masuala mbalimbali kama vile, mavazi, vyakula (hapa tunazungumzia vyakula vya asili kama maboga, magimbi, viazi, pamoja na mihogo vinapuuzwa). Suala zima la dini, mfumo wa elimu, siasa, afya vimebadilika kutoka na utandawazi.

Kama tulivyokwisha jadili katika jamii za awali, lugha ilikuwa ya makabila, muonekano wa kiujumi wa mwanamke kwa wakati huo ilikuwa ni kigezo cha kazi, suala la ndoa lilikuwa la kimila kwasababu ni kipindi ambacho dini hazikutawala sana hivyo mila na desturi zikichukua nafasi kubwa. Mwakibinga (2009) anasema kuhusu hili, baada ya ujio wa wageni yaani wakati wa utawala wa kikoloni, wakoloni walitumia hila ili kuwafanya Waafrika wapuuze na kudunisha utamaduni wa Kiafrika.

Kwa upande mwingine wakoloni walifanya bidii ya kuwafanya Waafrika kuutukuza utamaduni wa kigeni na kuiga chochote cha kigeni. Utamaduni ni msingi muhimu wa maisha ya watu unaonyesha tofauti na sifa maalumu baina yao. Ni kitu halisi kinachofanya watu wajipambanue. Katika utamaduni, kuna mambo ambayo yalionekana kuwa ni mhimili wa jamii. Ili mwanajamii aonekane alikuwa amekua, alipaswa kupitia jandoni kwa mwanaume na unyagoni kwa mwanamke (Pelt: 1971 na Koponen: 1978) cha kuisistiza hapa ni kuwa jando na unyago ilikuwa ni sehemu nzuri na bora ya kufundishia vijana kuingia katika hatua nyingine ya kimaisha.

Taasisi hii kwa sasa imebadilika katika dunia ya sasa badala ya jando kuna *“bag party”* na unyago kuna *“kitchen party”* ambavyo vinadaiwa kama vinawafundisha vijana wanapokuwa wanajiandaa na ndoa. Tofauti na jando na unyago ambavyo vilimuandaa kijana hata kama haingii kwenye ndoa wakati huo. Lakini hata muda uliokuwa unatumika kuwafundishia vijana hawa ulikuwa ni muda mrefu na katika eneo lililojitenga, wakati hizi za sasa *bagy party* na *kitchen party* zinawafundisha ukumbini kwenye watu wengi.

Asasi hizo za kijadi zilianza kukosolewa na kuona kama ni chanzo kikubwa cha matatizo katika jamii. Asasi hizi zilionekana kama ndiyo chanzo kikubwa cha magonjwa ya zinaa na mimba za utotoni. Nyakati hizo nyimbo za kuwasifia vijana na wali waliotoka katika mafunzo hayo ziliimbwa. Kwa sasa nyimbo wanazoimbiwa ni zile zilizorekodiwa katika kanda za muziki ili watu waliojumuika kwenye sherehe hiyo waweze kuburudika na kucheza nyingi hazina maudhui ya kumfunda na kumkanya mtu.

Utamaduni wa kigeni ulipoingia, pamoja na ukoloni, Watanzania wengi waliacha utamaduni wao na kuiga utamaduni wa kigeni bila hata kujua kama ni mzuri au mbaya. Mambo yamebadilika, kutokana na mabadiliko ya kijamii na wakati, vijana wamepata tajiriba mpya na zinduko kupitia elimu ya kigeni (Hogvelt, 1976). Wasomi wengi wamedharau mila na tamaduni zao, kwasababu hiyo wanakuwa kielelezo kibaya kwa kizazi cha sasa na cha siku za usoni. Hali hii inakatisha tamaa na kusikitisha, maadili ya jamii yamevurugika. Watu wengi wamekengeuka na kuboea kwenye utamaduni wa kigeni.

Mielekeo ya kijamii kuhusu ndoa nayo ina mabadiliko makubwa sana yenye kuhitaji ufafanuzi wa kiurazini katika maendeleo. Ndoa za sasa zimekuwa na manung'uniko mengi na matatizo mengi. Katika jamii za awali kulikuwa na umviringo hata katika suala la ndoa. Kijana alitakiwa kuoa katika jamii/kabila na hata wakati mwingine kwenye koo zilizopo katika maeneo yao. Kijana alikuwa anatafutiwa mchumba na wazazi wake, kitu ambacho kwa sasa hakipo na hata kama kipo ni kwa nadra sana . Hivyo suala la umviringo katika mila na desturi halipo na sasa limekuwa ni bapa.

Ndoa zimevuka mipaka kiasi kwamba mtu anaweza kuoa kabila tofauti na kabila lake kitu kitakachopelekea makabila kufutika kwa miaka ijayo. Watu wamekuwa wakioana bila hata kujuana kwa undani kwasababu tu wamekutana katika mitandao ya kijamii kama vile *Whatsapp, Twitter, Instagram, Facebook* nakadhalika. Ndoa nyingi zimekuwa hazidumu sababu kubwa ni kwamba watu wamekiuka na kupuuza miiko ya kwao mingi ambayo inafaa, badala yake wanafuata utamaduni wa kigeni. Mtazamo wa ndoa umebadilika kabisa ndipo sasa, ukale na usasa vinatumiwa kama kigezo kikuu katika ndoa za sasa. Katika kushadadia hili Ottong (1987; 105)

anaeleza kuwa kuvunjika kwa ndoa katika Afrika kutaongezeka, kama ilivyo katika mataifa yaliyoendelea. Sababu anazozitoa ni pamoja na miundo ya jamii ambayo imebadilika, mielekeo kuhusu ndoa pia imebadilika, na pia kuna mabadiliko kuhusu majukumu ya wanawake na watoto. Kutokana na hayo wanandoa wanaona ni sawa kuvunja ndoa wakati wowote kwasababu kila mtu anaweza kujitegemea, hii inatokana na usawa wa kiuchumi.

Katika jamii ya Kiafrika ya awali ilikuwa aibu mtu kukosa mume au mke, lakini kwa sasa watu wengi hawajali kutokana na mabadiliko ya sera ya maisha ulimwenguni. Jamii ya sasa inatoka kwenye ndoa halisi hadi kukaa kinyumba tu (Modo, 2000). Wanawake wamekuwa na msisimuko mkuu ambapo wana changamoto katika nafasi zao katika jamii kimaendeleo. Wanawake wanadai haki sawa na wanaume katika nyanja mbalimbali za maisha ya jamii na maendeleo. Mambo mengi yanayojitokeza katika jamii za sasa yamefungamana na mazingira ya wakati wa sasa. Hakuna ndoa za kurithi kwasababu ya magonjwa ya kuambukizwa mfano UKIMWI.

Katika maisha ya awali, kulingana na desturi ilibidi mwanamke amtii mumewe hata wakati ambapo mume ametoa uamuzi mbaya. Bloom na Ottong (1987) wanasema, mwanaume alikuwa na mamlaka makubwa katika jamii za Kiafrika, baba ndiye kichwa cha familia na mwenye mamlaka kuu. Mtizamo huu kwasasa umebadilika sana kutokana na elimu ya kimagharibi iliyowafanya wasomi kukengeuka na kutofuata mila na desturi za jamii yao (Mugomba na Nyaggah, 1980). Elimu imewatenganisha wasomi na uhalisia wa mazingira yao. Hali hii ndiyo iliyoleta mikinzano na mapambano katika jamii, mikinzano hii yaweza kuwa ya kisaikolojia (ya ndani kwa ndani) au ya kijamii.

Katika suala la Lugha, awamu hii lugha inayotumika imekuwa na mwingiliano mkubwa na lugha nyingine za kilimwengu. Nyimbo zinazoimbwa zimekuwa na maneno yenye mchanganyiko wa lugha ya Kiswahili na lugha ya kienyeji, na hata wakati mwingine huwa na mchanganyiko wa lugha ya Kiswahili na Kiingereza. Hivyo lugha za makabila zitakosa muelekeo kwa jamii ya miaka ijayo.

Elimu, Nchi za Afrika zimekuwa huru kwa muda mrefu lakini hali ya maisha ya watu bado ni duni (Mbaku, 1999: 1-7), hali hii imechangiwa na sababu kadhaa zikiwemo, mfumo wa elimu wa sasa unamuandaa mwanafunzi kupata ajira na si kujiajiri. Elimu rasmi ya kuwa darasani ndiyo inayotiliwa mkazo na wazazi wengi kuliko elimu isiyo rasmi. Muda wa wazazi kukaa na watoto wao ni finyu na wakati mwingine haupo kabisa hivyo watoto wanaipata elimu isiyo rasmi kwa kusikiliza redio, televisheni nakadhalika wanachojifunza si kile kilichopo katika mazingira yao bali kilichopo duniani chenye mchanganyiko na mkanganyiko wa kiutamaduni.

4.2.3.4 Kijamii

Kiliingia kipindi cha wananchi kuhamia mijini, kipindi hiki kilitanguliwa na mabadiliko mengine ya awamu ya wakati wa ukoloni na baada ya uhuru. Kutokana na mtazamo wa jamii kuhusu miji na vijiji hata maudhui ya tondozi nayo yamebadilika. Wasanii wanasifia vijiji na miji yao, wanasifia maendeleo yaliyopo vijijini mwao, mfano shule, hospitali na miundo mbinu. Mtazamo wa jamii kuhusu maisha umebadilika. Kama tulivyosema hapo awali utamaduni unaathiriwa na tabia ya nchi, hali ya hewa na mazingira kwa ujumla. Vilevile hata mtazamo wa jamii kuhusu falsafa yao umebadilika pia kwasababu umeathiriwa na hayo.

Maisha yanatofautiana karibu kila pembe ya kona ya dunia, hii ni kutokana na kutofautiana katika mila na desturi kati ya sehemu moja na nyingine. Hii imepelekea watu kuwa na mionekano tofauti tofauti ya kimaadili na kitabia. Kama tunavyoona hivi leo maadili ya Kizungu, Kiarabu na Kiswahili yana tofauti kubwa katika mitazamo tofauti tofauti. Kutokana na utandawazi jamii nyingi duniani zimeonekana kuwa na mabadiliko makubwa kimaadili kutokana na muingiliano wa tamaduni moja katika jamii fulani. Kama tunavyofahamu kuwa ulimwengu unazidi kuboreka kila uchao na kubadilika kutokana na miundo tofauti inayovumbuliwa mabadiliko hayo ya utandawazi hayasababishwi na jamii peke yake bali yanachangiwa na misingi ya kanuni iliyopo. Ijapokuwa mabadiliko ya utandawazi yanachangia maendeleo ya ulimwengu, pia kuna athari mbaya zinazoweza kuonekana wazi. Kwa mfano mabadiliko hayo yanaweza kusababisha kupotea kwa asili ya jamii.

Utandawazi unadai uhuru wa watu kutenda jambo bila kuingiliwa na mtu yaani (conscious freedom). Hakuna kitu kinachoitwa dhambi katika utandawazi, bali mabadiliko na maendeleo ya jamii. Sera ya utandawazi inakubali mfumo wa maisha wa nchi za Kimagharibi mfano mavazi, chakula, mahusiano, malezi ya watoto, muziki nakadhalika. Mambo haya yanajidhihirisha katika tondozi za awamu hii kwasababu ndiyo yaliyopo katika jamii ya sasa.

Mtazamo wa kijamii kuhusu ndoa na kumtazama mke pia umebadilika. Sifa kubwa miongoni mwa sifa anazotakiwa kuwa nazo mwanamkeni uzuri wa sura au maumbile yanayomsisimua mwanaume, mambo haya yamekuwa ndiyo kigezo kikubwa cha mwanamke kuolewa. Uzuri umekuwa ni suala muhimu kwa mwanamke na ni silaha

muhimu katika mapambano ya kumpata mume. Kigezo cha kazi kimeachwa. Kigezo cha urembo kimekuwa ndiyo kinachoweza kumshawishi mume kuoa.

Jedwali Na. 4.14: Tondozi Inayomsifia Msichana Rosimele

1.	Uhumhu x 4 eheee x4	Uhumhu x 4 eheee x4
2.	Rosimele x2 eheee Rosimele x2	Rosemary x2 eheee Rosemary x2
3.	Gwe mwelu amino ngati sukari jha mmaluka	Mwenye meno meupe kama sukari ya dukani
4.	Ugwe gwe kwenda umbili ngati silingi sumuni Rosimele	Unayetembea mwili wako kwa kutingishika (kama shilingi na sumni) Rosemary
5.	Gwagile ukulile po kusambukila ne guso Rosimele	Umeona umekuwa ndiyo umenibadilikia baba yako Rosemary
6.	Pamo kuti ubukangale bhukupiga ihodi Rosimele ahaaa Rosimele x2	we unafikiri uzee unapiga hodi Rosemary ahaaa Rosemary x2
7.	Rosimele x 6	Rosemary x6
8.	Pamo kuti ubhukangale bhukupiga ihodi Rosimele	Unafikiri uzee unapiga hodi Rosemary
9.	Ubhukangale bhufwene sa si mbwele isi sikwenda mwigali kisita nauli	Uzee ni unakuja kama vile, nzi wanaopanda gari bila kulipa nauli
10.	Na nungwe gwise gundisye ahaa Rosimele x2 ohooo Rosimele	Na wewe uje unilee ahaa Rosemary x 2 ohooo Rosemary
11.	Gwe sambano utunywili ngati malesi ga Nkyunya ahaa Rosimele x 2 ohoo Rosimele x 2	Nywele zako zimechambuka vizuri kama malezi ya Chunya ahaa Rosemary x 2 ohoo Rosemary x 2
12.	Rosimele kumhuuu mhuuu	Rosemary kumhuuu mhuuu
13.	Rosimele x 6 ahaa Rosimele kangi mbilike mbandu	Rosemary x 6 ahaa Rosemary tena nimesikia kwa watu
14.	Kuti lya tata likangele Rosimele	Unasema hili libaba limezeeka Rosemary
15.	Likutoligwa nkwangila inyama jha mifupa	Linashindwa kula nyama ya kwenye mifupa
16.	Ne guso Rosimele ahaa Rosimele x 3	Mi babako Rosemary ahaa Rosemary
17.	17. Ugo umbili ngupele jhujhune Rosimele x 2	Huo mwili ni mimi nimeuhudumia Rosemary x 2
18.	Ugwe nakugonelaga maso Rosimele ahaa Rosimele	Wewe nilikuwa nalala macho kwa ajili yako Rosemary
19.	19. Ngimba bho mukusambuka	Kumbe ndivyo mnavyobadilika
20.	Ubhukangale bhutikupiga ihodi Rosimele	Uzee haupigi hodi Rosemary

Upatikanaji wa mke wa kuoa pia umekuwa ni changamoto. Kijana anatafuta mke amtakaye na kumpeleka kwa wazazi. Katika hili kumekuwa na mabadiliko makubwa kutokana na ulimwengu tulionao nao. Kutokana na utandawazi na teknolojia tuliyonayo mwanamke na mwanaume wanaweza kukutana kwa njia ya simu, mitandao ya kijamii kama vile Whatsapp, Instagram, Twitter na Facebook.

Muonekano wa mtu kimaumbile ndiyo kigezo kikubwa. Tondozi nyingi za kipindi hiki zinamsifia mwanamke mzuri kulingana na maumbile yake na rangi yake. Kwa mfano tondozi hii iliyoimbwa na William Mwasantaja kutoka Busokelo:

Tunaelezwa kwamba katika jamii ya Kiafrika ya awali jukumu la malezi ya watoto lilikuwa ni jukumu la jamii nzima. Jamii ilihusika katika malezi ya kila mtoto. Katika jamii ya ujima wa awali mtoto aliweza kula katika nyumba yoyote, chakula katika kaya kilipikwa bila kuhesabu idadi ya watu waliomo kwenye familia. Mtu wa kawaida hata asiye wa jamii ile aliweza kuomba kulala kwenye mji wa mtu mwingine hata kama hawafahamiani ili mradi giza limemkuta katika maeneo hayo na alikarimiwa kama mgeni wa kawaida. Suala la ushirikiano wa malezi lilijitokeza hata wakati mtoto wa familia moja anapokosea alionywa na mzazi au mtu aliyemzidi umri kutoka katika familia nyingine. Mtazamo huu wa malezi umebadilika sana, miaka ya sasa kila mtu analea mtoto wake na hakuna anayediriki kumrekebisha na kumkanya mtoto wa mwenzie pindi anapofanya makosa.

4.4 Hitimisho

Jamii ni taasisi inayobadilika na kupata maendeleo kila siku. Mabadiliko hayo huzua matukio fulani katika maisha. Matukio hayo ndiyo humwelekeza mtunzi kutunga

kwa njia fulani (Davis na Schleifer, 1986). Mabadiliko hayo ya kijamii huleta mafanikio na maendeleo ya kweli (Achebe, 1975). Mabadiliko ya kijamii huenda sambamba na maisha halisi ya jamii hiyo. Mazrui (1988) anasema kuwa katika kila jamii hupatikana wasanii wenye misimamo na mikabala mbalimbali ya kuangalia jamii yao.

Tukiangalia namna jamii za Kiafrika zilivyokuwa tangu awali tunagundua kuwa jamii hizi zimebadilika kwa kiasi kikubwa na wakati mwingine twaweza kusema kuwa zimeendelea kwa namna nyingine. Kwa mfano tukianza na mfumo wa kijamii wakati wa ujima tunaona kuna kipindi jamii ziliishi pamoja kwa kushirikiana sana kama familia moja. Kulikuwa na jamii za wafugaji, wakulima, wawindaji, wahunzi nakadhalika. Hivyo tukichunguza maudhui ya wakati wa mfumo huu yalikuwa ni yale yenye kusifia watu walioweza kufanikiwa katika sehemu zao za uzalishaji mali. Maudhui ya tondozi yalikuwa ni yale yenye kusifia watu walioweza kufanikiwa katika sehemu zao za uzalishaji mali. Maudhui ya tondozi yalikuwa ni yale ambayo hasa Mwafrika/ Mnyakyusa anayaishi katika maisha yake. Yalikuwa ni yale yasiyo na mchanganyiko na kitu chochote zaidi ya kwamba yalichipuka kutoka ndani ya jamii yenye maisha ya aina moja. Tondozi zilisawiri yale mambo ambayo jamii inayaamini kuwa ndiyo bora na sahihi katika jamii yao.

Katika utafiti wetu tumegundua kuwa kila jamii ya wakati fulani ina viwango vyake vya thamani za kiujumi vya nyakati tofauti. Kwa vile ambavyo utafiti huu umeakisi mabadiliko ya tondozi katika awamu mbalimbali, tumegundua kuwa katika mapito ya awamu zote, fasihi ilikuwa na nguvu ya kuyasawiri yaliyokuwa yanajiri kwa wakati huo.

Aidha tumbaini kuwa, chimbuko la maudhui ni mazingira halisi ya kijamii yanayomkuza msanii, na maudhui hayo huwa yanasawiri sana falsafa ya jamii husika na ujumi wa kipindi hicho. Hii ina maana kwamba tondozi zinapata kueleweka na kuthaminiwa vyema zaidi katika mazingira ya wakati maalumu kihistoria. Sehemu hii pia imeonyesha uwiano uliopo kati ya maendeleo na mabadiliko ya maudhui kuwa chimbuko lake ni jamii. Odaga (1985) anasema kuwa, mtu anaposoma fasihi ya jamii fulani hujifunza mengi kuhusu jamii hiyo. Itikadi za kisiasa za watu hao hudhihirika katika fasihi yao, kwa hiyo fasihi ni tofauti kutoka jamii moja hadi nyingine, huku ikiendeleza falsafa, imani na historia ya wabuni wake pamoja na yanayojumuisha urithi wa kitamaduni katika kipindi maalum kihistoria. Hivyo katika sehemu hii tumegundua kuwa kila utungo wa fasihi ni zao la jumuiya fulani katika kipindi maalum. Katika tondozi nyingi tulizozichunguza imeonekana mara nyingi msanii huathiriwa utunzi wake na hufungamana na hali ya jamii ya wakati maalum, maudhui yake yanaendana sana na ujumi wa kipindi hicho, hata yanayosawiriwa katika tondozi zao ni yale ambayo kwa wakati huo ndiyo yaliyopo katika jamii. Hivyo tumegundua kuwa thamani za kijamii na kiujumi kwa ujumla hubadilika kulingana na wakati. Katika muktadha wa Wanyakyusa, tondozi zimefafanua masuala nyeti ya kijamii kwa kuakisi hali halisi ya mifumo tofauti ya kijamii pamoja na athari zake kiuchumi, kisiasa, kidini, kifasihi na kiitikadi katika awamu tofauti kihistoria. Sura inayofuata inazungumzia mabadiliko ya fani ya tondozi katika awamu za kihistoria.

SURA YA TANO

MABADILIKO YA FANI YA TONDOZI KATIKA AWAMU ZA KIHISTORIA

5.1 Utangulizi

Baada ya kupitia maudhui ya tondozi katika awamu mbalimbali sasa tuangalie mabadilikoya tondozi kifani. Jinsi dunia ilivyobadilika kimaendeleo, na fani za fasihi simulizi ziliendelea kubadilika. Mazingira ya msanii pamoja na tajriba zake katika maisha huathiri kwa kiasi kikubwa jinsi anavyouona na kuusawiri ulimwengu. Mtazamo wake humwelekeza kuhusu mapendekezo anayoyatoa kwa jamii. Mabadiliko haya yanaweza kuelezwa kwa kuzingatia muktadha maalumu wa historia. Kutokana na mabadiliko hayo ya binadamu tangu alipomudu kutumia lugha, uwepo wa maendeleo endelevu hadi kutokea kwa mapinduzi ya viwanda na baadaye mwishoni kuingia kwenye teknolojia mpya, haya yote yalisababisha mabadiliko katika fasihi simulizi. Sehemu hii tutaangalia mabadiliko ya tondozi kifani. Kwa mujibu wa Wamitila (2003) katika kamusi ya fasihi anasema, fani hutumika kuelezea muundo au mpangilio wa kazi fulani ya kifasihi au hata sehemu zake. Fani huelezea mbinu na mtindo wa kuyawasilisha yaliyomo au maudhui. Katika muktadha wa utafiti huu tumejadili fani ya tondozi katika makundi sita kama vile utungaji, utendaji, muundo, mtindo, wahusika na matumizi ya lugha. Hebu tuchambue kipengele kimoja baada ya kingine.

5.2 Fani ya Tondozi Wakati wa Ukoloni

Mabadiliko ya fani katika awamu hizi yamejadiliwa kwa pamoja kwasababu kulikuwa na mfanano mkubwa wa fani ya wakati wa kabla ya ukoloni na wakati wa

ukoloni kwasababu jamii ilikuwa bado haijafikia hatua ya maendeleo makubwa. Tondozi ni sanaa inayohitaji utendaji, ni sanaa ambayo hutolewa kwa mdomo, pamoja na ishara nyingine za viungo vya mwili. Kama zana nyingine ambazo hutumika kama vile ala za muziki, maleba na mapambo mengine ambayo hulenga kuumba kazi husika.

Kwa upande wa tondozi za kipindi cha ujima zilianza baada ya hatua ya kutoka kwenye nyimbo za kazi na kuwa sehemu ya sanaa. Kwahiyo sanaa ya awali haikuishia kwenye kazi tu, bali hata katika shughuli za kijamii kama vile harusi, jando na unyago, sherehe na ibada za miungu. Kutokana na kukua na kuendelea kwa jamii. Utendaji wa fasihi simulizi ulitegemea sana muktadha wa jamii husika.

Kadri siku zilivyozidi kusonga ndivyo sanaa nayo ilivyozidi kusonga mbele. Senyamanza (2015) akimnukuu Lord (1971:15) anaeleza kuwa uimbaji ulipata msukumo kutoka kwenye muktadha wa kazi na ibada za tambiko kwenda katika miktadha ya sherehe za kijamii. Hivyo basi muktadha husika ndiyo ulioamua aina ya fani na maudhui ya kazi fulani.

5.2.1 Utungaji wa Tondozi

Utungaji wa tondozi ulitegemea sana muktadha husika kulingana na mambo yaliyojitokeza katika jamii. Hivyo katika utafiti huu tumebaini kuwa, kuna uhusiano uliopo kati ya mazingira na mabadiliko ya uchumi na mifumo yake. Maendeleo ya kisayansi na kiteknolojia, utamaduni, elimu, siasa na uchangamano wa mwenendo wa kijumuiya kwa ujumla una athari katika utungaji wa tondozi.

5.2.1.1 Utungaji wa Papo kwa Papo

Milman Parry (1928-1930) na mwanafunzi wake Albert Lord (1981), wameelezea utungaji wa papo kwa papo wa kazi za fasihi simulizi. Parry alianza kujiuliza ni kwa vipi tendi za Homer zilitungwa, je, zilikuwa simulizi au andishi? Parry alifanya uchunguzi katika jamii za Wayugoslavia ingawa uthibitisho wa dai hili ulikuwa haujatolewa. Samwel (2011) anasema Parry alianza kwa kuchunguza mishororo 25 ya mwanzo ya *Iliad* na *Ulisei (odyssey)* ili kuona ni kwa kiasi gani tungo hizo mbili ni za kifomula. Matokeo ya utafiti wake yalimshangaza. Aligundua kuwa takribani 70% ya mistari 27,000 katika tendi hizo ilikuwa ya kifomula, kutokana na hilo Parry akahitimisha kwamba tungo hizo ni nudhumu, ni simulizi (si andishi) na, niza kimapokeo.

Miaka michache baadaye baada ya kifo cha Parry miaka ya 1935, Lord aliundeleza utafiti wake na kutoa mchango wenye manufaa. Aliongezea kipengele cha “*formulaic expression*” kauli ya kifomula, katika nadharia ya fomula simulizi. Alisema wakati mwingine hutokea watendi kutumia fomula bila kuzibadilisha, wakati mwingine, huweza kubuni na kutumia kauli zenye muundo wa fomula. Alielezea kauli za kifomula kuwa ni mshororo au kipande chenye umbile la fomula.

Mchango mahsusi wa Lord ni kwenye kipengele alichokiita “*theme*” na baadaye kipengele hicho kikaitwa *topo* kwa Kiswahili. kwa maelezo ya Lord, *theme* ni kipengele kinachorudiwa rudiwa “*repeated incidents and descriptive passages*”. Tofauti na fomula, topo hailazimiki kufuata urari wa mizani au kujirudiarudia kwa neno, bali huwa na umbo zalishi lenye kubadilika kulingana na mazingira ya usimulizi. Kwa maelezo haya topo hutegemea sana muktadha na utendekaji wa tukio.

Topo humsaidia fanani kuijenga na kuisimulia kazi yake kwa haraka wakati wa utendaji, maana topo tayari zimo katika jadi na akili yake, anachohitaji ni kuziainisha, kuzirekebisha kidogo kulingana na mahitaji.

Wataalamu mbalimbali kama vile Jahn (1961) na (1968), Okpewho (1979) na Mulokozi (2002), walijaribu kuirekebisha kulingana mitazamo yao. Kwa maelezo ya Mulokozi (2002) akizungumzia enanga anasema maelezo ya fomula yaanzie katika ngazi ya maana. Fomula kama inavyotumika katika tendi za enanga ni wazo- kiini radidi la kidhahania na kimapokeo. Hivyo basi fomula hubainishwa kwetu kupitia sura mbalimbali wakati wa uwasilishaji. Maumbo hayo ameyaita alomofu (alloforma-Mulla). Dhana hii ya fomula kwa mujibu wa Mulokozi, ndiyo inayotumika katika utafiti huu inaboresha ufafanuzi wa awali wa akina Lord na Parry. Aidha Mulokozi anapendekeza dhana ya “Theme” iliyopendekezwa na Lord na Parry, ambayo tayari inatumika kumaanisha dhamira/wazo kuu. Theme katika nadharia ya fomula simulizi iitwe topo. Mulokozi (2002: 132-135) anaifasili topo kwa kusema:

A traditional or Conventional stock incident or description which regularly reformulated in different stories and context by the oral bards to build up Oral narrative poems during performance.

Kitushi au sawiri ya kikaida ya kijadi ambayo husimuliwa na watendi simulizi wakati wa hadithi na miktadha mbalimbali ili kutunga tungo simulizi wakati wa utendaji.

Kwa jumla, msimamo wa Parry, Lord na wafuasi wao ni kwamba fomula na topo hazihusishi kukariri. Hii ina maana kazi za fasihi simulizi, zikiwamo tondozi, hutungwa papo kwa papo wakati wa utendaji wake. Huu ndiyo ukawa msingi unaotumiwa na wanafasihi kuwa tondozi zilikuwa zinatungwa papo kwa papo.

Kuna wakati wasanii hukatokea wakaenda mahali fulani ambapo wanatakiwa kughani au kuimba na muhusika hajawahi kumuona, wanapomuona tu kwa mara ya kwanza wanatunga papo hapo. Katika utafiti huu kati ya wasanii kumi ambao mtafiti alihojiana nao alipowauliza kuhusu utungaji wa tondozi wote kwa nyakati tofauti walijibu kuwa, wao huwa wanatunga kulingana na muktadha husika unawataka wao wafanye nini kwa wakati huo. Utungaji huu ulidhihirishwa wakati mtafiti alipokuwa akihojiana nao, baadhi yao waliweza kutunga tondozi kadhaa zilizomhusu mtafiti kwa nyakati tofauti. Wanachofanya ni kuuliza utokako, ukoo wako na majina yako baada ya hapo mengine yote wanayafanya wao kama wasanii. Mfano msanii Adamson kutoka kijiji cha Selya alimuuliza mtafiti majina yake na asili yake kisha akatunga tondozi hii papo hapo wakati wa mahojiano.

Jedwali Na. 5.1:Tondozi Inayohusu Watoto Yatima

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mhh, ahaa Rose, itenga, kalapa, Itundu lya ng'ombe	Mmh, ahaa Rose, Itenga, Kalapa, Itundu lya ng'ombe
2.	Linga gwisile kukajha kwa Selya, atukuponyagha twe bhana bha bhalondo Rose	Siku ukija nyumbani kwetu Selya tutakusalimia sisi watoto wa maskini Rose
3.	Gwe gwa kubhusokelo, kwa Mwakaleli, kunjuni inyanga, kulisu ilyonywa, kuno bhafumile abhimbi bha kwanda Rose	Wewe wa Busokelo, Mwakaleli, kwenye ndege wazuri, majani mororo, kule walikotokea wasomi wa mwanzo Rose
4.	Kusekondari jha Mwakaleli, kumaendeleo Rose	Kwenye sekondari ya Mwakaleli kwenye maendeleo Rose
5.	Linga twaghanile munjila gumbonyeghe, ne Mwamulangala, ne Kilembe, ne Mwailamula	Tukikutana njiani uwe unanisalimia, mimi ni Mwamulangala, mimi Kilembe, Mimi Mwailamula
6.	Ngundendesyege pakumbonya, kangu ngaja ni lyojo, ngamanya ukujwegha na bhandu	Uwe unanibembebeza unaponisalimia, tena mimi sina hasira, sijui kupigizana kelele na watu
7.	Gundendesyege bho ulu gwalindendesyege bho kumbapa	Unibembebezage kama vile ulivyonibembebeza wakati wa kunizaa

	Rose	Rose
8.	Gwakolile indumbula mmabhoko, undumegho alinkuti pamo unkasi gwangu ikufwa	Ulishika roho mkononi, mumeo alifikiri labda mke wangu atakufa
9.	Po apa ngubhule unkasi gwangu jho kalebhela Ngondo, Musyani, Kifulagha, gwa mu Mbhighili	Ngoja nikuambie, mke wangu majina yake ni Kalebela, Ngondo, Musyani, Kifulanga mtoto wa Mbigili
10.	Unkasi gwangu umpimba, untitu, imbaghi ngati kifigho kya ikanisa, mwe bhaputi mweee	Mke wangu mfupi mweusi na mwanya kama mlango wa kanisa, jamani wachungaji mweee
11.	Linga nfwile unkasi gwangu ise akonyole ilisu, ambyagisye kumbulo	Nikija kufa mke wangu atakata jani na kunipangusa puani
12.	Papo linga tufwile tukunyalisya, tukufwana mbwa jifwilile pa lami inditu	Kwasababu tukifa tunachefua, tunakuwa utafikiri mbwa aliyefia kwenye lami nyeusi.
13.	Aikumbyagisya kumaso aikuti ufwile naloli Mwambapa, ufwile naloli Mwamulangala	Atanifuta usoni atasema, ni kweli umekufa Mwambapa, umekufa kweli Mwamulangala
14.	Aikundwala kukajha, kwa Kasenga, kwa Mwaihojo, kwa Kaponela	Atanipeleka nyumbani kwa Kasenga, kwa Mwaihojo, kwa Kaponela
15.	Aikukolela, ise ime pakyamba kya malajha, ikundwala unkasi gwangu umpimba untitu	Atakuja kuita, atakuwa amesimama kwenye mlima Malaya, wakati ananipeleka mke wangu mfupi mweusi
16.	Umama gwangu ugwa kighili, ugwa misimu, unganga gwa jadi amunkolelege kanunu mutunze ifyombo, isa kughomoka kunyuma nyuma	Mama yangu mwenye kichaa, mwenye nguvu za mizimu, mganga wa jadi, mtamshika vizuri mutunze na vyombo vyake atakuja atembee kwa kurudi nyuma nyuma
17.	Bho ikuti findu fiki muti abhinile tukuntwala Kwitete kusipitali	Atakaposema ni kitu gani hicho, muje mumwambie anaumwa tunaenda naye hospitali ya Itete
18.	Unkasi gwangu Kalebela Musyani Ngondo gwa Mumbighili	Mke wangu Kalebela Musyani, Ngondo wa Mbigili
19.	Aikwima pakyamba kya Malaja bho bikuti fiki bhati	Atasimama kwenye mlima Malaya, watakapomuuliza ni nini tena
20.	Aikuti ingongobhe jhangu jifwile ulufwa, ingongobhe jha Mwaihojo jifwile ulfwa	Atasema jogoo wangu amekufa kideli, jogoo wa Mwaihojo amekufa sababu ya kideli
21.	Bhati jifwile ingongobhe ijhi jhali kwa Mwandobo, kwa Kaponela,	Eti imekufa ngo'mbe yangu iliyokuwa kwa Mwandobo, kwa Kaponela, Kwa

	kwa Mwakatumbula, Kwa Mwakilili, kwa Mwaisumo	Mwakatumbula, kwa Mwakilili, kwa Mwaisumo
22.	Unkasi gwangu bho ikulila ikupikanika x 2	Mke wangu wakati analia kwa uchungu akijipigapiga
23.	Kangi abhalumbu bhitu bhikulila bhikupikanika	Tena dada zetu wanalia na kujipiga piga
24.	Aghunkolele umwanako, Tupilike	Uje umwite binti yako Tupilike
25.	Tupilike unka Mwamulenga, unka Mwakitwange, unka Mwaihojo, unka Mwakasula, unka Mwakilili	Tupilike mke wa Mwamulenga, mke wa Mwaitege, Mwakasula, mke wa Mwakilili
26.	Auti ingongobhe jha Banyandobo jifwile	Utasema jogoo wa watu wa Ndobbo amekufa
27.	Kangi jifiwile ulufwa ejhoo	Tena imekufa kideli
28.	Rose ahaa x 2 chungu sana yatima	Rose ahaa x 2 chungu sana yatima

Hivyo katika utafiti huu tumebaini kuwa pale ambapo kulikuwa na utungaji wa papo kwa papo wa tondozi mtunzi aliongozwa na fomula na topo ambayo tayari anazo anachokifanya ni kuongeza yale ambayo kwa wakati huo yamejitokeza kwa muktadha aliopo.

5.1.1.2 Utungaji Kabla ya Tukio

Zaidi ya utungaji wa papo kwa papo utafiti huu unatambua uwezekano wa tondozi za jadi kutungwa na kukaririwa kabla ya utendaji. Senyamanza (2015) anasema, katika fasihi mara nyingi ni lazima pawe na jambo au tukio ambalo huchukuliwa kama kiini au chanzo cha utanzu utakaohusishwa na utungaji. Mawazo ya msanii huwa hayaibuki hivi hivi tu, bali tukio huwa ndicho kishawishi cha mtunzi wa fasihi. Mtafiti amebaini haya baada ya kufika uwandani ambako, waimbaji wa tondozi, walisema, wataandaa tondozi kulingana na kile alichohitaji mtafiti. Pia katika mahojiano na wasanii, mtafitiwa Asamisye, kutoka katika kijiji cha Bujesi wilayani Rungwe, anasema haya kuhusu utungaji kabla ya tukio;

Tunapokuwa na mashindano (*mipalano*) kuja wa kiongozi, sherehe za kiserikali au za kijamii huwa tunakuwa tumeandaa nyimbo zetu kulingana na tukio litakalo tendeka. Hivyo maandalizi ya uhakika yanafanyika.

Wakati mwingine waimbaji wanaokuwa kwenye makundi, walihitaji muda wa pamoja wa kushirikiana kufanya maandalizi. Mfano mzuri wa tondozi za aina hiyo tunazona katika shughuli zinazofanyika katika jamii zetu, kwenye shughuli za kitaifa na kimataifa, waimbaji huwa wamejiandaa kwa muda mrefu kwa ajili ya shughuli iliyo mbele yao.

5.1.2 Utendaji wa Tondozi

Kipengele kingine cha kifani katika tondozi ni utendaji. Utendaji unajumuisha, fanani, hadhira inayokusudiwa, mavazi na vifaa vinavyotumika katika utendaji wa tondozi, zawadi zinazoambatana na utendaji, pamoja na sauti inayotumika. Fanani katika tondozi ni kama mwigizaji jukwaani, kwani yeye huigiza utanzu anaoutoa na si kuimba tu, (Okpewho, 1985:62) anasema kuwa;

Hadhira ndiyo muktadha halisi wa kitamaduni na utendaji wa fasihi simulizi. Hii ni kwasababu katika utendaji, hakuna mipaka dhahiri kati ya fanani na hadhira. Fanani anazingirwa na hadhira na wakati mwingine anajichanganya na hadhira yenyewe katika utendaji.

Katika tondozi fanani huwa anaonyesha baadhi ya matendo ambayo huweza kutoa mwikio fulani kwa hadhira. Mwikio wa hadhira ndiyo humfanya fanani aendelee na kupandisha mzuka wakati wa kuimba au kughani. Katika fasihi, uhai unakuwepo kunapokuwa na utendaji halisi. Mtendaji ndiye huiunda kazi ya sanaa kwa kutumia lugha kulingana na tukio mahsusi. Okpewho (1985) anaendelea kueleza kuwa

kulingana na simulizi za Kiafrika nyimbo zinaweza kueleweka vizuri zaidi kupitia utendaji wake. Fanani ni lazima atilie mkazo maana ya maneno anayoyatamka kwa kutumia utendaji wake, miondoko na ubadilishaji wa sauti. Utendaji umeelezwa na Finnegan (1970) kuwa ni matumizi ya mwili kama kukunja uso, kuonesha hisia kama furaha na huzuni, kwasababu, mara nyingi, katikafasihi simulizi, maneno hukolezwa na vitendo. Utendaji, katika kazi ya fasihi husaidia sana kufikisha ujumbe kwa jamii. Kwa mfano Abdilatif Abdalla, ameandika tungo nyingi za kishairi zenye sifa za kiutendaji kama tamthiliya ili kuzifanya tungo zipendeze na kuondoa ukavu katika ushairi.

5.2.2.1 Fanani na Hadhira

Tondozi wakati wa ukoloni, na kabla ya ukoloni, ilikuwa na waimbaji wa aina mbili. Waimbaji kama kikundi na mwimbaji mmoja. Hiki ni kipindi ambacho jamii iliishi pamoja, kipindi ambacho, hata zana za utendaji kazi zilikuwa ni hafifu sana. Jinsi zote zilishiriki katika uimbaji. Rubanza (1994), Mulokozi (1996), Peek na Kwesi (2004) wanabainisha kwamba tondozi ziliimbwa na wanawake tu. Maelezo yao yanashadidiwa na Ndamugoba (1987) aliyefanya utafiti katika kabila la Wahaya akieleza kuwa, katika jamii hiyo wanawake ndiyo walioimba tondozi na wanaume walighani majigambo. Maelezo hayo yametiwa uyakini na utafiti huu kwasababu, katika jamii tuliyoitafiti, wanaume wanaoimba tondozi ni wengi kuliko wanawake, ingawa wanawake wanaoimba tondozi nao wapo.

Kwa hiyo jinsi zote ziliimba tondozi mpaka baada ya mgawanyo wa kazi ulipoingia. Mgawanyiko huu ulitambulisha kazi za kiume na kazi za kike. Wanawake wengi walihusika kuwasifu waume zao ambao waliweza kushinda vita, kuwinda na kulima

mazao mengi. Haya mara nyingi yalijitokeza baada ya waume zao kufanya vizuri. Wanaume nao waliwasifu wake zao kwa kuzaa watoto wengi na kuweza kuwalea vizuri, wanawake wachapakazi pia walisifiwa.

Jedwali Na. 5.2: Tondozi ya Kumsifu Mke

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Unkasi gwangu kimoghe ugwa bhusungu	Mke wangu mzuri aliyepevuka
2.	Umoghela amisi kyeupe dawa	Maji ya kunde cheupe dawa
3.	Pakilo tala jha nkoloni	Usiku anang`aa kama taa ya mkoloni
4.	Ukwaka ulwa hela jha nkyunya	Anang`aa kama hela ya chunya (dhahabu)
5.	Aka ni koko nalimo	Hana kovu hata moja
6.	Ukwenda ikwinyonga ngati ijhongolo lya nkibhumba	Anatembea anajinyonga nyonga kama jongoo wa kwenye udongo wa mfinyanzi
7.	Unkasi gwangu malangalanga	Mke wangu msafi asiye na mawaa
8.	Unkikulu bho jhu Luti	Mwanamke kama Luti (Luti katika jamii hii ni mwanamke mwenye bidii ya kufanya kazi)
9.	Akamanya ukwifuna	Hajui kulinga
10.	Pa kujhobha ikusopa limo limo akamanya ukusipinya mu ndumbula kana Ng`onda	Kuongea kwake ni taratibu, hutoa neno moja moja hajui kuweka mambo moyoni mtoto wa Ng`onda
11.	Amakosi matali ulwa twiga	Shingo ndefu kama twiga
12.	Ingiriri mmakosi ngati majhigha gha kwa sumbi	Michirizi ya shingoni ni kama mawimbi ya ziwa Nyasa
13.	Unkasi gwangu kimoghe ujhu aikulila ifwa jhangu, njobhe bho ngali ukufwa	Mke wangu mzuri atakayelia msiba wangu, niseme kabla sijafa
14.	Aikumbyaghisya kumbulo bho mfwile, aikuti ukaghone ilumbu gwangu mwaibagisya	Atanifuta puani nikifa, atasema kwaheri kaka yangu mzuri
15.	Kali ukumenye ukufwa , namanga linga tufwile tukunyalisya, tukonangika	Hivi unajua kufa, kwasababu tukifa tunachefua, tunaharibika, tunachukiza
16.	Tukusebhula kundomo ngati mbwa jhifwilile panjila	Tunaharibika mdomoni utafikiri mbwa aliyefia barabarani
17.	Kangi ndi nimwene mwa jhubha ugwa kibhili jho nkasi gwangu kana Ng`onda, umpimba, umoloki, umpapa abhana, atuti kunsyila ni ngungwe	Tena niko peke yangu kwa mama yangu wa pili ni mke wangu mtoto wa Ng`onda, mzazi, aliyezaa watoto wengi, hatutamzika na kitoto cha ndizi
18.	Imbeto syosa bhikuswigha ubhubhumbigwa bwake	Pande alivyoumbika zote wanashangaa

Jedwali Na. 5.3:Tondozi ya Kumsifu Mume

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Undume gwangu kighane kyangu, unyambala gwa maka ikisu kyosa	Mume wangu, kipenzi changu, mwanaume mwenye nguvu katika mji wote
2.	Ukufwana nsungu kumaso linga gumbwene	Ukimwangalia utafikiri mzungu usoni
3.	Unyambala gwa mboto Mwakibete	Mwanaume rijali Mwakibete
4.	Akamolo imbobo, ikhubhomba atikukatala	Siyo mvivu wa kazi, anafanya bila kuchoka
5.	Ukulima ifyalo ifikafu nkisu iki	Analima mashamba magumu katika mji huu
6.	Ikubhomba imbombo atikukatala mbibhi	Anafanya kazi hachoki haraka
7.	Umbili gwake mololo fijho nalinga ghunketile	Mwili wake ni laini sana hata ukimchunguza
8.	Ukulya ifindu ifi kyala afipelile	Anakula chakula kilichowekwa na mwenyezi mungu
9.	Imyenda gyope gimbaghile Mwakibhete	Hata nguo zinampendeza Mwakibete
10.	Kukuti nkikulu ikunyonywa undume gwangu	Kila mwanamke anamtamani mume wangu
11.	Aka mwimi linga alinindalama ikusosya	Siyo mbahili akiwa ana hela huwa anatoa
12.	Unyambala gwa maka amenye ukuswila abhana	Mwanaume mwenye nguvu anajua kulea watoto
13.	Umwenda kimyeka mwaibhagisya	Anatembea taratibu anapendeza
14.	Akabhumanya ubwite ali nu lutengano	Hajui ugomvi ni mtu wa amani
15.	Kyala akutule kana Mbojha	Mungu akusaidie mtoto wa Mboja
16.	Aaah kyala akutule	Aaah mungu akusaidie

Kwahiyo tunaona katika jamii ya Wanyakyusa, wanawake na wanaume walihusika katika uimbaji wa tondozi. Katika awamu hii, tondozi zililenga mambo halisi yaliyotokea katika jamii. Hata mtu aliposifiwa, alisifiwa kwa sababu alistahiki kupata sifa hizo kutokana na jamii hiyo inaona nini kwa muhusika. Kipindi hiki machifu walisifiwa kwa utendaji wao wa kazi, busara na hekima walizonazo (Finnegan, 1977).

Hadhira ya tondozi ilitegemea sana aina ya tondozi na muktadha husika. kwa mfano wakati wa mazishi, wakati wa sherehe na hata shughuli nyingine za kijamii. Kuna wakati hadhira pia walihusika kuitikia hata wakati mwingine kupiga makofi. Kwa mfano wakati wa tamasha lililoandaliwa na Mheshimiwa Tulia Akson Mwansasu wilayani Rungwe lililohusisha wilaya za Rungwe, Kyela na Halmashauri ya Busokelo. Kulikuwa na mkusanyiko mkubwa wa watu, mtafiti aligundua kuwa kuna uhusiano mkubwa wa utendaji wa msanii na ushirikishwaji wa hadhira.

Kuna wakati wasanii walipoingia kughani hadhira ikajikuta ikiambiwa piga makofi na ikashiriki kupiga makofi, walipoambiwa kina mama piga vigelegele wakapiga vigelegele na kuna wakati baadhi ya wasanii walipoingia kughani na kuimba hadhira ilikuwa haina ushiriki wa aina yoyote. Hivyo tulichogundua katika utafiti huu ni kuwa, hadhira inaweza kutumiwa na msanii kama atakavyo ilimradi hadhira hiyo inashirikishwa, na pia hutegemea sana vionjo na mbwembwe za msanii katika kuwashirikisha hadhira.

5.2.2.2 Mavazi Katika Utendaji wa Tondozi

Katika wakati wa ukoloni na kabla ya ukoloni, ilikuwa kawaida kwa waimbaji kuvaa ngozi au magome ya miti kutokana na kwamba ndiyo mavazi yaliyokuwepo na yaliyoonekana. Hata baada ya teknolojia kukua mavazi ya namna hii yaliendelea kujitokeza kama sehemu ya kutunza kumbukumbu kwa jamii zao. Mavazi ya namna hii hayategemewi sana katika historia ya maisha tuliyonayo bali hutukumbusha zaidi tulikotoka. Aidha mavazi kama kipengele cha kifani katika sanaa ya tondozi hujitokeza kama kipengele muhimu na maalumu. Kwa mfano picha hii yaani kikundi cha waimbaji wa ngoma asili ya kutoka kijiji cha Makandana wilayani

Rungwe tarafa ya Tukuyu mjini kijulikanacho kama kikundi cha Ngwaja. Wasanii hao wao wanavaa mavazi ya asili kwa sehemu na mavazi ya kisasa kwa sehemu.

Kielelezo Na. 5.1: Mavazi Yenye Mchanganyiko wa Ukale na Usasa

Chanzo: Mtafiti, 2017

Kikundi cha uimbaji kutoka Makandana Tukuyu Mjini wakiwa katika mavazi yenye mchanganyiko wa ukale na usasa (Chanzo 14 Oktoba 2017).

Mavazi yalikuwa ni jambo la muhimu hasa katika kutofautisha wasanii na watazamaji. Pamoja na mavazi ya ngozi za wanyama ambazo baadaye ziliongezwa urembo kwa makusudi ili kuongeza urembo nakupendezesha wasanii. Waimbaji walivaa majani ya miti kama sehemu ya kutunza utamaduni wao na kukumbukia jamii zao za mwanzo. Juu ya mavazi haya waimbaji na manju hujichora chora katika miili yao. Kilichobainika katika shughuli hizi ni kuongeza ladha katika usanii. Kwa

mfano wasanii hawa walihojiwa na kusema kuwa “michoro na kujipamba huku kwanza, hutufanya tupendeze. Pili, husaidia kututofautisha na watu wengine wasio wasanii. Tatu, Kujipamba huku hutufanya pia tuonekane warembo na ndiyo asili ya ngoma za Kiafrika”.

Hii ni kusema kuwa mavazi hubeba dhima kubwa katika uwasilishaji wa maudhui. Kwa mfano mtu huweza kuvaa mavazi ya aina fulani au ngozi ya mnyama, mkia wa mnyama huyo akimaanisha kitu hicho. Kwa mfano mtafiti alibahatika kuhojiana na kikundi cha Nyati kutoka Dodoma, kikundi hiki wanavaa manyoyaya mnyama nyati kwenye mikono kwa juu karibu na mabegani, walipoulizwa na mtafiti wakasema kuwa, hii inadhihirisha ni kwa namna gani walivyomthamini nyati katika jamii yao. Nyati ni mnyama mwenye nguvu, kwahiyo wanajaribu kuudhihirishia umma ni kwa namna gani kikundi chao kilivyo na nguvu kwa sababu hata jina la kikundi hicho pia kinajulikana kwa jina la Nyati.

5.2.2.3 Matumizi ya Lugha

Ushairi ni sanaa ya lugha inayoeleza jambo au wazo kwa njia ya mkato na kwa namna inayoteka hisia za msomaji au msikilizaji. Maneno ya shairi huteuliwa kimakusudi na kimahususi ili yaweze kujenga taswira maalumu akilini mwa msomaji na msikilizaji. Maneno hayo hupangwa yaweze kutoa mdundo fulani, shairi hilo linapoimbwa, kusemwa au kughaniwa au kusomwa (Njogu na Chimera, 1999).

Maadam ushairi hutumia lugha, asili yake inaambatana na chanzo cha lugha (Kahigi, 1975). Matumizi ya lugha kama ilivyo katika vipengele vingine, hukua na kupanuka kulingana na maendeleo yaliyofikiwa katika jamii. Lugha na ushairi viliambatana na

harakati za uzalishaji mali ili kuweza kuyatawala mazingira ya awali. Watu wa awali baada ya kuvuka hatua ya uhayawani na kuwa viumbe razini waliishi pamoja (Senkoro, 1988). Kubuniwa kwa lugha ndiko kulikomfanya mtu afaulu katika kuyamudu maisha na kuyakabili mazingira yake. Ushairi wa mwanzo ulikuwa nyimbo za kazi. Nyimbo hizo ziliambatana na ngoma pamoja na sanaa za maonyesho. Watu walivyozoea kukaa pamoja na kutumia zana za kazi ndivyo walivyoendelea kutunga na kuendeleza lugha iliyoiga mazingira. Maneno yaliiga mazingira na sauti za uzalishaji mali. Maneno kama vile kata, piga, lima, vuna na mengineyo yaliiga vitendo vyenyewe (Kahigi, 1975). Kila shughuli ilitungiwa nyimbo zilizoelezea hisi, mawazo na mielekeo yao kijamii. Nyimbo hizo zilikuwa zikitungwa papo kwa papo kulingana na matakwa ya mazingira. Nyimbo hizo zilitungwa kwa mujibu wa haja, huku ikikuza maadili yao.

Lugha iliyotumika katika kipindi cha maendeleo ya awali yaani kabla ya ukolonihaikupiga hatua kubwa kama lugha iliyotumika baada ya ukoloni na wakati huu. Ilikuwa ikifuatia sauti na mapigo ya zana za kazi, hata hivyo ilikidhi haja za watu katika mazingira hayo. Senyamanza (2015: 203) akimnukuu Eaton, (1966) anasema;

..... from the cave to artificial dwellings human beings started to work together. These were productive development for their needs....at work or hunting men communicated by signs combined with noises out of which grew the complexities of spoken languages and the various means of communication indispensable to working together.

Kutoka mapangoni mpaka katika makazi ya kujengwa mwanadamu alianza kuishi na kufanya kazi pamoja. Hii ilikuwa ahatua ya maendeleo ya uzalishaji wa mahitaji ya lazima.....katika kazi au uwindaji mwanadamu aliwasiliana kwa ishara na kelele ambazo baadaye zilizalisha lugha ya mawasiliano kwaajili ya kazi.

Kama alivyosisitiza Eaton (1966) kuwako kwa jamii kulilazimisha kuwepo kwa mawasiliano. Mawasiliano haya yalikusudiwa kuendeleza kazi. Lugha iliyotumika haikuwa imeendelea kama inayotumika wakati huu. Mwanadamu alivyoendelea kuishi na kupambana na mazingira yake, hisi zake kuhusu sanaa ziliingia na kujikuta katika matumizi ya lugha kisanaa. Lugha za makabila kutokana na kuwa na mwingiliano wa chini zilitumika. Aidha Kiswahili kilikuwa katika hatua za chini na kilikuwa katika ukanda wa pwani.

Hata hivyo kadri muda ulivyosonga mbele na jamii kadri ilivyopiga hatua ya maendeleo, matumizi ya lugha nayo yalipanuka kutoka katika dhima ya mawasiliano na kuwa lugha kwa ajili ya Sanaa. Kutokana na hali hii nyimbo zilizoimbwa na tondozi zikiwemo, zilitumia lugha ya kawaida; lugha ambayo haikuhitaji kuingiza mafumbo mengi na lugha zenye mkanganyiko wa matumizi ya mbinu za kisanii. Kilichobainika sana katika utunzi wa tondozi za awali ni maudhui kuliko fani, tofauti na sasa ambapo fani hutumika zaidi ili kuweza kuipamba kazi ya fasihi. Kwa mfano tondozi hii ya kumsifu chifu Mwakatumbula wa eneo la Masoko ilijulikana kwa jina la *Umpandapanda gwa nkisitu*.

Kutokana na jamii nyingi kuishi katika maeneo ya aina fulani yenye mila na tamaduni za aina moja zilizowaongoza katika maeneo yao, lugha za makabila zilitumika sana. Hali hii ilitokana na kuwepo kwa mwingiliano wa kitamaduni kutokana na jamii nyingi kutegemea rasilimali za kuendesha maisha yao kutoka katika maeneo yao. Matumizi ya lugha za makabila ndiyo yaliyozoeleka katika maeneo yote kabla ya ujio wa kigeni. Mwingiliano wa kijamii ulianza kujitokeza kwa kasi baada ya ujio wa wakoloni.

Jedwali Na. 5.4:Tondozi ya Kumsifu Chifu wa Masoko

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1	Mwee bhamyitu, ndagha x 2	Jamani ndugu zangu nashukuru x 2
2	Nisile ne mwininu	Nimerudi mimi mwenzenu
3	Mbujhile kukajha, eenamaah ndagha mwee	Nimerudi nyumbani, eenamaah nashukuru jamani.
4	Numwe bha tata na bha jubha mughonile	Nanyi kina baba na kina mama hamjambo
5	Ndagha mulindilile	Nashukuru kwakulinda mji
6	Ikisu kya Mwakatumbula, malafyale	Mji wa Mwakatumbula, chifu
7	Ndagha mwee, ndagha x 4	Nashukuru jamani nashukuru x 4
8	Mwakatumbula ugwa Mmasoko umwana gwa bhanyafyale	Mwakatumbula wa Masoko aliyetoka ukoo wa kichifu
9	Ugwa maka, untali mu mwanya	Mwenye nguvu, mrefu kuliko wote
10	Umwene kisu kya Mpunguti, Mungaseke, Mumbambo, Mbunya Kisughusughu	Mwenye maeneo ya Mpunguti, Mungaseke, Mbambo, ukoo wa Kisugusugu
11	Ikisu kya bhanyambala bha tata	Mji wa mashujaa baba zangu
12	Namanga bhali bhifyusi	Tena walikuwa wasafi
13	Ndagha mwee ndagha x 4	Nashukuru jamani, nashukuru x 4
14	Mwakatumbula bha jubha undongosi gwa Mmasoko	Mwakatumbula kina mama kiongozi wa Masoko
15	Uju ali na abhakikulu bhangi abhanunu	Aliytoa wake wengi wazuri
16	Abhabhombi bha mbombo abholoki abha bhapapile abhana abhangi mwee abhehe.	Wachapa kazi wazazi waliozaa watoto wengi jamani wake wa machifu
17	Ndagha bha tata na numwe bhajubha	Nashukuru kina baba nanyi kina mama
18	Nine linga nali nkabhi	Na mimi ningekua tajiri
19	Linga nali ni ndalama eeeh	Ningekuwa na hela eeeh
20	Linga nali ni kyuma ne mwininu	Ningekuwa na mali jamani
21	Neghagha undenga	Ningea binti kutoka nyumba ya chifu
22	Uji afumile mu nyumba jha Kalasya	Aliyetoka kwenye nyumba ya Kalasya
23	Kalasya umwehe ugwa makeketa mmakosi	Kalasya mke wa chifu mwenye shingo yenye pingili
24	Neghagha umwana gwa malafyale	Ningea mtoto wa chifu
25	Umwana gwa Mwakatumbula	Mtoto wa Mwakatumbula
26	Ndagha mwe bha tata munyambilile	Nashukuru akina baba mmenipokea
27	Kangi mumbele ni kisu	Tena mmenipa na eneo
28	Kyala antule Mwakatumbula	Mungu amsaidie Mwakatumbula
29	Ammongelesyepo amasiku	Amuongezee siku za kuishi
30	Aaaaaaaah Mwakatumbula	Aaaaaaaah Mwakatumbula

Wakati huo lugha moja ya mawasiliano ilihitajika sana. Kwa ujumla awamu hii ya kabla ya ukoloni lugha kuu ilikuwa ni lugha ya makabila. Hata baada ya ujio wa wakoloni katika maeneo ya vijijini lugha ya makabila iliendelea kutumika. Lugha hii imeonekana kuendelea kutumika katika maeneo mengi tuliyofanyia utafiti pengine kwasababu tondozi hizi huimbwa kwa kutumia lugha ya makabila. Kana kwamba haitoshi hata zile tondozi zinazotumia lugha ya Kiswahili bado zina mchanganyiko wa lugha ya kikabila, hii inatokana na kwamba kuna baadhi ya maneno ya kikabila huleta maana zaidi yakitumika hivyo bila kutafsiriwa.

5.2.2.4 Vifaa vya Utendaji wa Tondozi

Kabla ya ukoloni yaani katika mfumo wa ujima zana zilikuwa hafifu, hazikuwa na ufanisi unaotarajiwa kwa kuwa mazingira pia yalikuwa katika misingi hiyo ya kazi. Mazingira yenyewe yalifanya kuwe na vifaa vya aina hiyo. Vifaa vilivyotumika wakati wa ujima vilitegemea sana muktadha husika, hata hivyo vifaa hivi viliboreshwa kulingana na kazi hizi za kisanaa kulingana na muda na maendeleo yaliyofikiwa na jamii kwa wakati huo.

Tondozi zilitumia ala za muziki kama vile ngoma, chungu, filimbi, pembe za wanyama, zana za kupuliza, kugonga, kutikisa mfano mahindi (yaliwakilisha mazao yenye kutoa mlio wa aina fulani yanapokauka), kusugua na kubonyezwa zilitengenezwa. Wasanii walilazimika kutengeneza vifaa vya aina fulani ambavyo vinafanana na mazingira yao. Kwa hakika kila zana itumiwayo katika sanaa ni msimbo au kiashiria cha utamaduni uliorejelewa. Baadhi ya vifaa vilivyotumika katika uimbaji na ughanaji watondozi ni kama hivi vifuatavyo:

Kielelezo Na. 5.2: Baadhi ya Vifaa Vitumikavyo Katika Tondozi

Chanzo: Mtafiti, 2017

Mabadiliko ya vifaa hivi yaliendelea sambamba na kukua kwa sayansi na teknolojia. Aidha maendeleo ya jamii na mabadiliko yake yamefanya kuwe na vifaa ambavyo ni bora kuliko vile vya awali, ingawa kuna tahadhari ya kiujumi hapa vifaa ambavyo kwa wakati huu tunaviona ni duni kwa wakati ule vilipotumika vilikuwa ni bora na vilikidhi haja na mahitaji ya kisanaa ya wakati huo. Vifaa hivyo kwa sasa vinatumika kama kumbukumbu ya kihistoria.

5.3 Fani ya Tondozi Wakati wa Awamu ya Uhuru

Miaka ya 1960 katika historia ya Afrika ilikuwa ni mwaka wa uhuru kwa vile nchi nyingi za Afrika zilipata uhuru. Baada ya kupata uhuru wa Tanganyika mwaka 1961, wananchi wa viongozi na walifurahia uhuru. Hali hii haikuwa kwa Tanganyika tu bali hata kwa nchi nyingine za Afrika zilizokuwa chini ya utawala wa kikoloni. Shangwe hizi zilifanyika kupitia wasanii mbalimbali ambao walitoa hisia zao kuhusu uhuru. Mapokeo ya uhuru yalipokelewa kwa namna ya pekee sana kwa Watanzania

walio wengi kiasi kwamba hawakuweza kuona ubaya wowote uliofanyika. Ni awamu ambayo tungeweza kusema sifa zilishamiri sana kuliko awamu zingine. Kuachiwa huru kwa wasanii kuliwafanya watunge nyimbo zao zenye kujenga utamaduni kwa uhuru, kuachiwa huru huku pia kuliwafanya watunge nyimbo zao zenye kujenga utamaduni kwa kutumia mitindo na miundo mipya. Awamu hii iliambatana na mfumo wa ujamaa na kujitegemea miaka ya 1967.

Watunzi wengi na vikundi mbalimbali vilijipambanua kwa kutunga nyimbo za kusifu na mashairi ya kusifu, yaliyohusu nchi yao, viongozi wao, utamaduni na jamii zao. Kutokana na kuongezeka kwa mikusanyikoya kijamii kama vile harusi, mikutano ya kisiasa, sherehe mbalimbali za kitaifa na kimataifa, tondozi zilipenya na kutoka katika mikusanyiko ya kifamilia na kiukoo hadi katika hafla za kitaifa. Hii inatokana na kwamba kabla ya uhuru maeneo mengi katika jamii za Kiafrika yalimilikiwa na uchifu na ukoo husika, kwa hiyo aliyeonekana kwa haraka sana katika jamii ni chifu. Ni awamu nyingine ambapo nchi imeanza kushuhudia uongozi chini ya Raisi mmoja, Waziri na viongozi wengine wa kiserikali. Na kutoka katika maeneo ya kijiografia yanayomilikiwa kikoo na kichifu. Hii ni hatua kubwa mno ya kuweza na kuwa kitu kimoja kwa nchi nzima.

5.3.1 Matumizi ya Lugha za Makabila

Mpaka miaka ya hivi karibuni ni jamii nyingi za vijijini ambazo hazikuweza kumudu vizuri lugha ya Kiswahili. Lugha kuu ya makabila ndiyo hutumika kama chombo cha mawasiliano. Mwansoko (1991) anaeleza kuwa asilimia 100 katika jamii ziishizo mjini huzungumza Kiswahili wakati vijijini ni chini ya hapo. Wanajamii wengi hupenda kuzungumza lugha za makabila pengine kutokana na kudumisha utamaduni

wao, lakini pengine kutokana na wengi kutokufika shuleni hivyo kushindwa kumudu vizuri kuzungumza lugha ya Kiswahili.

Matumizi ya lugha za makabila hayakuwa ni kwa bahati mbaya, wasanii walidhamiria. Haya yanashadadiwa na msanii Asamisye Kasiba kutoka Bujesi, ambayeanasema kuwa, anapoimba kwa lugha ya Kinyakyusa anaona fahari sana. Msanii huyu pia anasema, kuna baadhi ya maneno anapoimba kwa lugha ya kikabila yanakuwa na mashiko sana. Hata hivyo katika utafiti huu tumegundua kuwa wasanii wengi wa nyimbo za asili wanamudu zaidi lugha za makabila kuliko Kiswahili. Okpewho (1992) katika kueleza kuhusu lugha za makabila anasema, nyimbo nyingi za Wayoruba zinatumia sana lugha ya Kiyoruba. Maneno ya Okpewho yanashadadiwa na Finnegan, (1970) anayesema kuwa hata utafiti katika makabila mengi ya Kiafrika umekuwa mgumu kwa sababu ya matumizi makubwa ya lugha ya Kiafrika.

Katika utafiti huu tumegundua kuwa matumizi ya lugha ya makabila ni fahari kwa watumiaji lakini pia sifa nyingi hufungamana na utamaduni wa jamii husika. Hivyo matumizi ya lugha ya makabila katika tondozi yataendelea kwa kipindi kirefu kwa sababu hata wasanii wengi wa nyimbo hizi wapo vijijini.

5.3.1.1 Mitindo ya Lugha

Tondozi ni ushahiri unaotumia taswira na ishara nyingi, kuliko aina yoyote ya ushairi (Finnegan, 1979). Matumizi ya lugha yalionekana kukomaa zaidi kisanaa kuliko wakati uliotangulia. Sanaa ikawa sehemu ya biashara na usanii kuchukuliwa kama sehemu ya ajira. Lugha wakati huu wa baada ya uhuru, pamoja na kuwa ya

makabila ilikuwa na mchanganyiko na lugha ya Kiswahili lakini yenye mchanganyiko mkubwa na lafudhi ya kikabila. Mfano tondozi hii ni maarufu sana katika jamii ya Wanyakyusa, na iliimbwa wakati wa uhuru.

Jedwali Na. 5.5:Tondozi ya Kufurahia Uhuru

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Eeeeeh cheseni bendera umwe	Eeeeeh chezeni bendera jamani
2.	Cheseni bendera, bendera bendera jhafuma	Chezeni bendera, bendera bendera inatoka
3.	Jhafuma jubeki	Inatoka jubeki
4.	Aolee aolee	Aolee aolee
5.	Aolee x 2 aolee x 2 jhafuma jubeki	Aolee x 2 aolee x 2 imetoka johanesbarg
6.	Eeeeeh mughonile umwe	Eeeeeh hamjambo jamani
7.	Cheseni bendera, cheseni bendera, bendera jhafuma jubeki	Chezeni bendera, chezeni bendera, bendera imetoka, imetoka jubeki
8.	Mwe jhikulila naloli mwee naloli mwee	Jamani inalia kweli mwee kweli mwee
9.	Jhafuma jubeki	Imetoka jubeki
10.	Cheseni ushindi umwe cheseni ushindi ushindi bwa fuma bwa fuma jubeki	Furahia ushindi jamani, furahia ushindi umetoka jubeki
11.	Mwee jhikulila naloli mwee naloli mwee	Jamani inalia kweli mwee kweli mwee
12.	Jhafuma jubeki	Imetoka Johannesburg

Matumizi ya kufuata kanuni yaliendelea kupevuka katika kipindi hiki, matumizi ya kanuni yanaelezwa na Lord (1971) kuwa yalikuwepo katika sanaa ya uimbaji. Lord na Mwalimu wake Parry wanasema nyimbo na tanzu nyingi za fasihi simulizi zilikuwa ni ghala na kanuni mbalimbali katika utunzi na uimbaji wake. Kwa kawaida mwimbaji na msimulizi huwa na kanuni fulani zinazomwongoza kulingana na muktadha wa utendaji na hadhira anayokabiliana nayo.

Kwa maelezo ya Lord maudhui na fani ya wimbo hubadilika kulingana na muktadha wa kazi unavyobadilika. Ingawa kuna mambo ya msingi yaliyobadilika, mambo haya ni yale yanayosimuliwa katika tondozi hiyo. Tulichogundua kwenye utafiti huu ni kuwa maudhui na fani hubadilika kulingana na aina ya hadhira na muktadha wa utendaji. Mfano kuna tondoziinayojulikana kama *Tumoghele* katika jamii ya Wanyakyusa imekuwa ikiimbwa tangu wakati wa uhuru mpaka sasa. Tondozi hii imekuwa ikiimbwa katika muktadha wa sherehe za harusi, muktadha wa shughuli za kisiasa, muktadha wa kidini na hata mikusanyiko yenye shughuli fulani ikilenga kumsifia muhusika. Hebu tuangalie tondozi hii katika muktadha tofauti.

Jedwali Na. 5.6: Tondozi ya Tummoghele Katika Muktadha wa Harusi

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Tummoghele tummoghele (tummoghele x 3)	Tujivunie, tujivunie (tujivunie x 3)
2.	Tummoghele tummoghele x 4	Tumchezee, tujivunie x 4
3.	Umwaniu (Tummoghele)	Mtoto wetu tujivunie (tujivunie)
4.	Ugwa bhusungu (Tummoghele)	Mwali wetu (tujivunie)
5.	Tuti ndagha (Tummoghele)	Tuseme asante (tujivunie)
6.	Atubhonwile (Tummoghele)	Ametufanya tuonekane (tujivunie)
7.	Unkikulu (Tummoghele)	Mwanamke (tujivunie)
8.	Umbomba mbombo (Tummoghele)	Mchapa kazi (tujivunie)
9.	Ughwa lughano (Tummoghele)	Mwenye upendo (tujivunie)
10.	Tummoghele x 2	Tujivunie x 2
11.	Tummoghele tummoghele tummoghele	Tujivunie, tujivunie, tujivunie
12.	Umwaniu (Tummoghele)	Mtoto wetu (tujivunie)
13.	Ugwa kakajha (Tummoghele)	Wa nyumbani (tujivunie)
14.	Umoghela amisi (Tummoghele)	Maji ya kunde (tujivunie)
15.	Unnunu pamaso (Tummoghele)	Mzuri wa sura (tujivunie)

Jedwali Na. 5.7:Tondozi ya Tummoghele Katika Mukstadha wa Kisiasa

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Tummoghele x2	Tumchezee x 2
2.	Tummoghele mbunge gwisu	Tumchezee Mbunge wetu
3.	Jho Mwandosya (Tummoghele)	Ni Mwandosya (tujivunie)
4.	Ugwa kukajha (Tummoghele)	Wa nyumbani (tujivunie)
5.	Ugwa maendeleo (Tummoghele)	Mwenye maendeleo (tujivunie)
6.	Atwele amisi (Tummoghele)	Ameleta maji (tujivunie)
7.	Ajhengile ikipatala (Tummoghele)	Amejenga zahanati (tujivunie)
8.	Atubhonwile (Tummoghele)	Tumeonekana (tujivunie)
9.	Ugwa kimyeka (Tummoghele)	Mpole sana (tujivunie)
10.	Tummoghele x 2 jho Mwandosya (Tummoghele)	Temchezee x 2 Mwandosya (tujivunie)
11.	Ugwa Ndufilyo (Tummoghele)	Wa Lufilyo (tujivunie)
12.	Umwimbi fijho (Tummoghele)	Msomi sana (tujivunie)
13.	Malafyale (Tummoghele)	Chifu wetu (tujivunie)

Jedwali Na. 5.8:Tondozi ya Tummoghele Katika Mukstadha wa Kidini

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Tummoghele x 2 (Tummoghele)	Tumchezee x 2 (tumchezee)
2.	Tummoghele kyala gwisu (Tummoghele)	Tumchezee Mungu wetu (tujivunie)
3.	Tummoghele (Tummoghele)	Tumchezee (tujivunie)
4.	Ugwa kumwanya (Tummoghele)	Wa Mbinguni (tujivunie)
5.	Atupele ubhumi (Tummoghele)	Ametupa uzima (tujivunie)
6.	Untwa gwisu (Tummoghele)	Mwenye enzi (tujivunie)
7.	Unsisya (Tummoghele)	Mwenye miujiza (tujivunie)
8.	Ugwa lughano (Tummoghele)	Mwenye upendo (tujivunie)
9.	Umololo (Tummoghele)	Mpole (tujivunie)
10.	Ulwabawe (Tummoghele)	Jiwe kuu (tujivunie)
11.	Umpanda bhusiku Tummoghele)	Mwanga wetu (tujivunie)
12.	Untimi gwisu (Tummoghele)	Mchungaji wetu (tujivunie)

Anachosisitiza Lord ni kuwa hata kama maneno yanabadilika kulingana na hadhira na muktadha, hadithi hubaki kama ilivyo na ingawa baadhi ya dhamira huweza kupunguzwa, kanuni za utunzi hubaki kama zilivyo.

5.3.1.2 Matumizi ya Jazanda

Jazanda ni mafumbo ambamo maana ya kitu imejificha (Ntarangwi, 2004:104), kimsingi istilahi hii hutumika kueleza hasa sifa za matumizi ya picha au taswira kwa ujumla wake (Wamitila, 2003). Dhana ya moja kwa moja inaeleza kuwa, jazanda ni mbinu ya matumizi ya lugha ambapo jina au dhana elezi inahamishiwa kitu fulani ambacho hakilingani nacho kwa maana inaonekana. Kwa hiyo jazanda ni neno au fungu la maneno ambayo dhana yake ya juu inamaanisha aina moja ya kitu au wazo linalotumiwa mahali pengine, kwa njia inayopendekeza kuwa, kuna kufanana au kulingana kati yao.

Kwa hiyo, ni matumizi ya lugha katika hali ya kulinganisha vitu, hali na mambo mbalimbali bila kutumia uwazi uliozoeleka. Senkoro (1982:35) anasema jazanda katika fasihi zinaweza kuchukua miundo au sura kadha. Jazanda zaweza kuwa ni msemu tu wa maneno maalumu yenye maana ya undani katika kazi ya fasihi. Uwezo wa kufasiri jazanda hutegemea ujuzi wa anayefasiri juu ya mtunzi, jamii na maudhui yaliyomo katika kazi husika.

Mara nyingi mbinu hii humfikirisha msomaji/mtazamaji au msikilizaji, ni mbinu ambayo inahitajiutashi wa hali ya juu kujua kile ambacho kimedhamiriwa. Murray (1978) anasema kuwa jazanda zaweza kuwa za kimaielezo au za kiishara kwa maana ya maneno au tendo lenye kuashiria kitu kingine. Jazanda inatakiwa ijengwe katika

misingi ya ulinganifu baina ya dhana, jambo au chombo kinachorejelewa na jazanda iliyochorwa. Kwa hiyo katika jazanda kuna maana ya dhana na maana ya kifasihi ambayo msanii au mtunzi ameilenga katika kazi yake. Mfano katika tondozi hii.

Jedwali Na. 5.9:Bi Kizee Mzinifu

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Apa gwatighi ndi nkangale mamaaa x 2	Ulivyokuwa unasema mimi mzee mamaaa x 2
2.	Apa gwatighi ndi nkangale mamaaa, ijha jhaa	Ulivyokuwa unasema mimi ni mzee mama, ijajaa
3.	Apa gwatighi ndi nkangale mamaaa x 2	Ulivyokuwa unasema mimi ni mzee x2
4.	Ubhukangale bwako bho bhuliku, kena ngwagile mwijhala muhalale kuluma ifikanda kubunungana	Uzee wako ni upi mbona nimekukuta migombani unakula ngozi unahangaika ukifurahia
5.	Po ughaghileku amino gha kulila	Kwahiyo umepata wapi meno ya kulia
6.	Mma bhanangu mma bhanangu	Hapana watoto wangu, hapana watoto wangu
7.	Mwendeghe mwikasyeghe bhanangu	Muwe mnatembea mnajikaza
8.	Po mwikasyeghe, ubwalwa nennemwe ne gwa nkaja	Jikazeni ni sababu ya pombe wanangu, mimi mama yenu wa kijijini
9.	Ne gwa nkajha ijhooo, ijhoo, ijhoo, ijhoo ooooh	Mimi wa kijijini ijooo, ijoooo, ijoo ooooh
10.	Joune Mwasakalembe ugwa fipembe	Ni mimi Mwasakalembe mwenye vipembe
11.	Linga nasyaghenye, linga nasyaghene x 2	Kama ningelijua, kama ningelijua x2
12.	Linga namemnye ngali mfwilile ndwanda lwa jubha	Ningelijua ningelijua ningefia tumboni mwa mama yangu
13.	Ukete lino ngabhile isambi isya itolo	Ona sasa nimepata dhambi za bure
14.	Ngwakumwagha jubha kubhusyuka	Nitamkuta mama kuzimu
15.	Bho ikuluka inywili kwa kyala	Akiwa anasukwa nywele kwa Mungu
16.	Ngimba kope kwa kyala bhikuluka inywili ebhanya ijhajha.o, jhoo jhooo	Kumbe kwa Mungu huwa wanasuka ijaja, joo ijooo.

Utumizi wa jazanda unajibainisha sana katika tondozi. Jazanda ni mbinu ambayo imezoeleka sana katika utunzi wa tondozi. Mfano katika mstari wa nne na tano anazungumzia kuwa alisema kuwa yeye ni mzee mbona amekutwa migombani akila ngozi (akizini) amepata wapi meno ya kulia wakati yeye ni mzee akimaanisha amepata wapi nguvu za kufanya mapenzi wakati yeye ni mzee. Lakini pia katika matumizi ya jazanda tunaona ndiko falsafa ya Kinyakyusa inajidhihirisha huko. Mfano anaposema kuwa mimi ni Mwasakalembe mwenye vipembe anadhihirisha nguvu za sihiri alizonazo kuwa anamiliki vipembe ambavyo ni jazanda ya uchawi ambamo ndani ya vipembe hivyo kuna nguvu za sihiri, haya yanajidhihirisha katika mstari wa kumi. Kwa Mwafrika tendo la ndoa lilikuwa ni la siri na hakuna mtu aliyetakiwa kujua kama watu wamefanya tendo hilo, hata kama ni mtu na mke wake. Katika mstari wa kumi na mbili mpaka kumi na sita, tunaona ni kwa jinsi gani msanii anavyojutia aibu iliyompata na kusema kuwa angejua angefia tumboni mwa mama yake kuliko dhambi aliyoitenda kwasababu ya pombe na ushamba wa kijijini.

Katika mistari hiyo inatudhihirishia kuwa kwa Mwafrika mtu akifa huwa anaishi, ndiyo maana anasema kuwa nitamkuta mama yangu kwa Mungu akiwa anasuka nywele. Anasema haya akiwa anaamini kuwa huko kuna mji ambao watu wakifa huwa wanaanzisha maisha mapya. Kwa Mwafrika mtu akifa huwa anaishi (Tempels: 1975).

5.3.1.3 Matumizi ya Taashira

Taashira ni tamathali ya semi ambapo uwakilishi wa jambo, hali au kitu fulani huwakilishwa kiishara au kulinganisha dalili za kiashirizi. Kwa mujibu wa Murry (1978) taashira hutokana na vitu mbali mbali kurejelewa au kuashiriwa na matendo

huku vikiwakilisha vitu vingine. Upande wa tondozi zimekuwa zikitumia sana taashira kuliko utanzu mwingine wowote katika ushairi simulizi, mfano tondozi hii iliyoimbwa na msanii Mwandulusya kutoka Ipinda wilayani Kyela anasema tondozi hii waliimba mara tu baada ya uhuru kwasababu yeye alikuwepo toka wakati wa awamu ya ukoloni.

Jedwali Na. 5.10:Tondozi Inayohusu Wasichana

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Oghoo eheee eeeeeaaa x 2	Ogooo eeeeeaaa x2
2.	Abhalindwana bha lilino bho bhikulonda ukusoka	Wasichana wa siku hizi wanapotaka kuachika
3.	Bhikubhopela mu mbughani muno tukulima umpunga	Wanakimbilia mbugani tunakolima mpunga
4.	Bho ajhaghile inyange inyange ikuti njaghile ing'ombe jhangu inyelu	Anapomuona nyange nyange anasema nimepata ng'ombe wangu mweupe
5.	Bho ajaghile ifuulo ikuti njaghile ing'ombe jhangu ifumbe isumbwanga	Anapomuona korongo anasema nimempata ng'ombe mwekundu wa Sumbawanga
6.	Bho ajhaghile imbututu ikuti njaghile ing'ombe jhangu inditu inywamu	Anapomuona (ndege jamii ya kunguru mkubwa) anasema nimepata nimepata ng'ombe wangu mweusi mkubwa
7.	Bho amwagile ghumbe ikuti njaghile ing'ombe jhanghu ijabhusungu	Anapomuona sokwe mtu anasema nimepata ng'ombe wangu wa usichana wangu
8.	Bho amwaghile seele ikuti numwagile umfusya gwangu ugwa kisunga	Akimkuta mtu msingwe anasema nimempata mshenga wangu Kisunga
9.	Bho tumbule ng'onga ime palusamba atenge unkwangwa	Acha tumwambie hondohondo asimame kwenye tawi la mti atandike jamvi
10.	Twijhangasyepo twe bha bibi bhitu bho tukujha pakufwa. Eeeeeh eeeeh	Tuongee kwa muda mfupi hapo, na ubaya wetu kabla ya kufa eeeh eeeeh.

Kwahiyo tunaona matumizi ya taashira katika tondozi hii ni mengi na ndiyo asili ya tondozi. Kwa mfano kuanzia mstari wa nne mpaka wa nane ametumia wanyama kama vile nyange nyange, korongo, sokwe, hondohondo na kunguru. Msanii ametumia wanyama hao akirejelea tabia na matendo ya mwanadamu. Tondozi hii inalenga zaidi kutoa ujumbe uliokusudiwa, lugha iliyotumika ni yenye taswira na ishara. Ni lugha inayotaka msikilizaji kuweza kuumiza kichwa ili aweze kufumbua yale yaliyomo. Kwa jumla awamu hii iligubikwa na sherehe za uhuru majigambo ya kumtoa mkoloni yaligubika jamii na tondozi za kusifia viongozi na watawala zilishamiri sana. Tondozi za namna hii zilighanwa na kuimbwa na vikundi mbali mbali vya waimbaji.

5.3.2 Fani ya Tondozi Wakati wa Mfumo wa Ujamaa na Kujitegemea

Mfumo huu wa ujamaa na kujitegemea ulianza baada ya uhuru, ulifanya juhudi za kuwapeleka wananchi kwenye vijiji vya ujamaa. Watu waliishi pamoja katika vijiji vya ujamaa, vijiji hivi vilichangia sana katika mabadiliko ya tondozi. Tondozi zilianza kuimbwa kwenye majukwaa ya kisiasa. Vipengele vya jukwaa, matumizi ya lugha, mavazi, na mtindo wa ughanaji vimejadiliwa katika sehemu hii.

5.3.2.1 Matumizi ya Jukwaa

Miaka ya 1970 ilikuwa ni miaka ambapo wananchi walikuwa wanashangilia na kufurahia kuhusu Azimio la Arusha. Nyimbo mbali mbali kuhusu ujamaa na kujitegemea zilitungwa, ziliimbwa na kughaniwa na wasanii. Ilikuwa ni wakati ambapo sanaa imetoka ndani ya nyumba na katika vijiji na kuanza kujitokeza kwenye hadhara na hata katika mikusanyiko ya kisiasa. Jamii iliweza kukutana pamoja. Asasi nyingi za kiutamaduni zilianzishwa ili kuweza kuujenga upya

utamaduni wa Kiafrika. Redio Tanzania ilikuwa redio pekee iliyorekodi nyimbo nyingi ambazo zilikubalika na kuaminika kuwa ni zenye maadili. Vyombo vya kiutamaduni vilihodhi vikundi vya wasanii na kupiga marufuku vile ambavyo vilienda kinyume na maadili ya Kitanzania.

Kwahiyo vikundi vya wasanii vililenga kukuza na kudumisha utamaduni wa Mtanzania. Senyamanza (2015) anasema kuwa miaka 1970 kulikuwa na msimamo vyombo vya kiutamaduni, ikiwa nipamoja na upashaji habari vilikuwa na jukumu moja tu, nalo ni kujenga umoja miongoni mwa wananchi na kuwa kiungo kati ya serikali na watu. Pamoja na mitindo hiyo ambayo ililenga kujenga utamaduni wa Kiafrika na kutekeleza ujamaa na kujitegemea, matumizi ya Kiswahili yalisitizwa sana. Ingawa bado tondozi nyingi kama ilivyo ada zilitumia lugha ya makabila.

5.3.2.2 Matumizi ya Taswira

Taswira ni mbinu inayotumika kuelezea jambo katika namna ambayo jambo hilo linaunda picha akilini mwa msomaji, mtazamaji au msikilizaji. Taswira zaweza kuundwa kwa matumizi ya sitiari na kubeba sifa ya kitu fulani kwa kusema kingine ambacho haviingiliani tabia (Wamitila, 2003). Taswira zaweza kuwa za kimaelezo yaani maelezo fulani yakaunda picha au kiishara zinazounda picha inayoashiria jambo fulani au imeficha. Taswira huweza kuundwa kwa matumizi ya tamathali za semi hasa tashibiha na sitiari. Ingawa taswira nyingi ni za uoni yaani zinamchochea msomaji, msikilizaji kuona picha fulani. Taswira zilizochorwa na msanii wa kipindi hiki zilikuwa zile zenye kuhusu mambo mbalimbali yaliyokuwa yanajiri kipindi hiki. Hivyo taswira hizo zilimrahisishia msomaji kujua kile kilichokuwa kinazungumzwa kwenye kazi fulani ya fasihi.

5.3.2.3 Mavazi

Kwa upande wa mavazi yaliyovaliwa ni yale yaliyolazimika kufuata utamaduni wa Mwafrika. Kwa ujumla wakati huu mavazi yalianza kubadilika. Mavazi yakiasili yaliyozoeleka yalianza kuingiliwa na mavazi toka ng'ambo. Kutoka kuvaa nyasi mpaka kuvaa nguo kama mgolole na nguo za kawaida. Msanii Mwandulusya kutoka Ipinda yeye anasema ni muimbaji wa miaka mingi tokea akiwa kijana. Katika kipengele cha mavazi anasema kipindi cha utawala wa wakoloni walianza kuvaa kaniki lakini kwasasa zimeadimika hivyo wanajikuta wakivaa migolole au nguo zinazoendana na tukio husika. Mfano wa picha hizi hapa chini za vikundi viwili tofauti.

Kielelezo Na. 5.3: Mavazi ya Kisasa

Chanzo: Mashindano ya Ngoma za Asili Wilayani Rungwe

Kikundi cha Lipenenga kutoka Mwakaleli Busokelo (Chanzo mashindano ya ngoma za Mipalano yaliyofanyika Busokelo Septemba 2016).

Kielelezo Na. 5.4: Kikundi cha Ngoma cha Kijiji cha Mpugha Wilayani Rungwe wakiwa kwenye Mavazi ya Kisasa

Chanzo: Mashindano ya Ngoma za Asili Wilayani Rungwe

5.4 Fani ya Tondozi katika Awamu ya Ubepari au Utandawazi

Mfumo wa kibepari ulianza Tanzania miaka ya 1980 na kushamiri miaka ya 1990 wakati wa uhimizwaji wa soko huria. Soko huria ni aina nyingine ya uchumi ambayo Karl Marx alieleza kama uchumi ambao kikundi kidogo cha watu au wafanya biashara ndiyo wanaomiliki kiasi kikubwa cha fedha na kufanya maamuzi mengi yanayohusiana na biashara. Kwa kuegemea dhana hizi katika ufafanuzi wetu katika sehemu hii tumejadili kuhusu utunzi, muktadha, jukwaa, matumizi ya lugha na vipengele vyake, muundo na mitindo.

5.4.1 Utunzi wa Tondozi

Msanii wa tondozi ni kama wasanii wengine katika tanzu nyingine za fasihi simulizi, ni sehemu ya jamii iliyomzaa. Pamoja na kuwa anaweza kuwa na ujuzi ambao watu wengine hawana katika jamii hiyo, lakini utunzi wake unatakiwa. Kazi yake ni kubuni vitu mbalimbali vilivyopo katika jamii kwa kutumia kipawa chake. Hata kama utunzi wake utakuwa ni mgumu na wenye kutatiza taratibu jamii itang'amua kile kinachozungumzwa kutokana na kuwa kimechotwa kutoka katika jamii yake. Ntarangwi (2004:21) anasema:

Mara nyingi fasihi hutokana na uhusiano wa karibu sana na taasisi maalum za kijamii. Taasisi za kiuchumi, kisiasa zimekuwa na uhusiano mkubwa sana na utoaji wa fasihi na kila kazi ya fasihi kwa njia moja au nyingine hudhihiri ukweli huu, maendeleo na mabadiliko ya jamii yametokea kuwa mabadiliko ya fasihi hivi kwamba hatuwezi kutenganisha fasihi na jamii inamoibukia. Uhusiano huu unatokea kwa sababu pindi maisha ya jamii yabadilikapo, mielekeo, tamaduni na hata maadili ya jamii hubadilika.

Anachokisema Ntarangwi (khj) ni kuwa kila kitu kinachopatikana katika fasihi ni zao la jamii hiyo. Hivyo basi kila utungo wowote wa kazi ya fasihi huwa unadhihirisha yaliyo katika jamii. Hata utunzi wa tondozi wa sasa lazima urejeele yale yanayotukia sasa. Ingawa hakuna upya sana katika kazi hizo bali kinachoonekana ni mabadiliko yanayofikiwa na jamii kwa wakati. Maelezo haya yanaungwa mkono na Vansina (1985) kama alivyonukuliwa na Senyamanza (2015). Vansina anasema kuwa “kila wimbo, maigizo au hadithi inayoonyeshwa ni mpya, na kila utambaji ni mpya kama vile ambavyo katika hali halisi hakuna mtambaji wala mwigizaji anayeweza kukirudia kitendo kile kile alichokifanya hapo awali”

Katika utunzi wa tondozi wa sasa kinachobadilika ni kile ambacho jamii inakihitaji kwa wakati huo. Kinachosalia ni mahadhi, mdundo, uitikiaji, matumizi ya ala za muziki, viitikio ambavyo hushirikisha jamii na wasanii wenza huweza kubaki kama vilivyo. Tulichokibaini katika utafiti huu ni kuwa mabadiliko ya kiutunzi katika sanaa ya tondozi na kazi nyingine yoyote ya fasihi hutegemea sana matukio yaliyopo katika jamii. Mulokozi (1996) anasema kuwa fasihi simulizi ni sanaa inayopita isiyofungiwa katika umbo wala matini maalum. Hii inadhihirika pale ambapo tunaona kuwa fasihi simulizi hupitia katika michakato mingi ya mabadiliko hadi sasa. Hivyo basi kwa kadri mazingira yanavyobadilika, hata mambo yanayosimuliwa katika kazi za fasihi hubadilika. Fasihi ilianza pale binadamu alipoanza kuishi na kupambana na mazingira yake hivyo hata kazi za sanaa nazo zilisimuliwa na kuakisi jamii ya wakati huo.

Wanaubadilikaji mpya wanaamini kuwa viumbe hai hukua na kubadilika. Viumbe hai hivyo ndivyo vyenye kusana kazi za fasihi na kwa kuwa vinabadilika, hata mawazo yao tunategemea yawe yanabadilika. Mfano mahojiano yaliyofanyika tarehe 13 mwezi Novemba 2016, Msanii Mwakitwange kutoka Ipinda anasema kuwa, walianza kazi ya kughani na kuimba tondozi toka wakiwa vijana, walichokitunga kwa wakati huo kilikuwa kile wanachokiona na kilichotukia katika jamii yao. Kwasasa anasema jamii imebadilika kabisa hivyo na wao wanajitahidi kutunga kulingana na jamii hiyo. Mzee huyu anasema kuwa;

Tulipokuwa tunaimba wimbo ule wa *Akalulu ka nfyele* (kigelegele cha mtoto mchanga), jamii yetu ilikuwa inafanya biashara na Wakisi na Wakinga. Wakinga walibeba vyungu kutoka kwao na kuleta kwetu tubadilishane na chakula. Lakini kwasasa Wakinga ndiyo wafanya biashara wakubwa na wameacha kazi ya kubeba vyungu kwasasa wanamiliki

maduka makubwa mjini, hivyo tukitunga sasa tutawasifia kwa kazi wanazofanya.

Hivyo basi utunzi wa tondozi kama ilivyokuwa tangu awali unabadilika na kuendana na mazingira, matukio na mahitaji ya jamii kwa wakati huo na hayo ndiyo yanayosababisha upya katika kazi ya sanaa.

5.4.2 Utendaji wa Tondozi katika Awamu ya Ubepari

Fasihi simulizi ni fasihi iliyojaa utendaji, hivyo basi utendaji ni moja ya sifa kuu inayoitambulisha fasihi simulizi. Utendaji ndiyo huifanya fasihi simulizi kuwa hai. Kuna dhana zingine ambazo katika fasihi simulizi haziwezi kupatikana nje ya utendaji wake, mfano huzuni, furaha, hasira, nakadhalika. Mukstadha wa utendaji wa tondozi huipa hadhira maudhui mapya hata kama hadhira hiyo imewahi kuusikia wimbo huo mahali pengine, hii inatokana na kwamba utendaji pia hutegemea sana fanani anaongea nini, na nani na wakati gani.

Utendaji wa awamu za awali ulitegemea wasanii wenyewe, wanasifia nini kwa kile ambacho wao kama wasanii wameona kuwa kinafaa kufanyiwa hivyo. Mfumo wa kibepari umeinyima uhuru sanaa hii kutenda kile wanachopaswa kutenda kama wasanii. Wasanii hupangiwa nini wanatakiwa kutenda kufuatana na waandaaji wa tukio. kwa hiyo vifaa vya utendaji kama vile maleba na vifaa vingine huandaliwa na waandaaji wa tukio na si wasanii.

Wasanii wa awamu hii wanategemea jamii ya wakati huo inahitaji nini, na kwasababu sanaa iko katika mfumo wa kifedha kuliko kudumisha utamaduni kuna mambo ambayo yangetakiwa kuwepo lakini mdhamini akaona si wakati sahihi katika

sehemu hiyo kitu hicho kiwepo. Mfano katika tamasha la nyimbo za asili lililofanyika tarehe 9-10 mwezi wa kumi 2016 lililoandaliwa na mheshimiwa Tulia, wasanii walipangiwa muda maalum wa kuimba jukwaani. Tulipomuuliza msanii Uswege kutoka kijiji cha Itete alisema, “Tulipewa dakika tano za kuwa jukwaani hivyo kuna vituambavyotulitakiwa kuviacha ambavyo vingewezakupendezesha kazi zetu.

Katika uimbaji tuliozoea huwatunakuwa na nyimbo zenye mbwembwenyingi, na ndiyomsingi mkubwa wa fasihi simulizi ili kuipa uhai. Lakini kwa kuwa wasimamizi wamesema na wametupangia mudamfupi, hatuna jinsi na kwa vile tumekuja kwenye mashindano hatunabudi kufuata muandaaji anataka nini.”

Sanaa ya awamu hii ni sanaa ambayo siyo kwa ajili ya burudani, bali kwa ajili ya kipato. Sanaa ya awamu hii imeitenga jamii ambayo ilikuwa inajipatia burudani bure bila malipo yoyote. Mfano tulipowahoji baadhi ya wazee mnamo tarehe 13 mwezi Novemba 2016 ambao ni wasanii toka awamu za nyuma, msanii Andende Mwakitwange kutoka kijiji cha Ipinda Kyela alikuwa na haya ya kusema;

Tulipokuwa vijana tunafanya kazi hii ya kuimba tulikuwa tunaimba jioni wakati wa mapumziko baada ya kazi ngumu za mchana kutwa, tuliimba kwenye maeneo ya vilabu vya pombe kwa ajili ya burudani na kujiliwaza baada ya kazi ngumu. Tulipokuwa tukienda kwenye mashindano (*mipalano*) kulikuwa hakuna malipo yoyote. Lakini kwa sasa kuna mabadiliko makubwa ambapo sanaa hii imekuwa sehemu ya ajira.

Awamu hii ni awamu ya mfumo wa vyama vingi, hivyo wasanii wengi wamejigawa katika vyama hivyo. Mfumo wa vyama umekuwa na athari sana katika uimbaji, wasanii wengi wamekuwa wakiimba tondozi zao katika majukwaa ya kisiasa wakisifu vyama vyao. Kwa hiyo wasanii wengi wanatumika kama wapiga kampeni.

5.4.2.1 Mukstadha wa Tondozi katika Awamu yaUtandawazi

Kwa mujibu wa TUKI (2004), mukstadha ni mazingira au hali ambamo tukio au jambo hutendeka. Kwa kawaida kazi ya fasihi simulizi hutegemea sana mukstadha wa utendekaji wa jambo fulani. Mukstadha wa utendekaji wa tukio fulani waweza kubadili mwelekeo wa kazi nzima na ujumbe uliomo katika kazi husika. Mabadiliko ya kifani kama vile maleba, midundo, utambaji na wakati mwingine jukwaa huweza kubadili aina ya maudhui.

Mukstadha huamua msanii aimbe nini na kwa mtindo gani, mfano mukstadha wa msibani, harusini na hata sehemu zingine za burudani au huzuni. Kipindi cha awali yaani katika awamu zilizotangulia katika mukstadha wa msiba tondozi ziliimbwa papo kwa papo, matukio ya msiba yaliamua fanani aimbe nini, mtazamo wa kiuajumi wa awamu hizo ulikuwa tofauti na awamu hii. Awamu ya utandawazi ambayo sanaa imekuwa sehemu ya biashara, tondozi za msiba huwa zimerekodiwa, hivyo waombolezaji huwa wanafarijiwa kwa nyimbo zilizorekodiwa na kukodiwa kwa gharama, kwa kuwa katika mfumo wa utandawazi hakuna kitu cha bure, kila kilichofanywa na mtu kilitakiwa kulipiwa. Kutokana na maendeleo mukstadha wa majumbani umebadilika na kuwa kwenye majukwaa ili watu waweze kupata kipato na kutuzwa. Mukstadha wa matukio mbalimbali kama vile harusi, msiba, ibada za miungu na matukio mengine ya kijamii kijadi na kitaifa yamekuwa na mabadiliko makubwa.

Kwa mukstadha wa utafiti twaweza kusema ni mabadiliko, lakini yaliyopoteza mashiko ya mukstadha halisi wa tukio kwa wakati fulani. Awamu hii mukstadha wa utendaji wa tondozi hutegemea sana mahitaji na matakwa ya waandaji. Hivyo msanii

anabanwa na mahitaji ya waandaaji wa tukio na kwasababu ni fedha anapaswa kuchangamkia fursa hiyo.

5.4.2.2 Jukwaa la Tondozi ya Utandawazi

Katika awamu ya utandawazi jukwaa linakuwa limeandaliwa, tofauti na jukwaa la awamu zilizotangulia ambazo jukwaa lilikuwa popote na lilikuwa halina maandalizi. Katika kipindi hiki cha soko huria uimbaji unafanywa kama biashara hivyo watambaji wanapanda jukwaani na kulipwa. Vikundi hushindanishwa katika majukwaa ili kuweza kuingiza kipato. Mfano tarehe 9-10 mwezi wa kumi 2016 kulikuwa na mashindano yaliyoandaliwa na Mheshimiwa Tulia Mwansansu katika wilaya ya Rungwe ambapo alikutanisha vikundi mbalimbali vya wasanii katika wilaya ya Rungwe katika mji wa Tukuyu. Jukwaa la kisasa liliandaliwa kwa ajili ya mashindano hayo. Lakini ilionekana kuwa jukwaa hili ni geni kwa sababu wengi wamezoea majukwaa yale ya asili, kitu ambacho kwenye matumizi ya jukwaa ilikuwa ngumu hivyo wasanii na vikundi vingi kushindwa kutawala jukwaa.

Kielelezo Na. 5. 5: Jukwaa la Kisasa

Chanzo: Mtafiti, 2016

Mwonekano wa jukwaa lililotumika wakati wa tamasha la ngoma za asili wilayani Rungwe (chanzo mtafiti tarehe 9/9/2016).

Kielelezo Na. 5.6: Waimbaji wa Ngoma Wakilikabili Jukwaa

Chanzo: Mashindano ya Ngoma za Asili, 2016

Kikundi cha ngoma kijiji cha Kasanga wilayani Rungwe wakilikabili jukwaa la kisasa (Chanzo mashindano ya ngoma za asili oktoba 2016)

5.4.2.3 Hadhira ya Tondozi

Hadhira ni walengwa wa kazi husika ya kibunifu (Senyamanza, 2016). Hadhira ya tondozi ni mwanajamii yeyote. Kwa kawaida hadhira ya fasihi simulizi hususani ya tondozi ilikuwa ni hadhira shiriki. Wakati huu hadhira imepanuka sana ingawa hadhira kubwa ya wakati huu si shiriki, ni mara chache sana hadhira ya sasa kuwa shiriki kwa sababu ya ulimwengu wenyewe ulivyo. Kwa sasa tondozi huimbwa na kughanwa katika maeneo mbalimbali na hata katika vyombo vya habari mfano vituo

vya redio. Tondozi nyingine kwa sasa zimerekodiwa katika kanda za kaseti, sidii na katika vifaa vingine vya kielektroniki. Kwa ujumla watu wengi wanakuwa na majukumu yao kwa muda mwingi hivyo hupata muda wa kupumzika nyakati za jioni au hata usiku hivyo hutumia kanda za vinasa sauti na sidii.

Kwa upande mwingine hadhira ya fasihi simulizi kwasasa imepanuka sana. Watu wanaosikiliza nyimbo na ghani hizi si wale walioko eneo moja kama ilivyokuwa awali, ambapo hadhira na fanani walitakiwa kuwa katika eneo moja kwa wakati mmoja ili kuweza kufikisha ujumbe kwa hadhira yake. Katika awamu hii kila mtu huweza kuwa amekaa nyumbani kwake na kuweka sidii ili kuangalia au kusikiliza nyimbo na ghani hizo. Dunia imekuwa kama kijiji katika utandawazi, hivyo duniani kote huweza kuangalia na kusikiliza nyimbo kutoka katika jamii nyingine.

5.4.2.4 Mavazi

Mavazi ni kipengele kimojawapo cha kifani katika fasihi simulizi na fasihi kwa jumla. Mavazi yana mchango mkubwa sana katika suala zima la usanii. Katika hali ya kawaida mavazi ni suala la kawaida kwa mwanadamu lakini mavazi ya kisanii ni yale yaliyozidi mipaka. Mfano kwa hali ya kawaida kwa maisha ya sasa hatutegemei kukuta mtu amevaa ngozi au magome ya miti akitembea barabarani kwa sababu katika dunia hii tunayoishi mavazi ni mengi ya kila aina. Lakini kwa kipindi cha ujima mavazi haya yalivaliwa na jamii hivyo ilikuwa ni jambo la kawaida.

Mavazi ya kila aina yanatumika katika sanaa ya tondozi kulingana na vionjo vya msanii, lakini hata mahitaji ya soko na wadhamini wa sanaa hiyo ambayo kwasasa iko kiutandawazi. Ni jambo la kawaida kumkuta msanii amevaa vazi la aina yoyote

katika karne hii. Kwa mfano picha hii inamwonyesha msanii Asamisye akiwa anaghani na vazi la kawaida linalopendwa na vijana wengi, yaani t-shirt na jeans.

Kielelezo Na. 5.7: Mavazi katika Sanaa ya Utandawazi

Chanzo: Mashindano ya Ngoma za Asili Wilayani Rungwe

Msanii Asamisye akiwa anaghani tarehe nane mwezi wa sita mwaka 2016 katika kijiji cha Iponjola wilayani Rungwe akiwa katika vazi la kawaida (chanzo mtafiti). Kwahiyo sanaa ya tondozi ya awamu hii haina mavazi maalumu, mavazi hutegemea sana muktadha wa uwasilishaji na mahitaji ya mdhamini hasa kipindi hiki cha utandawazi. Msanii Asamisye kutoka Bujesi alipohojiwa tarehe nane mwezi wa sita 2016 kuhusu mavazi tofauti tofauti aliyonayo, alikuwa na haya ya kusema.

Mimi nina mavazi ya aina nyingi ambayo nimeyatumia wakati wa matukio mbalimbali. Ninachoangalia mimi si mavazi bali naangalia wananilipaje kulingana na kazi zao, huwa wanatupa mavazi ya kuvaa yanayohusiana na kile wanachokifanya kwa siku hiyo. Mavazi ya asili huwa tunatumia wakati tunapokuwa kwenye mikusanyiko ya kijamii.

Mavazi ya kisanii yanabadilika kulingana na muktadha. Mavazi yanavaliwa kulingana na mdhamini wa siku hiyo kwa ajili ya kuuza sifa ya tukio husika, kwa mfano katika tamasha aliloandaa mheshimiwa Tulia Akson wasanii wengi walivaa fulanazilizoandikwa Tulia, lakini pia walivaa vibandiko vyenye Kamba shingoni vyenye jina la mheshimiwa Tulia. Katika tamasha hili jina lake lilitumika kwa sababu yeye ndiye aliyeandaa na kutafuta wadhamini waliogharamia tamasha hilo.

Kielelezo Na. 5.8: Mavazi Katika Sanaa ya Kibepari

Chanzo: Mashindano ya Ngoma za Asili Wilayani Rungwe

Wasanii Andende Mwakitwange kulia, Singasipa Mwandulusya katikati na Daimoni kushoto wakiwa kwenye tamasha tarehe tisa mpaka kumi mwezi wa kumi 2016 katika viwanja vya Tukuyu mjini wilyani Rungwe (chanzo mtafiti katika tamasha la nyimo za asili).

Tondozi haziimbwi katika kampeni tu, bali hata katika matangazo mbalimbali ya kibiashara, mfano makampuni fulani yanapotangaza biashara zao wasanii inawabidi kuvaa mavazi ya kampuni husika. Hivyo mavazi ya asili hayatumiki sana katika awamu hii, isipokuwa kunapokuwa na matukio ya kijamii ndipo mavazi ya asili hutumika. Kwa mfano picha hiyo ambayo ilipigwa wakati wa tamasha hilo lililoandaliwa na Mheshimiwa Tulia. Katika utafiti huu tumegundua kuwa hata nyimbo nyingi zilikuwa zinaimbwa na kumchombeza Mheshimiwa Tulia ingawa viongozi wengi walikuwepo kwasababu yeye alikuwa ni muhusika mkuu katika uandaaji wa tamasha hilo.

5.4.2.5 Vifaa vya Utendaji

Kwa upande wa vifaa, tondozi hutumia vifaa mbalimbali wakati wa kuimba, lakini pia matumizi ya vifaa hutegemea sana msanii/wasanii wenyewe. Tangu awali vifaa hivyo huwa ni mahindi makavu yaliyopukuchuliwa ambayo huwekwa ndani ya sufuria na kuchezesha, sufuria, chungu, ngoma, filimbi, zeze, marimba, vyuma chakavu nakadhalika. Vifaa hivi vimekuwa vikitumika kwa muda mrefu yaani tangu awamu ya kabla ya ukoloni mpaka awamu hii ya utandawazi bado vinatumika ingawa vimeboreshwa zaidi.

5.4.2.6 Matumizi ya Lugha

Lugha ni mfumo wa sauti za nasibu zinazotumiwa na watu wa jamii fulani wenye utamaduni unaofanana kuwasiliana (Wamitila, 2003). Nje ya mawasiliano, lugha ina dhima nyingi. Lugha ina nafasi nyingi. Lugha ndiyo inayotofautisha fasihi na sanaa nyingine kama udarizi, uchoraji na ufinyanzi. Lugha ni nyenzo kuu katika kazi ya fasihi. Katika mfumo huu wa kibepari hasa katika sanaa hii ya tondozi lugha ni

kipengele kingine chenye umuhimu mkubwa. Mfano mashairi ya kusifu ni tofauti na mashairi mengine hasa katika fani hususani lugha. Lugha yake ni tofauti kabisa na lugha ya kinathari. Katika ubora wa mashairi haya matumizi ya maneno ya kale yanaboresha ushairi. Katika tondozi kuna mpangilio wa maneno ambao ni wa kipekee kabisa. Matumizi ya nahau na sifa zilizoboreshwa na virai vya sifa inamaanisha upekee wa matumizi ya lugha katika tondozi. Hapa tumejadili vipengele sauti na vijisauti, usanii, matumizi ya tamathali za semi, matumizi ya taswira na matumizi ya ishara.

(i) Matumizi ya Sauti na Vijisauti

Sauti ni kipengele muhimu sana katika uimbaji wa tondozi. Sauti ni kivutio kikubwa sana katika sanaa ya uimbaji. Mpangilio mzuri wa sauti ndiyo kivutio kikubwa katika sanaa hii ya uimbaji. Senyamanza (2015) akimnukuu Senkoro (1987) anasema katika mfumo huu wa kibepari sauti zilikuwa nzuri kusikilizwa ziliuzwa kama bidhaa nyingine wakati wa mfumo huu. Sauti iko kwa ajili ya kuongeza ladha katika sikio la msikilizaji. Mtunzi wa sauti na vijisauti katika sanaa hii ya tondozi ni sehemu ya sanaa husika, vijisauti kama vile miguno, mbinja na vijisauti vya ajabu ambavyo wakati mwingine huiga viumbe kadhaa kama ndege, wanyama nakadhalika hutumika kama njia ya kuongeza ladha masikioni.

(ii) Usanii wa Tondozi katika Awamu ya Utandawazi

Usanii ni ufundi uliotumika katika ujenzi wa kazi fulani na kuifanya ionekane jinsi ilivyo. Usanii ni mvuto, mnato na mguso fulani wa kazi husika. Usanii ndiyo huifanya kazi hiyo ihuzunishe au ifurahishe. Usanii katika mfumo huu wa utandawazi hujidhihirisha sana katika nguvu ya ushindani iliyopo kiuchumi, kijamii, na

kiteknolojia. Usanii huu hujidhihirisha katika matumizi ya lugha, mavazi, taswira na ishara na matumizi ya viungo vya mwili wakati wa utambaji. Katika vipengele hivi ndivyo watu huamua kuhusu uzuri na ubaya wa kazi fulani, ingawa uzuri na ubaya wa kazi fulani hutegemea sana mahitaji na muktadha wa awamu husika, ujumi wa awamu husika ndiyo huweza kuamua thamani ya kiujumi ya sanaa husika.

Kukua kwa sayansi na teknolojia pia kumeifanya sanaa ya awamu hii kukua pia. Kwa hiyo kiwango cha usanii cha awamu ya ubepari kina maendeleo makubwa kulingana na vifaa vinavyotumika, lugha inayotumika awamu hii ina mwingiliano mkubwa wa kijamii (utandawazi) ambayo imeruhusu mwingiliano wa tamaduni, mwingiliano huu umefanya lugha na watumiaji wake kukomaa na kupanuka. Kwa hiyo wasanii wanaangalia ni kwa vipi lugha hiyo inakubalika katika kazi zao. Kutokana na hili tondozi za awamu hii zina mchanganyiko wa lugha za makabila, Kiswahili nahata lugha za kigeni. Msukumo huu umetanua hadhira ya tondozi na kuchukua eneo kubwa la kijiografia kuliko awali.

Kwa mfano tondozi hii iliyoimbwa na msanii Mwandwanga kutoka Chunya, ameiimba kwa lugha yenye mchanganyiko na Kiswahili, lakini lafudhi yake ni ya Kinyakyusa. Utaratibu wa uimbaji wa awamu hii umekuwa na mchanganyiko mkubwa sana. Usanii wa awamu hii unatumia lugha ya kikabila kama sehemu ya kujitambulisha kwa hadhira. Lakini ni awamu ambayo inatazama watu wengi na si jamii moja. Kumekuwa na ukatikati katika sanaa hii, hivyo kuwa na vionjo mchanganyiko na kuifanya ile ladha ya asili hii kubadilika. Msanii wa awamu hii anafikiria zaidi kipato kuliko sanaa kwa ajili ya jamii.

Jedwali Na. 5.11:Tondozi Inayomsifu Rais Nelson Mandela

1.	Raisi Nelson Mandela aaah x 2
2.	Alisema lugha moja ya kutisha
3.	Bhudalamina laiza Mandela Laiza amina
4.	Ni makosa kabisa kunyanyasa mtoto wa mwenzio anapotaka haki yake
5.	Nelson alitaka haki katika nchi yake, aliongoza nchi yake salama bila kumwaga damu
6.	Shukrani Nelson Mandela kwa kuongoza nchi salama bila kumwaga damu
7.	Shukrani kwa kuungana na mwenzio baba wa taifa hili Julius Nyerere alishatutoka
8.	Wewe upo ninasema, hata machozi yanidondoka

Kwa mfano katika jamii ya awali malipo yalikuwa pombe ambayo ilipatikana bure na iliandaliwa na mwanajamii yeyote, tofauti na sasa malipo ni pesa. Sanaa ya awamu ya utandawazi inalitazama soko kubwa kulingana na Watanzania wanahitaji nini kwa wakati huo. Hii imefanya hata wasanii wengi kuhama vijijini na kwenda mjini ambako sanaa iko kibiashara. Katika maeneo mengi ya vijijini sanaa ni kwaajili ya burudani wakati maeneo mengi ya mjini sanaa ni ajira.

(iii) Matumizi ya Tamathali za Semi

Tamathali za semi hutumiwa kueleza fungu la maneno au hata neno ambalo limegeuza maana yake ya kiurejezi au ya asili na kuwa na maana nyingine. Wellek na Warren (1949) wanasema kuwa lugha ya kitamathali huwa ni muhimu katika ujengaji na uimarishaji wa hisia kutokana na kwamba, hurejelea mbinu ambazo maana haziko wazi. Ushairi ni sanaa ambayo hutumia lugha kwa usanifu mkubwa, watunzi wengi wa mashairi hutumia kuyasema mengi kwa maneno machache, matumizi ya tamathali za semi huchukua nafasi muhimu katika uchanganuzi wa mtindo wa kazi yoyote ya kifasihi.

Matumizi ya tamathali za semi katika sanaa hii ya tondozi ni toka awamu za awali, ingawa katika awamu hii ya soko huria kipengele hiki kimeonyesha ukomavu kimatumizi. Hii imetokana na wasanii kuwa na uwezo mkubwa wa kumudu lugha zao na lugha zingine kutokana na mwingiliano wa kijamii, sitiari za majina pamoja usanii ambao hujengwa na tamathali hizo.

(iv) Takriri

Takriri ni kipengele ambacho hujitokeza sana katika tondozi. Msisitizo wa kitakriri katika tondozi ni urudiaji rudiaji wa baadhi ya maneno, sentensi au hata ubeti mzima wa shairi. Urudiaji rudiaji huu haujitokezi kwa bahati mbaya, bali msanii anakuwa amekusudia kitu fulani katika mrudio rudio huo. Wamitila (2002) anasema dhamira na maudhui ya kazi ya fasihi hukuzwa kwa njia mbalimbali, mojawapo kubwa ikiwa ni urudiaji ambao unaweza kujitokeza kwa mageuzo. Lastrade (1935) anasema kuwa, takriri ni kipengele kinachojitokeza sana katika sifa, ujitokezaji wa takriri katika mstari unasisitiza na kubeba ujumbe fulani. Lord (1971) akijiegemeza kwenye fasihi simulizi hasa ushairi simulizi anashadadia kwa kusema kuwa moja ya sifa ya ushairi simulizi ni uradidi.

Urudiaji unaweza kujitokeza kwa viwango mbali mbali. Inawezekana ikawa wa sauti, mizani, neno, kirai, kishazi, mstari au muundo wa kisintaksia. Katika tondozi kwa kiwango cha sauti, tunaona urudiaji katika takriri irabu, takriri konsonanti nakadhalika. Urudiaji unanafasi kubwa katika kuendeleza na kuimarisha wizani wa kazi ya fasihi. Hata hivyo hatutarajii urudiaji uwe ule ule, wa maneno yale yale ingawa kuna wakati katika takriri kwenye tondozi hufanana sana, lakini kunakuwa na vitu vilivyoongezeka ambavyo husaidia kuendeleza tukio au ujumbe

uliokusudiwa. Mfano tondozi hii iliyoimbwa na Wiliam Mwasantaja kutoka Busokelo.

Jedwali Na. 5.12:Tondozi Inayomsifu Mheshimiwa Mwandosya

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Mwandosya eheeee	Mwandosya eheeee
2.	Uju twatughele kumyabho Ndufilyo eheeeh	Ambaye tulikaa kwao Lufilyo eheeeh
3.	Alinkupota imbote eeheh	Akawa anatengeneza nyaya eeheh
4.	Une bho ndi mwana ndinini	Mimi nikiwa mtoto mdogo
5.	Oooh Mwandosya	Ooh Mwandosya
6.	Une bho ndi mwana ndinini eeheee	Mimi nikiwa mtoto mdogo
7.	Ndikuti ikupota imbote sya fiki	Nikawa najiuliza kuwa anatengeneza waya kwa ajili ya nini
8.	Ndikulalusya kubhandu	Nikawa nawauliza watu
9.	Une bho ngasyaghanya	Mimi nikiwa sielewi
10.	Bhalinkuti ngimba bhumeme	Wakawa wanasema kumbe ni umeme
11.	Ahaaa ngimba bhumeme x 6	Aahaa kumbe ni umeme x 6
12.	Gwe mbunge Mwandosya	We mbunge Mwandosya
13.	Ugwe gwe utwelwisye kumaso gwe mbunge	Wewe uliyetusafisha usoni mbunge
14.	Ugwe ubhatengenye abhana	Wewe uliyewatuliza watoto
15.	Gwe gwise gwa Mwandosya kyala akutule	Wewe baba yake Mwandosya Mungu akusaidie
16.	Gwe nna gwa Mwandosya kyala akutule	Wewe mama yake Mwandosya Mungu akusaidie
17.	Aahaaa kyala akutule	Aahaa Mungu akusaidie
18.	Gwe mbunge	Wewe Mbunge
19.	Ingamu jhako jikemesigwegwe	Jina lako litukuzwe
20.	Aahaaa jikemesigwegwe	Aahaaa litukuzwe

Mofokeng (1945) anasema motifu ya takriri inatumika mara kwa mara, lakini ni kwa ajili ya kuweka msisitizo, hata kama takriri ya mstari kwa mstari ni ya maneno tofauti. Kuna wakati marudio hufanana sana lakini katika fungu la maneno na mkazo

wa shada katika uimbaji kuna vitu vinaongezeka ambavyo husaidia kuendeleza tukio au tendo. Mfano mstari wa kumi, mstari wa kumi na moja na mstari wa kumi na saba kuna mrudio unaofanana ingawa ukisikiliza uimbaji wake unaona kuwa kuna utofauti wa mkazo wa maneno yanayorudiwa.

(v) Usambamba

Dhana ya usambamba ni dhana muhimu sana katika ushairi. Wamitila (2003:309) anafasili usambamba kuwa ni mbinu ambayo msanii hutumia vipashio ambavyo huweza kuwa katika ngazi ya kisintaksia kwa namna ya kurudiarudia. Usambamba hutokea sana katika tungo za fasihi simulizi au tungo ambazo zimeegemezwa katika fasihi simulizi. Usambamba ni aina ya takriri ambapo mistari au mawazo yanarudiwa ili kuleta mfanano wa kimapigo au kimawazo (Kahigi na Mulokozi, 1979: Cuddon, 1998). Usambamba ni mbinu ambayo msanii anayarudia maneno fulani kwa muundo mwingine tofauti.

Kimsingi urudiaji huu waweza kujitokeza katika viwango vya kisintaksia, virai, vishazi au sentensi, vipashio vya kisintaksia vyaweza kuleta maana sawa. Usambamba waweza kuwa aina mbalimbali yaani usambamba wa kisintaksia, Usambamba wa kisemantiki, usambamba wa kidhamira, usambamba wa kiusawe nakadhalika (Wamitila, 2003). Vilevile usambamba hutumika ili kisisitiza maudhui fulani yaliyokusudiwa, kulainisha matini husika, kuipamba kazi husika na kuimarisha uelewa na matini husika. Aidha Kahigi na Mulokozi (1979) na Cuddon, 1998 wanabainisha kuwa usambamba ni mojawapo ya sifa muhimu sana katika ushairi simulizi. Mfano tondozi hii kutoka kijiji cha Lukasi:

Jedwali Na. 5.13:Tondozi Inayohusu Mwanamke Mzuri

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ndaga fijo Mwandosya	Asante sana Mwandosya
2.	Joooh joooh	Jooh jooh
3.	Ukajhobhe fijho pakuti twapalamene kusipitali	ukaelezee kuwa tulikuwa majirani hospitali
4.	Bhali pa kulwasya abhandu	Wako kuuguza watu
5.	Jwani ammenye Tala	Nani anamfahamu Tala
6.	Jwani ammenye Tala	Nani anamfahamu Tala
7.	Ijajhaah (gwe jwani ammenye Tala)	Ijajaah (jamani nani anamfahamu Tala)
8.	Jwani ammenye Tala	Nani anamfahamu Tala
9.	Joune nummenye Tala, to tukikulu utukundwe	Mimi namfahamu Tala, ndiyo tule twanamke tunatopendwa
10.	Utu tukupijha mbibhi mbimbhi	tunatopika harakaharaka
11.	Indeko nyumba sili ngende ndupu	Vyungu ndani vyote vimemeguka
12.	Nongwa jha lwipulo pulo akana ka bhisilya	Sababu ya kuhangaika hangaika mtoto wa ng'ambo
13.	Joooooh joooooh joooooh	Joooooh jooh jooh
14.	Jwani ammenye Tala	Nani anamfahamu Tala
15.	Jwani ammenye Tala mweee	Nani anamfahamu Tala jamani
16.	Jwani ammenye Tala	Nani anamfahamu Tala
17.	To tukikulu utukundwe	Ndiyo twanamke tunatopendwa
18.	Twabhapija mbibhi mbibhi	Tunapika harakaharaka
19.	Alingalyapo ifya mbengwe	Ili mume asile chakula cha mke anayemchukia
20.	Indeko nyumba sili ngende ndupu	Vyungu ndani vimemeguka meguka
21.	Kunongwa jha lwipulo akana ka bhisilya	Sababu ya kuhangaika hangaika mtoto wa watu wa ng'ambo
22.	Ka bhi silya akana ka bhi silya	Mtoto wa ng'ambo mtoto wa ng'ambo
23.	Akana ka bhisilya eeeh eeeh eeeh ijhajha	Katoto ka watu wan g'ambo eeeh eeeh ijaja
24.	Kughonile kukajha, jhighonile ifumbi, ughonile maendeleo	Nyumbani hawajambo, haijambo vumbi, hujambo maendeleo

Katika tondozi hii tunaona usambamba wa kisemantiki na kidhamira umetumika sana. Katika mstari wa tano mpaka wa nane umejitokeza usambamba wa kidhamira

anaposisitiza kuwa nani anamfahamu Tala, ni usambamba wa kidhamira. Kuna usambamba wa kisintaksia katika mistari ya kumi na tatu mpaka kumi na nane. Matumizi ya usambamba pia yanautambulisha utanzu huu kuwa ni fasihi simulizi, kwa sababu sifa mojawapo ya ushairi simulizi ni kuwa na kipengele kama hiki.

(vi) Matumizi ya Viingizi na Vihisishi

Viingizi/vihisishi ni maneno ambayo hutumiwa kuwakilisha hisia fulani. Matumizi ya viingizi na vihisishi katika tondozi hutumiwa sana na wasanii, hutumika kwa ajili ya kuonyesha hisia fulani alizonazo msanii. Kuna viingizi/vihisishi vya aina nyingi, kuna vihisishi vya furaha, huzuni, mshituko, mshangao nakadhalika. Katika kila jamii kuna namna tofauti ya matumizi ya viingizi hivi na vinakuwa vinamaanisha kitu fulani katika muktadha wa utokeaji wa tukio. Ushairi huu ni simulizi sana kuliko kuandikwa, na unategemea sana namna unavyowasilisha na kughanwa/kuimbwa katika aina fulani ya tukio/muktadha na wale waliolengwa kusikiliza yaani hadhira husika.

Katika utafiti wetu tumbaini kuwa ushairi huu unatambwa kwa sauti ya juu kuliko aina nyingine ya ushairi, lakini kuna mtuo wa utamkaji ili kumpa mtuo msanii. Kuna wakati mwingine msanii huwa na mtu ambaye huwa anamsaidia wakati wa mtuo, msaidizi wake huwa anaingiza sauti fulani za kughuna na kukoleza yale maneno ambayo msanii huwa ameyatamka. Mfano tulipokuwa tunakusanya data katika jijiji cha Bujesi mwezi wa sita 2016 tulikutana na msanii Asamisye Kasiba ambaye alisema kuwa msaidizi wake ambaye anajulikana kwa jina la Mwabwalwa hayupo hivyo haitampa raha katika uimbaji wake. Msanii huyu aliimba akiwa akiwa pekee yake, lakini tuliporudi kwa mara ya pili tulimkuta Mwabwalwa ambaye aliimba

pamojanaye, wakati huu aliimba kwa ufanisi mkubwa sana. Hapa chini ni msanii Asamisye na msaidizi wake Mwabwalwa.

Kielelezo Na. 5.9: Wasanii Wakiimba kwa Kupokezana

Chanzo: Data za Utafiti, 2016

Kulia ni bwana Asamisye wa kijiji cha Bujesi eneo la K.K. Wilayani Rungwe na kushoto kwake ni msaidizi wake Mwabwala (chanzo ni data za utafiti Juni 2016).

(vii) Sitiari za Majina

Katika mjadala wa sitiari za majina Cook (1931 : 230) anasema;

The Bantu praise poems are largely built up of a series of praise names and praise verses. Their praise names can either category terms or individual term.

...sifo za Kibantu nyingi zimejengwa katika mfumo wa majina ya kusifu na mashairi ya kusifu. Majina ya kusifu yanaweza kuwa ya kijamii au ya mtu binafsi.

Sitiari ni tamathali inayoeleza kitu kimoja kwa kutumia kingine. Majina haya ya kusifu mara nyingi hulinganishwa na kitu fulani au mnyama fulani. Majina ya kijamii yanayotumika huwa yanafahamika na jamii hiyo. Mfano katika jamii ya Watswana kuna jamii ilijulikana kama *Mokzvena* ambalo ni jina lilitokana na mnyama mamba ajulikanaye kama *kwena* kwa hiyo jamii hiyo inajulikana kama *Mokzvena* kwasababu wanashabihiana na sifa za mnyama mamba kulingana na matendo ya tabia hizo. Hivyo upeanaji wa majina ya kusifu unalinganishwa moja kwa moja na sifa za kitu fulani au mnyama fulani kulingana na jamii hiyo inaamini nini au inachukuliaje mnyama huyo au kitu hicho. Wanyama wana thamani tofauti katika jamii mbalimbali.

Wasanii wa tondozi katika awamu hii ya upebari wana majina yao ya kisanii. Majina hayo mengine walijipa wenyewe na mengine wametungiwa na wanajamii kutokana na sifa za kisanii walizonazo. Kwa mfano wasanii hawa tuliowahoji kuhusu majina ya kisanii waliyonayo, walisema kwamba majina hayo walipewa na watu kulingana na vipaji vyao walivyonavyo na sifa walizonazo katika fani hii ya uimbaji.

Sitiari zinazotumika katika majina ya sanaa ya tondozi ni yale ya kusifia, ni tofauti na majina tuliyoyazoea. Sitiari inayotumika hapa ni ile ya kijazanda, yaani yenye kujenga picha akilini mwa msikilizaji au msomaji. Ni ile sitiari inayofananisha vitu viwili tofauti huku kimoja kikipewa sifa ya kitu kingine ambacho sifa, tabia na uwezo vimefananishwa na mtu huyo. Mfano katika jamii tuliyoitafiti mtu anaweza akapewa jina la *ingambaku*: *ingambaku* ni ng'ombe dume mwenye nguvu, hata wanapoenda kupeleka mahari kwa wanawake lazima wapeleke *ingambaku*. Kwa hiyo ni ngo'mbe dume anayethaminiwa sana katika jamii ya Wanyakyusa.

Ukianza kuangalia majina ya awamu hii ya ubepari yana tofauti sana na majina ya awamu zilizotangulia. Upeanaji wa majina haufuati sana sifa za wanyama, bali hutegemea sana sifa ya jambo ambalo limeibuka na kusifika sana katika jamii, au jina la msanii fulani aliyeko nje ya nchi.

(viii) Wizani Katika Tondozi

Katika suala la wizani katika ushairi hujidhihirisha na kukuzwa na vina na mizani na mipangilio ya sauti ya mishororo na vipande. Ushairi simulizi ambao ni ushairi mkongwe si lazima ufuata urari wa vina na mizani. Harries(1962) anasema kuwa, ushairi usiofuata urari wa vina na mizani ndiyo ushairi kuliko unaofuata kanuni hizo. Katika uchunguzi wa wizani lazima uzingatie uhalisi uliopo katika shairi. Baadhi ya vipengele vya kimsingi vya wizani ni shada au mkazo, usilabishaji sauti, mpangilio wa mishororo, fahiwa na mizani. Tondozi zimekuwa zikighanwa na kuimbwa tofauti na aina nyingine ya ushairi mkazo na shada zinadhihirika wakati wa usikilizaji na usomaji. Mpangilio wa mishororo katika tondozi hauna wizani maalum na ndiyo maana baadhi ya mishororo huwa mirefu. Urefu wa mishororo hii unategemea sana msanii anaweka mkazo kwenye mishororo gani ambao ndiyo umebeba ujumbe.

(ix) Matumizi ya Uhuishi au Tashihisi

Uhuishi ni mbinu ya kuvipa sifa viumbe visivyokuwa na uhai kama vile mawe, baiskeli na vitu vingine. Mbinu hii imeshamiri katika tungo nyingi za fasihi simulizi hasa katika nyimbo. Tondozi ni kati ya tungo ambazo zimetumia sana uhuishi, ndiyo maana Mulokozi (1996: 83) anasema kuwa, “maghani yenye kutondoza ni nyingi sana. Kitu chochote chaweza kusifiwa, mfano, jiwe, mlima, nchi, ng’ombe, mbuzi mnyama pori, samaki, motokaa, baiskeli, eropleni”. Vitu vinavyoweza kutondozwa

sana ni mifugo, ingawa sifa hizo huwa za kiistiara na zinatumia lugha ya mafumbo, sifa hizo zinakuwa zimekusudia binadamu. Katika tondozi hii iliyoimbwa na msanii Uswege inasifia mti wa matambiko, unaojulikana kwa jina la *Imbanda jha Mungujhubwaje*

Jedwali Na. 5.14:Tondozi Inayohusu Mti wa Matambiko

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Nine, nine eeeh x4	Mimi, mimi eeeh x 4
2.	Bhajhubha mwe mupimbile indwanga	Kina mama muliobeba mashoka
3.	Linga musumwike mo nkisitu	Kama mnaenda msituni
4.	Mbelile mbabhule x 2	Naomba niwaambie x 2
5.	Mwe pilika mbabhule	Sikia niwaambie
6.	Linga mwingile nkisitu eeeh x 2	Kama mkiingia msituni eeeh x 2
7.	Imipiki gyosa mukapateghe, mukamenyeghe	Miti yote mnaruhusiwa kuikata, kuipasua
8.	Mbelile mbabhule ne mwininu	Tafadhali naomba mimi mwenzenu
9.	Loli umpiki umpandapanda	Ila ule mti mpandapanda
10.	Ughu guli pakati pakisitu	Ule ambao uko kama mlingoti kwa urefu
11.	Unywamu kuli gyosa	Mkubwa kuliko yote
12.	Ughu guliti ndongoti ubhutali mumwanya	Ambao upo kama mlingoti kwa urefu
13.	Ghomma, napela, ghomma, ghomma	Hapana, tafadhali, hapana, hapana
14.	Pilika bha jubha mbabhule	Sikia akina mama niwaambie
15.	Namanga umpiki ghula ahaaa	Kwa sababu mti ule ahaaaa
16.	Umpiki ghula mwee	Mti ule jamani
17.	Gho gwene kisu	Ndiyo wenye mji
18.	Gho gwene kisu kya Mwakatapanya	Ndiyo wenye mji wa Mwakatapanya
19.	Gho gwene kisu kya Mulileghe	Ndiyo wenye mji wa Mulilege
20.	Gho gwene kisu kya Masomelu	Ndiyo weye mji wa Masomelu
21.	Mbabhule, eeheee	Niwaambie eehee
22.	Gwandile Mungujhubwajhe, kujeghe	Umeanzia Ngujubweje,

	kusoka Nkisondele	unaonekana mpaka Kisondele
23.	Ghusemile mpaka Nkatonya, Mwitula, Nkajhuki	Umesogea Katonya. Itula, Kayuki
24.	Gujhekusokela Mwalutete	Umefika mpaka Lutete
25.	Mwe bha jubha amupilikisye tasi	Ninyi akina mama sikilizeni kwanza
26.	Umpiki ghula mukakateghe si samba	Mti ule mkakatage matawi tu
27.	Ghuli pasima ni minine	Uko tofauti na miti mingine
28.	Keta ugwele isamba syandile nkikolo	Ona wenyewe matawi yameanzia kwenye shina
29.	Kangi syope sisya	Tena ni matawi ya ajabu
30.	Gutengile ngati nguku jhalamile	Umekaa kama kuku aliyeatamia
31.	Isamba inywamu sili malongo mabhili	Matawi makubwa yako ishirini
32.	Syope sipasiike isamba	Nayo yametoa matawi
33.	Mwe mupilikisye tasi mbabhule	Jamani sikilizeni kwanza niwaambie
34.	Ubhulongosi bwa mpiki ghula	Uongozi wa mti ule
35.	Ghoughu ghukulindila iminine	Ndiyo unaolinda miti mingine
36.	Gho ughu ghupela ifula	Ndiyo unaoleta mvua
37.	Gho ughu ghukusosya amisi	Ndiyo unaotoa maji
38.	Mbelile bha jubha mungajha kutumula!	Tafadhali kina mama msiukate!
39.	Loli mkapatileghe mkasopeghe indope	Ila mkaupalilie mkauwekee samadi
40.	Ugwe mama lwako	Wewe mama shauri yako
41.	Ugwe gwe tata lwako	Wewe baba shauri yako

Tondozi hii inasifia mti wa matambiko, lakini katika undani wake mti huu unamsifu kiongozi wa mila ambaye amelinganishwa na mti wa ibada wa sehemu hiyo. Sifa za mti huu zimetajwa katika tondozi hii. Mti huu umehaishwa na kupewa sifa za binadamu. Msanii anasema katika mstari wa kumi na saba mpaka ishirini na nne anasema, mti huo ndiyo wenye mji na ametaja majina ya maeneo na mipaka yake.

Mti huo umepewa sifa kuwa ni mti uletao mvua na maji hivyo wasiukate. Katika utafiti huu pi tumegundua kuwa, katika jamii ya Wanyakyusa kila chifu alikuwa na kazi yake ambayo alitakiwa kuifanya. Hivyo kulikuwa na machifu ambao walikuwa na kazi ya kuponya magonjwa endapo yanatokea katika jamii, wengine walikuwa machifu waliokuwa na kazi ya kulinda mji na wengine walikuwa na kazi ya kuleta mvua (Sekile, 2011). Kwahiyo hata katika tondozi hii chifu aliyesifiwa amepewa sifa ya kuleta mvua na maji katika mji. Mti huo katika mstari wa thelathini na nne na thelathini na tano umepewa sifa ya uongozi kuwa ni kiongozi mzuri na ndiyo mlinzi mkuu wa miti mingine, yaani viongozi wengine.

Katika sanaa ya tondozi sifa ya uhuishaji imekuwa na nafasi kubwa, tunaona hata katika tondozi hii mstari wa ishirini na nne mpaka thelathihini na moja, mti huu umehaishwa na kupewa sifa ya uzazi, (ambayo katika ujumi wa falsafa ya Kiafrika ilithaminiwa sana) kuwa umezaa sana kuanzia kwenye shina lake na kutoa matawi makubwa ishirini ambayo nayo yametoa matawi mengine hapa alikuwa anamaaisha kuwa kiongozi huyo amezaa watoto ishirini na watoto nao wamezaa watoto. Mti huu umepewa sifa ya kulea watoto vizuri, mstari wa thelathini na moja anaulinganisha mti huo na kuku anayeatamia mayai yake vizuri. Kwa hiyo basi uhaishaji humfanya msikilizaji aweze kujenga picha akilini mwake ambayo itamsaidia kuhusianisha na vitu vilivyopo katika jamii.

Sifa mojawapo ya tondozi ni kueleza historia ya jamii, Finnegan (1979:117) anasema kuwa, tondozi nyingi hurejelea matukio ya kihistoria ya kijamii, hivyo huhitaji mwenyeji kuweza kufasili lugha na ishara zinazotumika, nyingi sana, hutumia wanyama, vitu nakadhalika ambavyo hupewa uhai na hubeba sifa za binadamu. Sifa

ya uhuishaji katika wahusika wa fasihi simulizi ni ya muhimu. Senkoro (2006) anasema kuwa, kitu chochote chaweza kuwa muhusika katika fasihi simulizi lakini kinakuwa kinawakilisha matendo na tabia za wanadamu.

(x) Matumizi ya Semi

Tondozi imejifungamanisha sana na utumizi wa semi. Mulokozi (1996:35) anasema, semi ni kauli fupi fupi za kisanaaa zenye kubeba maana na mafunzo muhimu ya kijamii. Kwa kawaida ndani ya semi kuna methali, vitendawili, mafumbo misimu, lakabu nakadhalika. Tondozi zimekuwa zikitumia sana semi. Semi nyingi zinazotumika ni kwa ajili ya kuongeza vionjo vya kisanii na kutoa fundisho fulani kwa jamii.

Semi nyingi zinazotumika katika tondozi zinafuata sana jamii husika. Sifa moja inayoonekana katika lugha za binadamu, ni kasi iliyopo katika mabadiliko ya maneno na maana zake. Tunaposoma tondozi za kale tunakumbana na matumizi makubwa ya semi za kipindi kilichotangulia ambayo kwa kipindi cha sasa pengine yangeweza kuleta maana tofauti. Kimsingi msanii anaweza kutumia semi fulani akiwa na nia ya kuleta uhusiano fulani wa kihisia au kidhamira unaohusishwa na kipindi fulani kilichopita. Katika awamu hii ya utandawazi, semi nyingi zilizopo ni zile ambazo kwa sasa jamii ya awamu hii inatumia sanana inazielewa.

(xi) Matumizi ya Taswira

Dhana ya taswira hutumika kueleza neno, kirai au maelezo ambayo yanaunda picha fulani katika akili za msomaji. Taswira zaweza kuwa za kimaelezo, yaani maelezo fulani yakaunda picha au za kiishara (zinazounda picha ambayo inaashiria jambo

fulani au imeficha ujumbe mwingine). Taswira huweza kuundwa kwa matumizi ya tamathali za semi hasa tashibiha na sitiari, ingawa taswira nyingi ni taswira za uoni yaani zinamchochea msomaji au msikilizaji kuona picha fulani (Wamitila, 2003).

Ketsao (1988) anasema kuwa taswira ni matumizi ya lugha ambapo kitu kinachohusika katika maelezo kinawakilisha kitu kingine. Sifa muhimu ya taswira ni ule uhusiano uliopo baina ya maana hamishi ya neno na tungo hiyo; yaani uhusiano uliopo baina ya maana ya kawaida na ile ambayo inafananishwa nayo kwa ajili ya kuleta mvuto maalum. Kwa mfano tondozi iliyoimbwa na Mwandulusya kutoka Ipinda Kyela imetumia sana tashibiha na sitiari. Soma tondozi ukurasa wa 145.

Taswira nyingine huonekana katika mwonekano na matendo ya msanii wakati wa uimbaji/au ughanaji. Mambo mfano kama vile huzuni, furaha, mavazi, na vijisauti ambavyo hubainika wakati wa uwasilishaji huunda taswira ya aina fulani akilini mwa msikilizaji au msomaji. Taswira za matendo wakati mwingine ni ngumu kuziandika kulingana na kuwa baadhi ya vijisauti na matendo huwa huwezi kuviandika kwa kuwa lugha na herufi za kuviandika vijisauti na baadhi ya matendo hayo havipo.

(xii) Matumizi ya Lugha ya Picha na Ishara

Picha ni umbo la kitu au mtu lililoandikwa, kuchorwa au kupigwa chapa, ni taswira inayopatikana kutokana na kuvutiwa kwa kivuli cha kitu hicho. Ishara ni kijenzi cha picha fulani akilini mwa mpokeaji kutokana na kwamba mara zote ishara katika fasihi hutumiwa kueleza kitu fulani ambacho huwakilisha kitu kingine (Eagleton, 1996: 87). Lugha ya picha ni nomino jumuishi ya jazanda. Kwa mapana yake lugha ya picha inamaanisha kitu chochote katika kazi ya sanaa kinachoifanya hadhira

kupata picha akilini. Katika tondozi lugha ya picha inatumika kulinganisha kitu kimoja na kingine. Kuna aina mbili za lugha ya picha yaani sitiari na tashibiha. Katika lugha ya picha kunakuwa na ulinganishaji wa vitu viwili tofauti. Ulinganishaji huo unaipa picha hadhira Matumizi ya Lugha ya picha na ishara yamekuwa yakitumiwa sana na wasanii wa tondozi.

(xiii) Matumizi ya Ucheshi

Ucheshi unaweza kuelezwa kimsingi kama kitu ambacho humchochea au humfanya mtu acheke au apate hisia za kutamani kucheka (Ross,1998). Ucheshi ni dhana inayotumika kurejelea sifa ya vitu, hali, lugha au mazingira ya kuweza kuibua hisia za kuweza kucheka au uchangamshi wa watu.

Ponera (2010) anasema kuwa ucheshi unaweza ukaelezwa kwa kutumia nadharia mbalimbali ambazo huzua maana ambayo huwa tofauti na zile zipatikanazo katika mtazamo mwingine. Henri Bergson katika Kennedy na Gioia (2007: 1257) anasema kicheko ni mdhihirisho wa vionjo vinavyompendeza mtu, kwa kawaida vionjo hivyo huwa vimefichwa mwilini mwa mtu, hivyo huvidhihirisha kupitia kucheka. Pili kicheko ni aina ya ubezaji ioneshayo hisia za mtu. Mtu hupata hisia za mgongano wa fikra baina ya uhalisi wa uelewa wa jambo husika dhidi ya kile anachokiona, anachokisikia, anachokionja, anachokihisi au anachokinusa na kuhusiana na jambo hilo.

Wainaina (1999) amefafanua nyenzo zinazozaa ucheshi kuwa ni vijembe, futuhi, dhihaka na kejeli. Anasema nyenzo hizo zaweza kutumia kategoria yoyote ya maneno ili kujenga ucheshi na kusema kuwa hata misimu yaweza kutumika kujenga

ucheshi. Ucheshi huwa unaibua vicheko miongoni mwa wasikilizaji na wasomaji, lakini wakati huo huwa unapitisha ujumbe mzito kwa njia rahisi, ambapo hadhira huweza kuishia kucheka isipokuwa makini kuhuisha na ujumbe husika. Ucheshi huo unabuniwa na msanii wakati wa uwasilishaji kupitia mizaha, dhihaka na kejeli. Sengo (1975) akitoa maoni juu ya shairi la “Muadhama Richard Turnbull” lililoandikwa Shaaban Robert anaeleza jinsi Mwafrika alivyoumbiwa kuchekesha, Sengo anasema:

Kama kuna mtu aliye hodari wa kukejeli bila ya kujulikana kuwa anakejeli katika dunia hii ni Mwafrika ni kawaida yetu kutumia “muungwana” pahala pa “mshenzi” ustaarabu pahala pa “ushenzi” n.k.

Hii ni kweli, haya yanadhihirika sana katika maisha ya kawaida katika jamii zetu za Waswahili. Kwa mfano, ni mara nyingi twaona mkusanyiko wa watu katika viwanja au wakisimama barabarani kumsubiri kiongozi wa kitaifa au kimataifa. Viongozi hawa wawasilipo hupunga mkono kutoa hotuba kavukavu na kuondoka. Lakini hakuna hata anayelaumu bali huimba nyimbo za kuwasifu na kuwastarehesha ni vigumu kuamini kuwa hakuna mtu asiye chukizwa na hilo.

Wamitila (2008) anasema, dhana ya ucheshi katika fasihi yaweza kufungamanishwa na uhusika, mandhari, uteuzi na matumizi ya lugha na mazingira ya kazi husika. Katika ughanaji, na uimbaji wa tondozi ucheshi hujengwa kwa njia ya matendo ayafanyayo msanii jukwaani. Mavazi, ishara, kejeli, dhihaka, vijisauti na mapambo mengine yanaweza kusababisha hadhira ikacheka. Tondozi ya awamu ya utandawazi hutokana na kutazama kipato, hivyo msanii hulazimika kufanya manjonjo ili watu

wacheke, wafurahi na wakati huo wengine humtuza kwa ajili ya kuingiza kipato.

Senyamanza (2015) Akimnukuu Senkoro (2011: 26) anasema:

Ucheshi ni mbinu ya kifani ambayo wasanii huitumia katika kazi zao za fasihi kuzichekesha hadhira zao, au walau kuzifanya hadhira hizo zitabasamu. Mbinu hii ya ucheshi hutumiwa na wasanii kwa makusudi mbalimbali yanayo tofautiana. Mathalani wengine hutumia ucheshi ili kuwafurahisha wasomaji, wasikilizaji au watazamaji wa kazi zao. Wengine hutumia ucheshi ili kuiepushia uchovu hadhira ya kazi zao. Wako wasanii ambao hutumia ucheshi ili kujenga kejeli katika kazi zao.

Mbinu ya ucheshi imejitokeza sana katika uwasilishaji wa sanaa za Mwafrika, ni mbinu ambayo inamsaidia msanii kulainisha uwasilishaji wa mawazo bila kuwaudhi walengwa. Wasanii hutumia vijenzi vya ucheshi katika masuala muhimu na mazito yahusuyo maisha mfano masuala ya kifo, mifumo waitumiayo watu kupata vipato na mambo mengine yahusuyo falsafa ya maisha na mahusiano ya kijamii.

Kwa hiyo kwa kujua uzito wa mambo haya wasanii hutumia ucheshi ambao mara nyingi huwa ni mihimili ya kuwafanya hadhira waelewe na kuweza kukumbuka maudhui ya kazi hiyo. Knappert (1970) katika kazi yake ya *Myths and Legends of the Swahili* ameonyesha kuwa uchekeshaji unaojitokeza katika kazi za fasihi hauishii katika kuchekeka tu bali hutoa mafundisho fulani.

(xiv) Mapigo

Mapigo ni asili ya lugha, na kila lugha ina mpangilio wake na mawimbi yake ya sauti yenye kupanda na kushuka na zenye kufungamanishwa na dhana iliyokusudiwa (Senyamanza, 2016). Kwa kawaida mapigo hutokana na mpangilio wa silabi zinazowekeka mkazo na zile zisizo wekeka mkazo katika kazi fulani. Kwa kawaida

nyimbo zenye mapigo na mahadhi ya aina fulani hujulikana kuwa hizi zimetokea katika kabila fulani. Wanachokifanya ni kutumia sauti na mapigo yaleyale lakini wanachomeka maneno mapya ambayo hubadilisha maneno ya wimbo lakini si mapigo yake. Kwa mfano tondozi hii hapa chini iliyoimbwa kwa lugha ya Kiswahili na msanii Asamisye Kasiba kutoka Bujesi wilayani Rungwe imeimbwa kwa Kiswahili na Kiingereza, lakini mapigo yake ni ya Kinyakyusa.

Jedwali Na. 5.15:Tondozi ya Kuwasifia Wakinamama

1.	Eeeeeeh lelele x3 wilaya ya Rungwe oyee
2.	Ukiandika ndiyo, ndiyo Asamisye, ukiandika hapana, hakuna zaidi ya Asamisye
3.	Ukiandika andika kwa Kiswahili, andika kwa Kiingereza yote anaelewa
4.	Ngoja nikuambie andika kwa kushuka wasomi ni wengi andika M, O,T,H,E,R
5.	M- ukiandika M maana yake ni mamilioni ya kazi zake mama ndiyo M hiyo
6.	O- ukiandika O, maana ya old tangu zamani, asiyejua Kiingereza nampa pole, pole inatumika hata kwa wagonjwa
7.	T - ukiandika T, ukiandika T maana yake titi la mama ni tamu kama chai
8.	H- ukiandika H, maana yake honesty, hekima yake mama ndiyo honesty hiyo
9.	E- ukiandika E, maana yake education yaani ya sayansi na teknolojia ndiyo education kwa kiingereza
10.	R- ukiandika R, ina maana Right, right maana yake yote anayosema mama ni sawa
11.	M.O.T.H.E.R kifupi chake ndiyo mama eee ndiyo mama x3
12.	Thank you very much kina mama. Mungu akupe maisha marefu mama
13.	Nataka niwaambie ndugu zangu thank you very much kina mama

Sanaa ya tondozi ina mapigo ambayo yanajitofautisha sana na sanaa nyingine katika jamii ya Kinyakyusa. Sanaa ya tondozi ipo katikati ya uzungumzi na uimbaji ingawa kuna tondozi zingine huimbwa tu na si kughanwa. Kigezo hiki cha mapigo ndicho kinaitambulisha sanaa hii mahala popote.

5.4.3 Muundo wa Tondozi

Muundo ni istilahi inayorejelea jumla ya uhusiano unaokuwako kati ya visehemu mbalimbali vinavyoundakitu kamili au cha kijumla. Muundo kama kipengele cha kifani ndani yake hujumuisha mazingira halisi ya kazi, sura na visa vinavyo zungumziwa na msanii katika kazi husika. Katika muktadha wa tondozi muundo ni kile kinachoipa tondozi sura au umbo la kihistoria. Kwa kawaida mwimbaji wa tondozi anapoimba mara moja, ananza kwa kujitambulisha au kumtambulisha anayemsifu majina yake yakiumeni. Baada ya hapo wimbo huimbwa hasa kwa ajili ya kueleza anachomsifia au kinachosifiwa. Mfano tondozi hii iliyoimbwa na Mwandwanga.

Jedwali Na. 5.16: Tondozi ya Kijana Anayependa Wasichana Wazuri wa Sura

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Aaahaa mmhhh x 2 tineeee	Aaahaa mmhhh x 2 tineeee
2.	Tinee Mwaikonyole, tinee Kajubhili, tinee Mwakilema, tinee Mbondole	Tinee Mwaikonyole, tinee kajubili, tinee Mwakilema, tinee Mbondole
3.	Abhana abha bhikungonga mmhh	Watoto hawa wananiua mmhh
4.	Kujobha nkyeni mba ghuso mwanangu kuti ndikulonda abhamatuse	Unasema mbele ya baba zako mwanangu kuwa hutaki wanawake wenye mashavu
5.	Ngulonda abhanunu kumaso abha bhikulangala eeh x 2	Nataka wazuri wa sura wanaong'a eeh x 2
6.	Kingamo ukasyaghanya abhanunu kumaso bhali ni mbungo mwanangu aaha	Kumbe hujajua wazuri wa sura wanaugonjwa mwanangu aah
7.	Kujobha nkyeni mba guso kuti ndikulonda abha matuse	Unasema mbele ya baba zako kuwa hutaki wenye mashavu
8.	Etata mwee, mwe ngufwa bikungogha	Baba yangu ee nakufa wananiua
9.	Mwakitalima, Nsaje, Kakwale, Mbondelo, Mpimba, Fibhale, Mang'esa, Mwaitalako, Kisebhula,	Mwakitalima, Nsaje, Kakwale, Mbondelo, Mpimba, Fibhale, Mang'esa, Mwaitalako, Kisebhula,

	Mwasomola, Maghila	Mwasomola, Maghila
10.	Palwanda pikumbabha, pakuti umwanangu ajobhege bho ulu	Tumbo linaniuma kwa vile mwanangu anaongea hivi
11.	Ngoja nikuambie kwa Kiswahili mwanangu aaha	Ngoja nikuambie kwa Kiswahili mwanangu aaha
12.	Wanaong'aa wanaugonjwa mwanangu	Wanaong'aa wanaugonjwa mwanangu
13.	Mwenzenu ninasema mwenzenu ninaongeahata machozi yanidondoka	Mwenzenu ninasema mwenzenu ninaongeahata machozi yanidondoka
14.	Tinee ngulila tinee mmunda mukumbabha tine pakufwa umwanangu itolo (mluzi).	Tinee ninalia, tinee mwilini mwangu naumia, tinee kufa mwanangu bila sababu (mluzi)
15.	Mwakitalima, Nsaje, Kakwale, Umpimba fibhale, Mwang'esa, Mwaitalako, Kasebhile, Tambwee ooohoo	Mwakitalima, Nsaje, Kakwale, Umpimba fibhale, Mwang'esa, Mwaitalako, Kasebhile, Tambwee ooohoo
16.	Kujobha nkyeni mba guso mwanangu kuti ndikulonda abha matuse aahaa	Unasema mbele ya baba zako mwanangu unasema sitaki wenye mashavu aahaa
17.	Kuti ngulonda abha bikulangala	Unasema ninataka wanaong'aa
18.	Bible ni biblia	Bible ni bibilia
19.	Mwandwanga ikujobha x 2	Mwandwanga nimesema
20.	Ikulinganya, inongwa sya naloli, akabhalilo kasyele akapima aka kwisa malafyale	Anaongea maneno ya ukweli siku zimekwisha za kurudi bwana Yesu
21.	Linga gwe mundu kulonda imbungo ikufwa itolo	Kama mtu anatafuta magonjwa atakufa tu
22.	Ninalia, ninalia, hata tumbo linauma mwanangu, kupoteza mwanangu bure.	Ninalia, ninalia, hata tumbo linaniuma mwanangu kupoteza mwanangu bure

5.4.3.1 Muundo wa Masimulizi

Mbali na kwamba tondozi ni tungo za kusifu, huelezea historia ya jamii fulani kwa namna ya masimulizi. Mulokozi (1996) anasema, maghani ni masimulizi ya kishairi, huhusu matukio muhimu ya kihistoria au ya kijamii, hueleza habari za ushujaa na

mashujaa, huwasilishwa kwa kughanwa, hutungwa papo hapo, huambatana na wahusika na ala za muziki. Kwa kawaida tondozi husimulia au huelezea matukio ambayo ni sifa ambazo zingine huwa za kweli ingawa kuna hali ya ubunifu pia. Katika hali hii tondozi hujitokeza katika uimbaji na ughanaji. Kuna nyimbo nyingi za kusifu ambazo nyingine huimbwa na wakati huo nyingine hughanwa lakini zikitoa masimulizi ya aina fulani. Mfano tondozi hii inasimulia kuhusu vita vya Kagera, tondozi hii imeimbwa na Singasipa Mwandulusya kutoka Ipinda Kyela.

Jedwali Na. 5.17: Tondozi Inayomkashifu Idi Amini Dada

Na	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ehee Idi Amini dada x 2 Iddi Amini dada ohooo x 2	Ehee Idi Amini dada x 2 Iddi Amini dada ohooo x 2
2.	Gwe mbibhi fijo kumaso gwe uka ni nyinogho	Wewe mbaya sana wa sura usiye na mawazo yoyote
3.	Gwe kumnyinu mbughanda gwa komagha abhandu matingo matupu	Wewe kwenu Uganda ulikuwa unapiga watu kwa maringo na majivuno tu
4.	Abha bhakokonyele ulwa jubha ulinkubhatwala mwa Kagera ulinkuti fyakulya fya ngwina	Waliozeeka kama mama yangu uliwapeleka ziwa Kagera ukasema chakula cha mamba
5.	Abha lobhe lumo, ulinkubhatwala mwa Kagera ulinkuti fyakulya fya ngwina	Wenye kidole kimoja uliwapeleka mto kagera ukasema ni chakula cha mamba
6.	Ugwe kisighe kimo ulinkutwala mwa kagera ulinkuti fyakulya fya ngwina.	Mwenye jicho moja ulimpeleka mto kagera ukasema ni chakula cha mamba
7.	Abhagwise na bhisukulu bhabho na bhanyenya bhabho bha kolile ulukamano	Baba zao na wajukuu wao na vitukuu vyao waliitisha mkutano.
8.	Bhatile linga isile Idi Amini atujhobhege mabhili itolo, naloli bhajobile mabhili itolo	Wakasema kama akija Iddi Amini tuseme maneno mawili tu, ni kweli walisema maneno mawili tu
9.	Pakuti jwani uju apapigwe nmunda munna ulwa kwanda, ikughomokelamo panja	Kuwa ni nani aliyezaliwa tumboni mwa mama yake mara ya kwanza, anarudia tena tumboni mwa mama yake
10.	Bhatile najumo	Wakasema hakuna
11.	Ngimba Idi Amini dada aghunigwe imbepo na bha gwise	Kumbe Idi Amini dada alilaaniwa na baba zake akawa kichaa

12.	Po apa alinkuti ngukomile Nyerere uwaziri gwa Tansania ni mali yetu	Ndio akaanza kusema nimekupiga Nyerere waziri wetu Tanzania ni mali yetu
13.	Bhakamenye pakuti Nyerere nnughuna gwa jesu mumbhatiko	Hawakujua kumbe Nyerere ni mdogo wa Yesu katika historia
14.	Joje Nyerere alinkulegha ifita x 2	Naye Nyerere akawa analegalega vita
15.	Alinkuti une ndi nkilisiti	Akasema mimi ni mkristo
16.	Bhatile Nyerere bho ngwandile ukutawala gwa tawala abhandu	Wakasema ulipoanza kutawala ulitawala watu
17.	Bhalinkuti lino Nyerere kulongosyagha imisyunguti, abha mwembe, ilisu na amatope	Wakasema sasa nyerere utaongoza mizimu, miembe, majani na matope
18.	Po alinkufula ikitabu kyake bhi, bhi bhibhilia	Ndipo akatoa kitabu chake bi,bi bibilia
19.	Alinkubhika kumwanya kumpiki kumwembe	Akaweka juu ya mti wa muembe
20.	Amatingo gha Idi Amini	Majivuno ya Idi Amini
21.	Alinkukumba ululalo lwa pa Kaghera tungilobhokagha isilya lila	Akabomoa daraja letu la Kagera ili tusiweze kuvuka ng'amboile
22.	Alinkuvamia izizi lyitu lya ng'ombe	Akavamia zizi la ng'ombe
23.	Alinkukoma ikiwanda kyitu kya sukari	Akapiga kiwanda chetu cha sukari
24.	Alyandile ukukoma abhandu	Akaanza kupiga watu
25.	Abhandu bhakutile inguto	Watu wakalia
26.	Bhatile gwe Nsanaki tufwile tata gwe Nsanaki	Wakasema we Mzanaki tunakufa baba yetu Mzanaki
27.	Gwe Mwafrika gwe nkulu gwe longola nkyeni	Wewe Mwafrika mwenye cheo tangulia mbele
28.	Jhope Nyerere atifwila limo lyene pakuti ndi nkilisiti x 2	Naye Nyerere akaharibu kitu kimoja tu aliposema mimi ni mkristo
29.	Bhatile Nyerere bho kutawala ikisu iki kokula tufumile	Wakamwambia Nyerere ulipoanza kutawala mji huu ndiyo sisi tulikotokea
30.	Bhalindingenye, lelo kunyuma jhake	Wakamueleza lakini nyuma yake
31.	Amajeshi ghalobwike loli ghalingile	Majeshi yalivuka yakaingia
32.	Loli Nyerere alobwike kumanga ghake	Naye Nyerere alivuka kwa ujuzi wake
33.	Ajhe kufika kunsebho gwa Kagera alyaghile ilopa	akafika kwenye barabara ya Kagera akakuta damu imetapakaa
34.	Asyungutile kumbenu alyaghile	Akazunguka nyuma akakuta maiti

	imifimba	
35.	Alekile ukukuta ingolo jhake jha mung'atuke	Akaacha kulia kilio chake cha mung'atuke
36.	Akutile Ikinyakyusa atile ejhooo ejhoo	Akalia kwa Kinyakyusa akasema ejooo ejooo
37.	Abhandu bhangu ne mpina aaaa	Watu wangu mimi masikini sana
38.	Aghomwike pakubuka kukajha kake ka ikulu ku dare	Akaondoka kwenda kwenye mji wake ikulu dar
39.	Po apo alinkutuma amajeshi elfu tatu kikosi kya kwanda	Ndipo akatuma majeshi elfu tatu kikosi cha kwanza
40.	Loli tukamenye siri jitu twe Bhatansania twapughutike mwanangu	Ila hatukujua ni siri yetu Watanzania tulipukutika mwanangu
41.	Po apo ajhe kutuma amajeshi elfu tatu mia tisa themanini na moja nkongesya ubusito	Ndipo akatuma tena majeshi elfu tatu mia tisa themanini na moja kuongeza uzito
42.	Ngimba gajhe kufika jubha gwangu kwa Idi Amini	Kumbe kweli yalifika mama yangu kwa Idi Amini
43.	Ngimba ka Idi Amini kikulwila mmanga kufyamba uswe tukulwila mu mbughani	Kumbe kaidi Amini kanatumia nguvu ya sihiri milimani na sisi tunapigana msituni
44.	Kunyuma jhake x 2	Nyuma yake x 2
45.	Bho ikulegha legha ifita x 2	Akiwa analega lega vita
46.	Alinkulegha legha ifita po apo imisioni jutamigwe ifita kuno fili nu bhutolwe	Akawa analega lega vita kundi la watu likatumwa kuwa huku kuna hali ya hatari
47.	Mboma jemedari Mboma atulile amajeshi	Mboma jemedari Mboma akatuma majeshi
48.	Mboma jemedari Mboma atile tungula indeghe jhila jhila na bhalughu	Mboma jemedai Mboma akasema tungua ndege hiyo imebeba adui
49.	Ngimba alimo umwana gwa Nyerere bho jhigwile pasi bhalinkolile Nyerere bhatile tata gwise ukete ifita	Kumbe yumo mtoto wa Nyerere ilipoanguka chini walimwita Nyerere wakasema baba uje uone vita
50.	Po apo Nyerere alinkufika ikuketa alyagile umwanake afwile	Ndipo Nyerere alifika kuangalia alikuta mtoto wake amekufa
51.	Atile ejhoooo x 2	Akalia ejhooo x 2
52.	Kumbe fita havina macho songa mbele Watanzania	Kumbe vita havina macho songa mbele Watanzania

Kwa hakika tondozi huwa imeundwa kimasimulizi kwa mtu ambaye hakuwepo kipindi cha tukio husika anapata picha kamili ya matukio mbalimbali yaliyokuwa yakiendelea wakati huo. Na hii ndiyo sifa kubwa ya tondozi kuwa inatunza historia ya jamii husika.

5.4.3.2 Matumizi ya Ujumi Kinyakyusa

Dhana ya ujumi ni dhana kongwe na inasadikiwa kuwepo katika lugha na fasihi. Wamitila (2010) anaeleza kuwa, dhana ya ujumi iliwekewa misingi na baadhi ya waandishi wa Kijerumani kama Schiller, Goethe na mwanafalsafa wa Metafizikia, Immanuel Kant. Katika muktadha wa utafiti huu, tunazungumzia ujumi, tukiwa na maana ya uthamanishaji wa mambo mbalimbali katika uzuri na ubaya katika fasihi (sanaa).

Uzuri unaojitokeza kama sifa ya juu ya mpangilio wa mfumo ambao unawasilisha na kutambulisha ufundi wa muandaaji wa kazi ya sanaa inayohusika, ambayo huibua uzuri, ambao umo katika matukio ya maisha, uzuri wa asili wa watu na vitu. Senyamanza (2014), akimnukuu Wamitila (2003), anasema ujumi ni dhana inayotumika kurejelea suala la umbuji au urembo katika sanaa. Wamitila (k.h.j) anadokeza kuwa uchunguzi wa ujumi umejengwa kwenye imani kuwa, sanaa inajitegemea na kuwa inapaswa kutathiminiwa bila kutegemea vigezo vingine, ambavyo si vya kiujumi kama vile uhalisia.

Sawa na matumizi ya mbinu nyingine katika fasihi simulizi, matumizi ya ujumi wa falsafaya Kiafrika ambayo katika muktadha huu tunamaanisha vipengele vya falsafa ya Kiafrika. Kama tulivyokwisha kueleza falsafa ya Kiafrika inamaanisha kile

Waadfrika wanachoamini katika maisha yao ya kila siku. Kwa upande mwingine tondozi kama asemavyo Mulokozi (1996) husifia mashujaa, viongozi na watu mashuhuri lakini kuna ubunifu ndani yake. Ndani ya huo ubunifu kuna yale ambayo Waadfrika wanayafanya katika maisha yao ya kila siku. Mambo hayo ni kama vile imani za kiuchawi, uhai na kifo, nguvu za uhai na kifo, maswala ya ndoa, imani ya kuwa mimba ni chanzo cha uhai, dhana ya uduara, mila na desturi, uhikimati, umoja na ushirikiano, imani za waganga, uwepo wa Mungu, elimu za jadi na ujasiri.

5.4.3.3 Matumizi ya Majina Katika Tondozi

Katika mila na tamaduni nyingi za Kiafrika majina ni utambulisho, majina hutambulisha mtu, koo, jamii hata utaifa. Upeanaji wa majina katika utamaduni wa Mwafrika umezungumzwa na Mulokozi (1996) kuwa majina mengi ya watu, mifugo, vijiji, vitu nakadhalika katika makabila yetu ni aina ya mafumbo ambayo hudokeza hali tukio au funzo fulani.

Kisanaa kipengele hiki si kigeni kimetumika na baadhi ya jamii na majina yao ya kawaida ambayo huambatana na majina ya sifa za matendo waliyowahi kuyafanya katika jamii. Majina huwa yanaambatana na tabia fulani ambazo mtu huwa nazo. Kipengele hiki kinaonyesha kukua kadri jamii inavyokua. Kwa mfano katika jamii nyingi, watu walipewa majina kulingana na matendo yao makuu na hili limejitokeza sana katika tondozi nyingi zilizotumika katika utafiti huu.

Upeanaji wa majina kisanii, umebainishwa na Omary (2009) na Samwel (2012) walipokuwa wakizungumzia muziki wa bongo fleva kuwa, majina haya hubeba sifa muhimu za sanaa husika. Chachage (2009) amezungumzia kuhusu vijana waliohamia

mjini toka kijijini miaka ya 1980 ambao walijiingiza katika muziki wa kurap walijipa majina kwa kuigiza utamaduni wa nje kwa ajili ya kujikweza na kujitambulisha. Katika utafiti huu tumebaini kuwa wasanii wengi wa nyimbo za tondozi wana majina ambayo wengine wamepewa na watu na wengine wamejipa wenyewe.

5.4.4 Mtindo wa Tondozi

Kama tulivyokwisha kueleza kuwa mabadiliko ni suala lisiloepukika. Tondozi zimekuwa zikibadilika baadhi ya maneno yake, lakini bado zinabakia na mitindo ile ile inayozifanya kuimbwa na kughaniwa kwa namna ilivyo zoeleka kucheza na wanajamii. Hii ni kusema kwamba sauti, vijisauti, midundo hubaki kama awali. Hapa utafiti huu unaungana na nadharia ya ubadilikaji mpya inayoona kwamba, pamoja na kuwa binadamu wanapitia mabadiliko mbalimbali, lakini kuna mfanano wa dhamira katika kazi za fasihi. Hata kama kuna ubadilikaji katika kazi za fasihi, ubadilikaji mpya ambao umejikita katika ubadilikaji taratibu huchukulia kwamba mabadiliko hayo huwa yamejengwa katika msingi wa kazi ya fasihi iliyotangulia. Mfano Wimbo wa “*Tumoghele*” ni maarufu sana katika jamii ya Wanyakyusa (somaukurasa 139 – 140). Tondozi hii aina ya wimbo imekuwa ikiimbwa miaka mingi katika jamii ya Wanyakyusa na imekuwa ikibadilika kulingana muktadha mbalimbali. Kwa mfano imekuwa ikiimbwa katika miktadha ya siasa, kidini na kijamii. Mahadhi ni yale yale kinachobadilika ni baadhi ya maneno tu.

Mabadiliko haya husababishwa na wanajamii na waimbaji wa tondozi kutoka katika jamii husika. Waimbaji na wanajamii hubeba vifaa vitumiwavyo katika jamii yao na kuhamishia katika jamii nyingine, hata kama fanani si yule yule. Na hii hujitokeza kwa fanani wa muda mrefu (yaani waliodumu kwenye hiyo fani kwa muda mrefu).

Kwa mfano katika jamii tuliyoitafiti msanii ajulikanaye kwa jina la Mwandwanga ni mwenyeji wa Mwakaleli lakini kwasasa amehamia maeneo ya Chunya ambako anaendeleza kazi yake ya usanii lakini katika mazingira tofauti na yale yaliyomkuza na yaliyomzaa.

Wana Uhistoria mpya wanasema kuwa, ni dhahiri kuwa wasanii husawiri kiundani kuundwa kwa taswira ya tabia ambamo umo uzoefu wao katika jamii. Matabaka mengine yote huwa yanaonekana kutoka nje. Jambo hili la kutoka ndani na nje tunaweza kueleza kwa maneno mengine kuwa, daima jamii ipo kwenye mwendo, kutokana na uhalisi huu jamii ina jana, leo na kesho. Na mara nyingi ni vigumu kuelezea kesho kutoka ndani.

Hivyo hata wasanii wengi hufanikiwa sana kuelezea leo kutoka ndani. Kwahiyo katika suala la mtindo, leo ya msanii huweza kuelezwa pale alipo kwa wakati huo ingawa mbinu zitakazotumika ni zile za jana. Katika hili nadharia ya ubadilikaji taratibu inaunga mkono wazo hili. Foucault (1926-1984) anaelezea jinsi, mabadiliko na ukuaji wa mawazo, ambao jamii inachukulia kuwa ni maarifa ya kawaida, na kuonesha jinsi mawazo hayo yalivyozuka, kama njia ya kuyakabili mazingira maalumu ya Kihistoria.

Kazi za fasihi hubadilika na hata kazi mpya za kifasihi hubadilika zikijikita katika misingi ya awali iliyotangulia. “Leo ni zao la historia na kwa hiyo hatuwezi kuelewa leo bila kuelewa jana”.Tulichogundua katika awamu hii ya utandawazi/ubepari ni kuwa, tondozi zimekuwa na mabadiliko ya kiwakati kwa kutumia lugha tofauti lakini mahadhi na mapigo ni yaleyale.

5.4.4.1 Mwingiliano wa Tanzu

Mwingiliano wa tanzu katika fasihi ni dhana ambayo imekuwa ikijitokeza sana kwa sababu mbalimbali za kifasihi. Wakati mwingine mwingiliano huu hubainishwa kabisa na wataalamu wa fasihi simulizi kama mtindo wa kawaida katika kumbo za fasihi simulizi. Mulokozi (1989) anasema kuwa moja ya sifa kuu ya fasihi simulizi ni vipera vyake kuingiliana katika utendaji.

Hiki ni kipengele cha kifani ambacho hujitokeza katika tanzu nyingi za fasihi. Vipera vingi vya fasihi simulizi kama vile sifo, vivugo, rara, tendi na tungo za ngoma vimezoeleka sana kujitokeza katika tanzu zingine kama vile masimulizi. Senkoro (2006) akilikazia jambo hili anasema kuwa, mwingiliano wa tanzu kwasasa katika kazi za fasihi umekuwa nimkubwa mno. Mwingiliano huu husababisha baadhi ya tungo kuwa na ukatikati, kwa mfano kuna wakati katika tondozi kunaibuka majigambo nakuchukua nafasi kubwa katika sanaa husika.

5.5 Hitimisho

Katika sehemu hii tumeshughulikia mabadiliko ya tondozi katika awamu mbalimbali za kihistoria kifani. Hivyo tumechunguza kwa undani mifumo ya kiuchumi, kisiasa na kijamii iliyokuwepo wakati tondozi husika zinatungwa, na jinsi mifumo hiyo ilivyoathiri na kuchangia usawiri wa fani. Imedhihirika kuwa, maendeleo ya jamii na mabadiliko yake huathiri utunzi wa msanii kifani na kimaudhui.

SURA YA SITA

MUHTASARI, MAHITIMISHO NA MAPENDEKEZO

6.1 Utangulizi

Utafiti huu umehusisha mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa katika maudhui na fani. Utafiti huu umefanyikaili kudhihirisha kuwa mabadiliko ya fani na maudhui yamefungamana na wakati. Maudhui ya kisiasa, kiuchumi na kijamii yamefungamana na wakati na mazingira ya kijamii. Ufafanuzi wa kiawamu umetumika sana katika ufafanuzi wa dhana hizo. Kupitia tondozi, wasanii wameweza kuyahifadhi na kuyasawiri mazingira ya wakati huo katika jamii zao. Pia wasanii wameweza kuonyesha walivyoathiriwa na mazingira ya nyakati tofauti. Ponera (2014:148) anasema:

Utendekaji wa fasihi na sanaa kwa ujumla huakisi muondoko wa kimaisha ukumbao ulimwengu. Hubadilika kifani na kimaudhui kufuatana na jinsi jamii inavyojongea katika nyanja zake mbalimbali kama vile uchumi, siasa, teknolojia na utamaduni.

Ushairi wa tondozi unaweza kutathiminiwa vizuri katika muktadha wa kihistoria kwasababu, tondozi zinaakisi matukio ya kihistoria na kijamii. Utafiti huu umeonyesha uwiano kati ya mabadiliko ya fani na maudhui. Kila awamu inaongozwa na kutawaliwa na mwelekeo au mkabala maalumu wa maarifa yanayowiana na awamu hiyo. Katika maendeleo ya kihistoria awamu moja hupisha nyingine katika kuashiria enzi mpya katika maarifa. Mabadiliko ya awamu huathiri kwa kiasi kikubwa maana iliyopo kwa kuchukua matendo ya kihistoria na kuyafanya sehemu ya msuko wa kazi ya sanaa. Vilevile kazi ya fasihi huendana na historia ya jamii, kuna kutambua nafasi muhimu ya kihistoria na kuifanya sehemu ya msuko.

6.2 Majumuisho ya Utafiti

Katika utafiti wetu tumechunguza mabadiliko tondozi za Wanyakyusakatika awamu mbalimbali za maendelo ya jamii kihistoria. Imebainika kwamba mabadiliko haya yametokana na jamii kubadilika kila uchao, kwasababu fasihi ni zao la jamii. Utafiti umebaini kwamba tondozi za Wanyakyusa zimebadilika. Sababu zilizosababisha ni jamii yenyewe kadri inavyokua na kubadilika. Mabadiliko haya yamebainishwa kupitia malengo ya utafiti huu ambayo ni kuchambua Mabadiliko ya maudhui katika awamu nne za kihistoria. Kuchambua mabadiliko ya fani katika awamu nne za Kihistoria.

Kwa kuanza na lengo la kwanza ambalo ni Kuchambua Mabadiliko ya maudhui katika awamu nne za kihistoria ulifanywa kwa kuchunguza mabadiliko ya maudhui ya kila awamu. Mabadiliko haya yalichunguzwa kupitia vipengele vya maudhui kwa namna vilivyokuwa vinajidhihirisha katika awamu husika. Tukabaini kuwa katika kila awamu kulikuwa na maudhui tofauti kwa sababu kila jamii ilikuwa na matukio tofauti kihistoria. Katika maudhui ndimo tunamoona yale ambayo yalikuwa yanatokea katika awamu hizo na yale ambayo jamii ya wakati huo ilikuwa inayaamini. Na kwa vile kila awamu ilikuwa na matukio tofauti hata maudhui nayo yalikuwa tofauti, na kwa kuwa jamii ilikuwa tofauti basi hata matukio yake yaliyokuwa yanajidhihirisha kupitia fasihi simulizi yake yalikuwa tofauti.

Ingawa kulikuwa na kushabihiana kwa namna fulani kwasababu kila awamu iliyofuata ina misingi yake katika awamu iliyotangulia. Ingawa kila awamu ilikuwa na matukio tofauti lakini kuna mambo ambayo Mnyakyusa alikuwa anaamini kuwa ndiyo hujenga utu wake, mambo haya yalijidhihirisha kupita sanaa ya tondozi ya

wakati huo. Lengo mahususi la pili ni Kuchambua mabadiliko ya fani katika awamu nne za Kihistoria. Mabadiliko haya yalichunguzwa kupitia vipengele vya fani ambavyo ni, utendaji, utungaji, muundo na mtindo. Katika utafiti huu tumebaini kuwa katika kila awamu vipengele hivyo vimeonyesha utofauti ingawa kuna kufanana. Kufanana huku kunasababishwa na kwamba jamii inatumia mbinu na vifaa vilevile ila imeviboresha.

6.3 Mchango wa Utafiti

Kuna kauli isemayo fasihi simulizi imebadilika na kupoteza ile hadhi yake ya mwanzo. Kuna wakati maelezo haya yanatiwa uyakini na utafiti huu kwasababu fasihi ya jana si ya leo. Fasihi simulizi imeenda ikibadilika kadri jamii inavyobadilika. Kwa kuwa katika jamii ndiko kuna matukio mbalimbali yanayosawiriwa katika kazi za fasihi, basi hata matukio yaliyotukia jana si yale yale. Mabadiliko yoyote ni muhimu. Hivyo katika utafiti huu tunaona kuwa, fasihi simulizi haijapoteza hadhi yake bali imebadilika na kuendelea.

Utafiti wetu unaona kuwa kila jamii ya wakati fulani ina matukio tofauti ambayo yalisawiriwa katika kazi zao za sanaa. Uhistoria mpya unaeleza kuwa dhana ya utamaduni ambayo ndiyo fasihi simulizi inabidi kuchunguzwa upya kwani utamaduni hubadilika kulingana na wakati na maendeleo ya jamii, ingawa kunakuwa na upinzani katika majilio ya itikadi fulani. Hali hii huwa na matokeo ya mabaki ya nguvu za kitamaduni au utamaduni unaoibuka. Fischer (1963:2) anasema kuwa, sanaa huongozwa na wakati na sanaa huwakilishwa na binadamu na ambayo inawiana na matukio ya wakati huo. Kila jamii kwa wakati fulani huwa na vitu inavyoviamini na kuona kuwa ni bora. Katika hali kama hii utamaduni unaoibuka

huwakilisha maana mpya, matarajio mapya na tajiriba mpya, kwasababu historia ina mazoea yasiyo imara. Kile ambacho historia inaweza kusema kwa awamu fulani si sawa katika awamu zingine. Hivyo basi kinachoonekana kinafaa kwa jamii kwa wakati mmoja si kanuni na sheria kwa nyakati zote. Kila tukio katika jamii linalotokea katika awamu fulani za kihistoria lina thamani yake, hii ni kwasababu uhusiano kati ya jamii na fasihi ni wa kutegemeana.

Katika utafiti huu pia tumegundua kuwa si kila ukiukaji wa mipaka ya utamaduni ni mbaya au kila kilichomo katika utamaduni ni kizuri, hivyo basi kuendeleza au kubadilisha vitu fulani katika vipengele vya utamaduni si vibaya. Kwa mujibu wa mabadiliko na maendeleo kihistoria kuna vitu ambavyo huonekana ni muhimu wakati fulani lakini huweza kupoteza thamani wakati mwingine. Vitu hivyo hupoteza thamani kwa sababu ya mabadiliko na maendeleo yanayotokea katika jamii yoyote ile. Mabadiliko hayo ni muhimu ili kuweza kuenda na wakati. Hivyo basi asiyekubali mabadiliko ataachwa na hatakuwa na nafasi katika ulimwengu wa kimaendeleo. Mwanadamu hana budi kujirekebisha katika kila hali ya maendeleo. Hivyo fasihi haina budi kuendelezwa na kubadilika (Mazrui, 1988:viii).

Ni muhimu kuelewa kuwa si kila wazo la kigeni au kila majilio mapya ni mabaya kwetu. Hivi leo hali za siasa, uchumi, utamaduni ni tofauti na zilivyokuwa nyakati za mababu zetu. Pia mazingira yamebadilika kulingana na wakati. Maana za vitu, uchumi wa jamii, semi, teknolojia, asasi za kijamii pamoja na lugha vimebadilika, hivyo ni lazima jamii kutumia urazini ambao utajikita katika mazingira na maadili ya jamii za sasa. Wafula (1992) anasema, ni muhimu kuelewa kwamba fasihi, kama asasi nyingine za jamii zilivyo haina budi kubadilika kuendana na wakati ili ubunifu

uwe razini na maendeleo ya kijamii. Tumegundua pia katika utafiti huu kuwa kuna uwiano mkubwa baina ya usanii na nguvu za kijamii, kiuchumi na kisiasa. Nguvu hizo ndizo zinazozungumzwa na msanii katika fani na maudhui ya kazi zake, kwa hiyo mabadiliko yanayotokea katika fani na hata maudhui ni sehemu ya maendeleo ya jamii. Na kila awamu ya maendeleo ambayo fasihi imepitia ina mchango wake katika awamu inayofuata, hivyo mabadiliko katika awamu mbalimbali yana mahusiano na ni muhimu.

6.4 Mapendekezo kwa Tafiti Zijazo

Utafiti huu umechunguza mabadiliko ya tondozi za Wanyakyusa. Mabadiliko hayo yamechunguzwa kwa kujiegemeza katika awamu mbalimbali ambazo jamii imezipitia tangu wakati ya awamu ya kabla ya ukoloni hadi awamu ya ubepari au utandawazi. Utafiti huu umechunguza vipengele vya fani na maudhui ambavyo vinajidhihirisha katika maisha ya kila siku ya Mnyakyusa yaani katika fasihi simulizi. Katika utafiti wetu tumeshughulikia utanzu wa ushairi simulizi katika kipera cha sifo. Katika sifo tumeshughulikia kipera cha tondozi kama kiwakilishi cha vipera vingine katika fasihi simulizi. Hali hii inawahimiza watafiti wengine kuchunguza vipera vingine ili kuchunguza endapo haya yaliyochunguzwa katika utafiti huu yanajitokeza hata katika vipera vingine.

Utafiti huu pia unapendekeza kuwa tunapokuwa tunazungumzia mabadiliko yoyote katika fasihi simulizi, tuwe na maono chanya. Tuangalie dunia iko katika kipindi gani, kwasababu kwa sasa dunia imekuwa kama kijiji. Vijana wetu wanakutana na mambo mengi yanayoendelea katika dunia hii na ndiyo sehemu kubwa ya maisha yao ya kila siku, dunia ya kielektroniki, Ponera (2015) ameiita fasihi ya kidigitali.

Dunia si kama ilivyokuwa awali ambapo ilijifinya katika vijiji na miji kwasasa imejitana na kiulimwengu. Hivyo mambo ambayo wanakutana nayo, wanayoyasikia na kuyasoma yanaonyesha maudhui ya kimataifa na si ya kikabila tena.

6.5 Mahitimisho ya Utafiti

Mahitimisho ya jumla ya utafiti huu yamejiegemeza katika malengo ya utafiti huu. Nadharia zilizoongoza utafiti huu ni tatu, nadharia ya ubadilikaji mpya ambayo inashikilia kuwa mabadiliko yoyote yanayotokea huwa na msingi katika kazi zilizotangulia. Nadharia ya pili ni ile ya uhistoria mpya ambayo inaeleza kuwa kazi ya msanii haina budi kujikita katika matukio fulani kwa mujibu wa wakati. Nadharia ya tatu inaeleza kuwa mazingira, hali halisi ya maisha na asili, huamua namna sanaa inavyokuwa. Kazi ya sanaa si mchezo unaohusisha ubunifu waka kazi inayohusisha akili tu, lakini ni nakala ya tabia, mila na desturi, kiwakilishi halisi cha jamii fulani, ya wakati huo. Katika utafiti huu tumeona wasanii wengi hushughulikia matukio ya kijamii katika nyakati tofauti za historia. Kwa hiyo tondozi zinasawiri maisha ya kila siku ya Mnyakyusa, shughuli mbalimbali na matukio mbalimbali ya kisiasa, kiuchumi, kiutamaduni na kijamii zinazofanywa na jamii husika katika awamu tofauti za kihistoria. Awamu hizi zimesaidia kuelewa uhusiano baina ya maudhui na maendeleo hayo. Hivyo mifumo iliyokuwepo wakati wa utunzi humwathiri msanii kifani na kimaudhui kwasababu ya uyakini unaofungamana na wakati, mazingira na mifumo ya kijamii.

Kwa upande wa mdhihiriko wa matukio ya kijamii, tumegundua kuwa katika tondozi hizi kuna mchomozo wa yale ambayo Wanyakyusa wanayaamini na

kuyaishi. Tumeona mawazo anayoshughulika msanii/ wasanii katika utunzi wake/ wao unahusu yale wanayoyaishi na kuyatenda katika maisha yao ya kila siku. Hivyo mambo wanayoyashughulikia na kuyatendani yale yaliyomo katika jamii yao. Kwa kuanza tunaweza kusema kuwa tangu kabla ya ukoloni yaani ujima hadi utandawazi, maudhui mengi yaliyokuwa yanasawiriwa katika sanaa yao ya tondozi yanadhihirisha matukio mbalimbali yaliyokuwa yanajiri katika jamii yao kisiasa, kiuchumi, kiutamaduni na kijamii. Katika kujidhihirisha huko ndiko tunakoona falsafa yao ambayo kwa hali ya kawaida inajitokeza katika sanaa zao. Maudhui yaliyokuwa yanasawiriwa ni pamoja na utawala, vita, mapenzi, ndoa, uchawi, ushirikina nakadhalika. Maudhui yaliyokuwa yanajitokeza ni yaleyale isipokuwa kila awamu ilikuwa inaona nini na kuthamini nini katika yale yaliyojiri katika jamii yao, kila awamu ilikuwa na mtazamo wake kuhusu jambo fulani. Kwahiyo maudhui yalikuwa yanabadilika na kuendelea kulingana na jamii ya wakati huo kwasababu fasihi haitoki katika ombwe bali ndani ya jamii husika.

MAREJELEO

- Abdalla, A. (1973). "Ushairi wa Kiswahili na Uhuishwe Usiuliwe", Katika Zinduko Na. 1. Jarida la Chama cha Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Tanzania.
- Abdalla, A. (1975). *Utangulizi wa Mharirikatika Diwani ya Nyamaume*. Nairobi: Shungwaya Publishers.
- Abdalla, A. (1976). "Wajibu wa Mshairi wa Kiswahili Katika Jamii Yake" Kazi iliyowasilishwa katika Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam (Haikuchapishwa). Dar es Salaam, Tanzania.
- Abdalla, A. (1978). "Wajibu wa Mshairi wa Kiswahili Katika Jamii Yake, " Katika Zinduko, Chama cha Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Tanzania.
- Abdalla, A. (1981). *Tanzu za Ushairi wa Kiswahili na Maendeleo Yake*, Karatasi ya Semina za Kimataifa [Haikuchapishwa]. Nairobi, Kenya.
- TAG Research Team on Marriage and Family, (1989). *A Biblical Approach to Marriage and Family in Africa*. Kijabe: Kijabe Printing Press.
- Abraham, M.F. (1982). *Modern Sociology Theory, An Introduction*, Bombay: Oxford University Press.
- Abokor, A. C. (1986). *The Camel in Somali Oral Traditions*. Uppsala: Somali Academy of Sciences and Arts Scandnavian institute of African Studies.
- Achebe, C. (1973). "The Novelist as a Teacher" Katika *African Writers on African Writings*. London: Heinemann Publishers
- Achebe, C. (1975). *Morning Yet on Creation Day*. London: Heinemann Publishers.
- Adejumo, A. (2009). "Technologizing Oral Text: Archiving Yoruba Oral Literature Through New Technological Media", *Lumina Journal*, 20(2), 23 – 41.

- Akivaga S. K., and Odaga, A. B. (1988). *Oral Literature*, Nairobi: Sunlitho Limited.
- Anacleli, A. O. (1974). “*Taratibu za Kisiasa Katika Historia Fupi ya Utamaduni wa Mtanzania*”, Nairobi: Foundation Book.
- Anene, J. C., na Brown, G. N. (1966). *African in 19th and 20th Centuries: A Hand Book for Teachers and Students*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Aseka, M.E. (1997). “Post Modernism and African Culture”, Paper Presented During Culture Week, Kenyatta University, Nairobi, Kenya.
- Ayisi, E. O. (1972). *An Introduction to the Study of African Culture*, Nairobi: East African Educational Publishers.
- Babaola, S.A. (1996). *The content and Form of Ijala*, Oxford: Clarendon Press.
- Babbie, E. (1999). *The Basics of Social Research*, Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Bakize, L. H. (2014). *Utangulizi wa Fasihi ya Watoto*, Moccony Printing Press.
- Beck, C. (2005). “Intergrating Traditional Textile Metaphors with Contemporary Design Concepts” *International Journal of Innovate Research and Development*, 11(3), 132 –142.
- Berki, R. N. (1977). *The History of Political Thought*. London: Biddles Ltd.
- Berghe, P. L. (1970). “*Race and Ethnicity in Africa*”, Nairobi: East African Publishing House.
- Berlyne, D. E. (1971). *Aesthetics and Psychobiology*. New York: Appleton Century Crofts.
- Berlyne, D. E. (ed), (1974). *Studies of The New Experimental Aesthetics*. Washington D.C: Hemisphere Publishing Corporation.
- Best, S., & Kahn, J. (1993). *Research in Education*. New York: Allyn Bacon Inc.

- Bochenski, J. M. (1962). *Philosophy: An Introduction and Survey*. New York: Penguin Books.
- Bowra, C. M. (1952). *Heroic Poetry*. London: Clarendon Press.
- Boahen, A. A. (mh) (1985). *African Under Colonial Domination, 1880- 1935*, Nairobi: East African Educational Publisher.
- Brown, D. (1998). *Voicing the Text: South African Oral Poetry and Performance*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press.
- Cuddon, J. A. (1998). *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Andre Deutsch.
- Cousoln, A. (1982). *Tanzania a Political Economy*. Clarendon: Oxford Press.
- Damane, M., & Sanders, P. B. (1974). *Lithoko Sotho Praise Poems*, London: Oxford University.
- Davidson, B. (1978). *African in Modern History: The Search for a New Society*. London: Allan Lane.
- Davidson, B. (1983). *Modern Africa*. London: Longman.
- Davidson, B. (1989). *Modern African: A Social and Political History*. London: Longman.
- Davis, H. B. (1978). *Towards a Marxist Theory of Nationalism*, New York: Monthly Review Press.
- Devatine, F. (2009). "Written Tradition, Oral Tradition, Oral Literature," *The International Journal of Research into Island Cultures*, 3(2), 10 – 14.
- Eitel, K. (1986). *Transforming Culture*, Nairobi: Evangel Publishing House.
- Fechner, G. T. (1876). *Vorschule der Aesthetik*, Leipzig: Breitkopf & Hartel.

Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press.

Finnegan, R. (1977). *Oral Poetry, Its Nature, Significance and Social Context*.
New York: Cambridge University Press.

Fischer, E. (1959). *The Necessity of Art*. London: Penguin Books.

Fletcher, R. (1997). *The Convesion of Europe From Paganism to Christianity*, London.

Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge and Discourse on Language*. New York: Pantheon.

Foucault, M. (1965). *Madness and Civilization*. New York: Richard Howard.

Foucault, M. (1980). *The Will of Truth*. London: Allan Sheridan.

Fried, M. (1987). *Realism Writing, Disfiguration: on Thomas Eakians and Stephen Crane*, Chicago: The University of Chicago Press.

Gabakama, Z. N. (1980). “*Majigambo ya Wazanaki*” Kazi maalum, Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Gibbe, G.A., na Mvungi, M. (1978). “*Fasihi na Jamii*: Katika Kiswahili Juzuu ya 48, Chuo Kikuu cha Dares Salaam, TUKI.

Gibbe, G. A., na Mvungi, M. (1987). *Fasihi Simulizi Sekondari na Vyuo*, Dar es Salaam: Starndad Pulishing Company Ltd.

Giddens, A. (1971). *Capitalism and Modern Social Theory, an Analysis of the Writing Mar*. London: Cambridge University Press.

Greenblatt, S. J. (1980). *Renaissance Self Fashioning*. Chicago: University of Chicago Press.

Greenblatt, S. J. (1988). *Shakesperian Negotiations*. Clarendon: Oxford Press.

- Groenewald, H. C. (1995). "The Praises of Prince Senzangakhoma Mahlangu- text in Context." *Katika South African Journal of African Languages*. 16(3), 174-192.
- Gunner, L., na Gwala, M. (1991). *Musho! Zulu Popular Praises*, Michigan: Michigan State University Press.
- Gunderson, F. (2010). *Sukuma Labour Songs From West Tanzania: We Never Sleep We Dream of Farming*, Leiden/Boston: Brill.
- Harries, L. (1962). *Swahili Poetry Language*. New York: Harper and Row Publishers.
- Herman, L. (2012). "Sifo za Kijadi katika Sherehe za Harusi" Tasnifu ya Shahada ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Haijachapishwa.
- Hirmel, O. (1981). *Pesa Marx na Kristo: Ujamaa wa Kiafrika*, Tabora: Ndanda Mission Press.
- Hodza, A.S., na Fortune, G. (1979). *Shona Praise Poetry*. Clarendon: Oxford Press.
- Hyden, G. (1980). *Beyond Ujamaa in Tanzania: Under Development and Uncaptured Peasantry*. Los Angeles: University of California Press.
- Hyden, G. (1983). *No shortcuts to Progress: African Development Management in Perspective*. Nairobi: Heinemann.
- Innes, G. (1974). *Sunjata: Three Mandika Versions*. London: SOAS.
- Jan, V. (1985). *Oral Tradition as History*. Nairobi: Heinemann.
- Jahn, J. (1968). *Neo-African Literature: A History of Black Writing*, New York: Grove Press.
- Juma, R. P. (2013). "Mabadiliko ya Maudhui Katika nyimbo za Ngoma ya Msewe Kutoka Zanzibar" Tasnifu ya shahada ya Uzamili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, (Haijachapishwa).

- Kabuta, N. S. (1997). "Isimu na Ushairi: Muundo wa Majigambo" Katika Nordie *Journal of African Studies* 6(1),36-60.
- Kahigi, K. K., na Mulokozi, M. M. (1973). *Mashairi yaKisasa*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House Ltd.
- Kahigi, K. K., na Mulokozi, M. M. (1982). *Kunga za Ushairi na Diwani Yetu*. Dar es Salaam, Tanzania Publishing House Ltd.
- Karbusicky, V. (1968). *The Interaction Between, " Reality- Work of Art Society. International social sciences Journal:The Art in Society*XX(4), 644-666.
- Katoke, I. (1974). *Maana ya Utamaduni Tanzania, Katika Historia Fupi ya Utamaduni wa Mtanzania*, Nairobi: Foundation Books.
- Kedmond, E. M. (2007). Transition and Change of a Music Traditional: A Case study of Muheme Music. M.A (Theatre Arts - Unpublished) Dessertation University of Dar es Salaam., Tanzania.
- Kezilahabi, E. (1974). The Development if Swahili Poetry: *18th – 20th Century, Kiswahili Juzuu* 42(2), 62 – 67.
- Khatib, M.S. (1987) "*Washairi wa Kiswahili wanavyoliona Azimio la Arusha*".Katika Mulika Namba 19, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, TUKI.
- Kimani, N. (2006). *Fasihi Simulizi ya Kiswahili*, Nairobi: Twaweza Communication.
- King`ei, K., na Kisovi, C. (2005). *Misingi ya Fasihi Simulizi*, Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Kipurry, N. (2000). *Oral literature of the Maasai*. Dar es Salaam: Ujuzi Educational Publishers.

- Kitemanio, A. (1977). *“Mabadiliko ya Majigambo ya kabila la Wakyura Zamani na Wakati wa Ukoloni,”* Kazi maalum, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: Idara ya Kiswahili.
- Kitereza, A. (1980). *Bwana Myombekere na Bibi Bugonoka na Ntulanalwo na Bulihwali*, Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Knappert, J. (1967). *Traditional Swahili Poetry*. Laiden: E. J. Brill.
- Knappert, J. (1974). *“The Appreciation of the Swahili Poetry”* Katika Kiswahili Juzuu ya 44/2, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, TUKI.
- Kombo, D. K., na Tromp, D. L (2006). *Proposal and Thesis Writing and Introduction*, Nairobi: Paulinnes Publication.
- Koponen, P. (1988). *Pepole and Production in Late Pre-Colonial Tanzania: History and Structures*, Helsinki: Finish Society for Development Studies.
- Kothari, C. R. (1990). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Delhi: New Age International Publishers Ltd..
- Kothari, C. R. (2008). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Delhi: New Age International Publishing Ltd.
- Kumar, R. (1999). *Research Methodology: A Step by- guide for Beginners*. New Delh: SAGE Publication Inc.
- Kunene, D. P. (1971). *Heroic Poetry of the Basotho*. Oxford: Oxford Clarendon.
- Linden, I. (2010). “Some Oral Tradition From the Maseko Ngoni” Retrieved on 11th July, 2017 from: <http://www.ngonipeople.com>.
- Lord, A. (1981a). *The Singer of Tales*, Cambridge: Harvard University Press.
- Lord, A. (1981(b). “Memory, Fixty, and Genre in Oral Traditional Literarture” *In Literature, in Foley (mh): 39(3), 451- 462.*

- Lukacs, G. (1963). *The Meaning of Contemporary Realism*, London: Merlin Press.
- Lukacs, G. (1971). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, London: Merlin.
- Massamba, D.P.B. (1996). *Historia ya Kiswahili: 50 B.K hadi 1500B.K*, Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Massamba, D. P. B. (2009). *Kiswahili Origins and the Bantu Divergence and Convergence Theory*, Dar es Salaam: TUKI.
- Masinde, E. (1992). “Ushairi Huru, Uchambuzi wa Dhamira na Mtindo”, Tasnifu ya Shahada ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Kenyatta (Haijachapishwa).
- Masinde, E. (2005). Ushairi wa Kiswahili maendeleo na Mabadiliko ya Maudhui: Tasnifu ya shahada ya Uzamivu, Chuo Kikuu cha Kenyatta (Haijachapishwa).
- Matteru, B. L. (1979). “The Image of Women in Tanzania Oral Literature” University of Dar es Salaam. Retrieved on 22nd May 1987 from: https://www.sida.se/contentassets/3a23c057a15d4af88537ea5f6844eb6e/education-in-tanzania-with-a-gender-perspective---summary-report_3620.pdf.
- Matteru, B. L. (1987). “*Tanzu na Fani za Fasihi Simulizi*” Mulika Na 19, Dar es Salaam: TUKI.
- Masolo, D. A. (1994). *African Philosophy in Search of Identity*, Bloomington: Indian University Press.
- Mayombwe, S.A.(M.H). “The Praise Poetry of the Bahaya” LT 305, University of Dar es Salaam, Unpublished Dissertation.
- Mayoka, J. M. (1984). *Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka*, Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.

- Mazrui, A. (1974). *World Culture and The Black Experience*. Seattle: University of Washington Press.
- Mbiti, J. (1969). *African Religion and Philosophy*. New York: Praeger Publisher.
- Mbiti, J. (1974). *African Religion and Philosophy*. Nairobi: Heinemann.
- Mbunda, M. (1993). *Misingi ya Uhakiki wa Fasihi*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mc Call, J. (1995). "Rethinking Ancestors in Africa. *Journal of the International African Institute* 65(2), 256-270.
- Mc Gann, J. (1985). *Historical Studies and Literary Criticism*, Madison: University of Wisconsin.
- Mhando, P., na Balisidya, D. (1976). *Fasihi na Sanaa za Maonyesho*, Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Miller, C. (1984). "Genre and Social Action" *Quotery journal of Speech*, 70(2), 151-167.
- Mkongola, E. N. K. (1980). "Mabadiliko ya Dhamira na Sanaa katika Ngoma ya Wigashe Sehemu ya Usukuma," Kazi Maalum, Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Dar es Salaam: TUKI.
- Mohamed, S. A. (1995). *Tamthilia, Riwaya na Hadithi Fupi*. Nairobi: Heinemann.
- Mwakajinga, L. K. S. (2009). *Global Connections Understanding African Culture*. Dar es Salaam: Nyambari Nyangwine Publishers.
- Mwakajinga, L. K. S. (2013). *Development Studies for Colleges and Universities*. Dar es Salaam: Nyambari Nyangwine Publishers.
- Mphande, L. (2004). "Ngoni Praise Poetry and the Nguni Diaspora", *Research in African Literatures*, New York: Indiana University Press.

- Mulokozi, M. M. (1986). "The Nanga Epics of the Bahaya. A Case Study in African African Epic Characteristics" PhD Thesis (Unpublished) University of Dar es Salaam.
- Mulokozi, M. M. (1996). *Fasihi ya Kiswahili*, Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Mulokozi, M. M. (2002). *The African Epic Controversy: Historic, Philosophical and Aesthetics Perspectives on Epic, Poetry and Performance*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Mulokozi, M. M., na Sengo, T. S. Y. (1995). *History of Kiswahili Poetry A.D 1000 2000*, Dar es Salaam: Institute of Kiswahili Research.
- Murungi, J. (2011). "African Musical Aesthetics". New Castle Upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Murfin, R. C. (1991). "Case Studies in Contemporary Criticism", New York: St Martin Press.
- Mushengyezi, A. (2003). *Twentieth Century Literary Theory*: Kampala: Mkono Bookshop and Publishing Company Ltd.
- Mutembei, A. (2005). Gazeti la Nipashe la Tarehe 19/11/2005 Katika Tovuti ya www.ippmedia.com.
- Msokile, M. (1992). *Kunga za Fasihi na Lugha*, Dar es Salaam: Educational Publishers and Distributors Ltd.
- Msokile, M. (1993). *Misingi ya Uhakiki wa Fasihi*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mwakipesile, J. S. (1974). "Taratibu za maisha ya Jami". Katika Historia Fupi ya Maisha ya Mtanzania, Nairobi: Foundation Books.

- Nabhany, A. (2000). “*Jua*” Department of African Language, Cologne.
- Ndamugoba, S. R. (1987). “The Significance of Praise Poetry Among the Bahaya” Oral Literature Undergraduate Dissertation (Unpublished). LT 305 University of Dar es Salaam.
- Ndulute, C. L. (1977). “*Majigambo katika Jamii za Kihehe*,” Kazi Maalum, Idara ya Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Ngairuth, M. (2008). *Fasihi Simulizi na Utamaduni, Kitabu cha Walimu and Wanafunzi*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Ngure, A. (2003). *Fasihi Simulizi Katika shule za Sekondari*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Ngugi, T. (1972). *Home Coming*. Nairobi: Heinemann.
- Ngugi, T. (1986). *Decolonizing the Mind: The Politics of Language, in African Literature*. London: James Currey Ltd.
- Nicholaus, A. (2013). “Falsafa ya Ubuntu inavyojitokeza kwenye Kazi za Penina Mlamba” Tasnifu ya Shahada ya Uzamili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. (Haijachapishwa), Dar es Salaam, Tanzania.
- Njogu, K., na Chimera, R. (2008). *Ufundishaji wa Fasihi Nadharia na Mbinu*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Njiru, E. (1981). “Indigenous Education as Practiced by Ameru: With Special Reference to Circumcision Ceremonies” M.A, Thesis University of Nairobi.
- Nkwera, F. (1979). *Sarufi na Fasihi, Sekondari na Vyo*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Ntarangwi, M. (2003). *Gender Performance and Identity: Understanding Swahili Culture Realities Through Songs*, Trenton Asmara: Africa World Press.

- Ntarangwi, M. (2004). *Uhakiki wa Kazi za Fasihi*. Rock Island: Augustana College.
- Nyerere, J. K. (1967). *Ujamaa: Essays on Socialism*, Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Nyerere, J. K. (1974). *Binadamu na Maendeleo*. Nairobi: Oxford University Press.
- Nyongesa, M. W. (2005). “Ujumi Katika Muziki wa Kiafrika, Mfano wa Muziki wa Tohara ya Wabukusu”, Tasnifu ya Shahada ya Uzamili, Chuo Kikuu chaMoi, Nairobi: Kenya.
- O’Connell, H. (1994). “*Women and the Family*”. London: Zed Book.
- Okpewho, I. (1979). *The Epic in Africa*. New York: Columbia University Press.
- Okpewho, I.(1990). *Oral Performance in Africa*.Bloomington and Indiana: Ibadan Spectrum Books.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature Backgrounds, Characters and Continuity*. Bloomington and Indiana Polis: Indian University Press.
- Ojaide, T. (1996). *Poetic Imagination in Black Africa*. Durman, NC: Academic Press.
- Omari, C. K., na Mvungi, M. (1981). *Urithi wa Utamaduni Wetu*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Omary, M. (2015). Ufasihi Simulizi katika Kazi za Euphrase Kezilahabi, Tasnifu ya Shahada ya Uzamivu, Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Omatseye, B. O. J. na Emeriewen, K. O. (2012). “An Appraisal of the Aesthetic Dimension to the African Philosophy of Cloth”. *Journal of the Australian Society* 48(2), 156- 165.
- Oruka, H. O. (1990). *Trends in Contemporary African Philosophy*. Nairobi: Nairobi Publishers.

- Oruka, H. O. (1991). *The Philosophy of Liberty*. Standard Textbooks, Nairobi: Graphics and Publishing.
- Ortony, A. (1975). "An Appraisal of the Aesthetics Dimension to the African Philosophy of Cloth". *An International Journal of Arts and Humanities, Bahir Dar, Ethiopia* 2(3), 68-89.
- Parry, M. (1930). "Studies in Epic Techniques of Oral Verses Making II" The Homeric Language as the Language of an Oral Poetry Retrieved on 13th May 2016 from: <https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5492>.
- Pongweni, A. (1996). *Shona Praise Poetry Role Negotiation: The Battle of the Clans and the Sexes* Gweru, Zimbabwe: Mambo Press.
- Ponera, A. (2010). "Ufutuhi Unaojitokeza Katika Kazi za Shaaban Robert" Tasnifu ya Shahada ya Uzamili, Chuo Kikuu cha Dodoma (Haijachapishwa).
- Ponera, A. (2014). *Utangulizi wa Nadharia ya Fasihi Linganishi*. Dar es Salaam: Karljamer Print Technology.
- Rice, P. (1993). *Modern Literary Theory*, London: Edward Arnold.
- Rubanza, Y. I. (1981). "Dhima ya Fasihi Katika Majigambo ya Wahaya" Makala ya Semina ya Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Rubanza, Y. I. (1994). *Fasihi Simulizi: Majigambo* (Ebyebugo), Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Ruhumbika, G. (2002). *Jang Sugu la Wazawa* Dar es Salaam: E&D Publishers Ltd.
- Samwel, M. (2011). "Majigambo ya Wanawake. Je yapo? Katika Kioo cha Lugha, Dar es Salaam: Dares Salaam University Press.
- Samwel, M. (2012). "Mabadiliko katika majigambo: Uchunguzi wa Majigambo ya Jadi na yale ya Bongo Fleva," Tasnifu ya Shahada ya Uzamivu, (Haijachapishwa).

- Senkoro, F. E. M. K. (1979). "The Prostitute in African Literature, Thesis of Masters, The University of Alberta. Edmonton, Canada.
- Senkoro, F. E. M. K. (1987). *Fasihi na Jamii*, Dar es Salaam: Press and Publicity Centre.
- Senkoro, F. E. M. K. (1988). *Ushairi, Nadharia na Uihakiki*, Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Senkoro, F. E. M. K. (2006). "Fasihi ya Kiswahili ya Majaribio: Makutano ya Fasihi Simulizi na Fasihi Andishi" Idara ya Kiswahili Chuo Kikuu Cha Dar es Salaam. *Katika Kioo cha Lugha*, Juzuu ya 4(2), 11 -24.
- Senkoro, F. E. M. K. (2011). *Fasihi*, Dar es Salaam: KAUTTU LTD.
- Sengo, T. Y. S. (2008). *Tafakuri ya Utu na Uhai*, Dar es Salaam: Huda Publishers.
- Senyamanza, C. (2011). "Nyimbo za Kampeni za Siasa Katika Mfumo wa Vyama Vingi" Tasnifu ya Shahada ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Tanzania.
- Senyamanza, C. A. (2015). *Misingi ya Kazi za Kubuni, Nadharia, Mbinu na Mifano ya Kazi Bunilizi*, Dar es Salaam: Karljamer Print Technology.
- Senyamanza, C. A. (2016). "Mabadiliko katika Rala" Tasnifu ya PhD (Haijachapishwa), Chuo Kikuu Huria cha Tanzania, Dar es Salaam, Tanzania.
- Sekile, R. (2011). "Utamthiliya Unaojitokeza kwenye Matambiko ya Wanyakyusa" Tasnifu ya Shahada ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Tanzania.
- Schaper, I. M. (1965). *Praise Poems of Tswana Chiefs*. Clarendon: Oxford Press.
- Schleifer, R. (1994). *Historical Critique*. Katika Contemporary literary Criticism Literary and Cultural Studies. London: Longman.

- Songoyi, E. M. (2005). *“The Form and Content of the Wigashe Dance Songs of Sukuma,”* PhD Thesis University of Dar es Salaam., Tanzania.
- Temples, P. (1954). *Bantu Philosophy*, Paris: Presence Africaine.
- TUKI, (1981). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.
- TUKI, (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Tumma, S. (2010). “Vikongwe Wauwawa kwa Imani za Kishirikina” Tarehe 17 Novemba 2010, uk 11. Imepakuliwa tarehe 21/5/2016 kutoka kwa: [http://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Tumma,+S.+\(2010\).+“+Vikongwe+Wauwawa+kwa+Imani+za+Kishirikina”+Tarehe+17+Novemba+2010,+uk+11.&ie=UTF-8&oe=UTF-8](http://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Tumma,+S.+(2010).+“+Vikongwe+Wauwawa+kwa+Imani+za+Kishirikina”+Tarehe+17+Novemba+2010,+uk+11.&ie=UTF-8&oe=UTF-8)
- Van Pelt, P. (1971). *Bantu Customs in mainland Tanzania*, Tabora: T.M.P, Book, and Department.
- Vansina, J. (1965). *Oral Traditions*. Harmondsworth: James Curre.
- Vail, L., na White, L. (1991). *Power and the Praise Poem: Southern African Voices in History*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Vasquez, A. S. (1973). *Art and Society: Essays in Marxist Aesthetics*. London: MerlinPress.
- Wafula, R. M., na Ndungo, C. (1993). *Nadharia ya Fasihi Simulizi*. Nairobi: University of Nairobi.
- Wafula, R. M. na Kimani, C. (2007). *Nadharia za Uhakiki wa Fasihi*, Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Wamitila, K. W. (2002). *Uhakiki wa Fasihi Misingi na Vipengele Vyake*. Nairobi: Phoenix Publishers Ltd.

- Wamitila, K. W. (2003). *Kamusi ya Fasihi: Istilahi na Nadharia Nairobi*. Nairobi: Focus Publicants.
- Wamitila, K. W. (2004). *Kichocheo cha Fasihi Simulizi na Andishi*. Nairobi: English Press.
- Wamitila, K. W. (2008). *Kanzi ya Fasihi: Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide Muwa Publishers.
- Wamitila, K. W. (2010). *Kichocheo cha Fasihi: Simulizi na Andishi*. Nairobi: Focus Books.
- Werrek, R. and Warren, A.(1949). “*The Theory of Literature*” Florida:Penguin Books Ltd.
- Werrek, R., and Warren, A. (1982). “ *Theory of Literature*”, Florida: Penguin Books.
- White, L. (1982). “Power and the Praise Poem” Taylor and Francis, Ltd. *Journal of Southern Africa Studies*, 9(1), 318 - 245

FAHARASA

Ingalamu	Mnyama aina ya simba. uk 62, uk 73, uk 74, uk 219
Ingambaku	Ng`ombe dume, uk 73,uk 74
Isota	Chatu, uk 74
Ifumu	Wazee wa mila (wasaidizi wa chifu), uk72, uk 74, uk 75, uk 228,Uk 229
Malafyale	Chifu, uk71, uk 98, uk132, uk 133, uk 139, uk 178, uk 220, uk226
Mulungu	Mungu, uk 84
Kyala	Mungu, uk62, uk 84, uk125, uk 126, uk 133, uk 140, uk 142, Uk 162, uk 221, uk223, uk 224, uk 229
Ngulubhi	Mungu, uk 84
Isubha Iya kumwanya	Mungu, uk 84
Kimpumu	Pombe inayotengenezwa kwa ulezi, uk 88
Kihambule	Pombe inayotengenezwa kwa mahindi na ulezi, uk 88
Mipalano	Mashindano ya ngoma za asili, uk122, uk 155, uk 217
Untwa	Ufalme / utawala, uk 72, uk140
Ubutwa	Mamlaka za kiutawala, uk 72

VIAMBATANISHI

Kiambatanishi I: Hojaji Zilizotumika Kukusanyia Data

1.1 HOJAJI ZA WASANII WA TONDOZI

1. Jina lako unaitwa nani?
2. Una umri wa miaka mingapi?
3. Ulizaliwa wapi? (taja mji, kata na kijiji ulichozaliwa)
4. Je bado unaishi katika eneo ulilozaliwa? Kama bado huishi hapo kwanini ulihama?.
5. Je kazi hii ya uimbaji uliianza lini?
6. Je kazi hii ya uimbaji unaifanya peke yako au mko kama kundi? Kama unaifanya peke yako unamudu vipi uimbaji wako? Na kama mnaifanya katika kundi mnawezaje kufanya kazi hii pamoja na ni changamoto gani mnakutana nazo kama Kikundi.
7. Katika utunzi wa nyimbo zako/zenu mnazingatia nini? Na kwanini mambo hayo mnayazingatia?
8. Je kuna vifaa vyovyote mnavyovitumia katika uimbaji/ ughanaji wenu? Kama vipo vitaje.
9. Je kuna mabadiliko yoyote katika vifaa hivyo? Kama yapo yataje
10. Je mavazi yenu yakoje katika sanaa hii? Tufafanulie kuhusu mavazi toka kipindi ulipoanza kuimba mapaka sasa.
11. Unaionaje sanaa hii ilivyo kwasasa?

1.2 HOJAJI ZA ,WAZEE

1. Jina lako nani?
2. Una umri wa miaka mingapi?
3. Ulizaliwa wapi (taja mji,kata na kijiji)
4. Kama ni kiongozi (Ulianza lini kazi hii?) na uliupataje uongozi huu.
5. Ni sifa gani anazotakiwa kuwa nazo kiongozi wa kimila katika jamii yenu?
6. Je ni mambo gani yahusuyo maisha yenu ya kila siku ambayo katika jamii yenu mnayaona ni ya msingi tangu zamani?
7. Je mambo hayo bado yapo mpaka sasa? Kama yapo ni yepi na kama hayapo unafikiri ni kwanini?
8. Ni makundi gani katika jamii yaliyoathiriwa na mabadiliko hayo?
9. Tunaomba ufafanuzi kuhusu mila na desturi zenu kama vile mazishi, ndoa,kifo na kadhalika.
10. Je mila na desturi hizo unazionaje kwasasa.

Kiambatanishi II: Picha Zilizopigwa Uwandani

Mtafiti katikati akiwa na msanii Uswege kushoto, kulia ni msaidizi wa msanii Uswege anajulikana kwa jina la Andambike. Picha ilipigwa tarehe 3/9/2016. Msanii huyu alisaidia kutupa nyimbo mbalimbali aina ya kapote.

Kiambatishi 2.2

Mtafiti kushoto, kulia kwake ni Mzee Singasipa Mwandulusya. Katikati ni mzee Elia Daimoni msaidizi wa Mzee Mwandulusya. Kulia kwa mzee Daimon ni Mzee Mwakitwange yeyé si muimbaji bali ni mtangulizi wa kuangalia usalama kabla ya msanii kuanza kuimba. Kushoto kwa Mwakitwange ni Mwalimu Elizabeth Sekile mwenyekiti wa chama cha walimu wilaya ya Rungwe, yeyé alisaidia sana upatikanaji wa waimbaji wa Kapote wakati wa tamasha la nyimbo za asili.

Mwandulusya ni msanii ambaye nyimbo zake tumezitumia katika utafiti huu, amekuwa ni msaada sana hata katika baadhi ya maelezo yahasuyo mila na desturi za Wanyakyusa. Kwa maelezo yake alianza kuimba akiwa kijana mdogo na mpaka sasa anaimba. Picha ilipigwa tarehe 4/9/2016.

Kiambatishi 2.3

Mtafiti wa pili kutoka kulia akiwa na kikundi cha ngoma cha Nyati kutoka Dodoma. Mtafiti aliwahoji wasanii hawa kama sehemu ya kutaka kujua sehemu zilizo nje ya jamii ya wanyakyusa wanasema nini kuhusu sanaa za jadi. Picha ilipigwa tarehe 4/9/2016.

Kiambatishi 2. 4..

Mtafiti aliyechuchumaa alipokuwa akiwahoji wasanii wa kikundi cha Nyati kutoka Dodoma kuhusu vifaa wanavyotumia, mavazi na michoro yao wanayojichora usoni.

Picha ilikuwa tarehe 4/9/2016

Kiambatishi 2.5

Kikundi cha Nyati wakiwa wameshika vifaa vyao vya asili wanavyotumia katika kikundi chao (chanzo mtafiti tarehe 4/9/2016)

Kiambatishi 2.6

Mtafiti katikati akiwa amewatembelea wasanii kina Singasipa Mwandulusya na Mwenziwe mzee Elia Daimoni Mwangomale kijijini kwao Ipinda wilayani Kyela. Tarehe 23/10/2016.

Kiambatishi 2.7.

Mzee Aliko Mwakisambwe akiwa anacheza kwenye mikusanyiko ya ngoma vijijini (mikusanyiko ya ngoma hizi inajulikana kama *mipalano*) tarehe 26/8/2016 eneo la Mwakaleli wilayani Rungwe.

Kiambatishi 2.8

Kikundi cha waimbaji wa Kapote kutoka kijiji cha Bujesi wilayani Rungwewanawake na wanaume wakiimba tondozi. (chanzo utafiti tarehe 9/9 2016).

Kiambatishi 2.9

Kikundi cha ngoma kutoka wilayani Kyela wakiwa katika mavazi yao ya kisasa

(chanzo mtafiti oktoba 2017)

Kiambatanishi III: Nyimbo Zilizokusanywa Maskanini

Jedwali 3.1: Tondozi Inayomsifia Mbwa Bora kwa Uwindaji

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ifikolo fingi fikughanile	Koo nyingi zinakupenda
2.	Fijho kubhatimi na bha fwimi	Sanasana wachungaji na wawindaji
3.	Abhamasai, abhasukuma bhope abhapemba	Wamasai, wasukuma na hata wapemba
4.	Imbombo inywamu ijha kutima ni jhakulindilila	Kazi kubwa ya kulinda na kuchunga
5.	Imbwa jhangu jhikundula fijho	Mbwa wangu ananisaidia sana
6.	Pakutima tukutima twesa	Wakati wa kuchunga tunakuwa pamoja
7.	Kukola ugwe une ngulya fyosa	Unawinda wewe mimi nakula vyote
8.	Amaini nu mposi ni finunu fyosa	Maini na mchuzi na vitu vingine vizuri
9.	Pamo ifi fisele fyo ifi kwega	Labda mabaki ndiyo huwa anachukua
10.	Umenye pa kubhopesya	Unajua kukimbiza
11.	Lwindo kulitalisya nkyeni kukatisya	Windo unalitanguliza kwa mbele kisha unakatisha
12.	Pamo kulyegha	Ndiyo unachukua
13.	Ngukabha iseke	Ninapata mboga
14.	Ngunyonywa pamusi mpaka namajolo	Natamani mchana na jioni
15.	Itonge ilya nyama inyate	Finyango la nyama iliyonona
16.	Bho ndile ifinyafu pakilo ngughona kanunu	Nikila vitu vitamu usiku nalala vizuri
17.	Pakilo ngughona kanunu	Usiku ninalala vizuri
18.	Utulo utunyafu fijho	Usingizi mnono sana
19.	Pabhwingililo utughele	Mlangoni ukiwa umekaa
20.	Unhijhi linga isile kundembusya	Mwizi akija unaniamsha
21.	Nyumba ikutoligwa pa kwingila	Ndani mwizi hawezi kuingia
22.	Ubwite pa kututwalila	Ugomvi kukuletea
23.	Gwe mbwa gwangu gwe lutufyo	Wewe mbwa wangu wewe <i>Lutufyo</i> (lutufyo maana yake sifuni)
24.	Ulinamahala he mma	Una akili sana
25.	Ugwe ulindindili kumyangu	Wewe ni mlinzi wangu
26.	Gwe mfwimi gwangu	Wewe muwindaji wangu
27.	Gwe mmanyani gwangu	Wewe rafiki yangu
28.	Gwe nkulumba pa kipanga kyosa	Wewe ni mkubwa unaheshimika kijijini pote

Jedwali 3.2: Tondozi Inayosifia Wanyama (Jogoo)

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ingongobhe jhangu mwampelembe x2	Jogoo wangu <i>mwampelembe</i>
2.	Njighanile ingongobhe jhangu mwampelembe	Nampenda jogoo wangu <i>mwapelembe</i>
3.	Ingongobhe ijhi jikutilisya nywamu ulwa sofufu	Jogoo huyu anatisha ni mkubwa kama tembo
4.	Jhili na maka bho ingalamu	Ina nguvu kama simba
5.	Isyu lyake inywamu bhikupilika kubhutali	Sauti yake kubwa inasikika mbali
6.	Likufika mwa Mpunguti, mwa Matamba, kwa bhumbighi, bhikupilika mpaka mu Mpombo.	Inasikika mpaka Mpunguti, Matamba, Bumbigi wanasika mpaka Mpombo
7.	Linga jhimile pamwanya pa nyumba jhikubhoneka bho tuta	Ikisimama juu ya nyumba inaonekana dume kweli
8.	Jhikajhapo pa kipanga apa ijhi jhijhitolile pa kukomana	Hakuna kuku mwingine hapa kijijini anayeweza kupigana naye
9.	Isiku limo ingongobhe jha Mwakyoma jhaghelile pakukomana	Siku moja jogoo wa Mwakyoma alijaribu kupigana nayo
10.	Jhakomigwe iteke limo jha jhe kugwila Nkapughi twajitwele kukupatala	Ilipigwa teke moja ikaenda kuangukia kapugi tukaipeleka hospitali
11.	Bha gwtu ingongobhe jhangu jhimenye ukuswila abhanake	Jamani jogoo wangu anajua kulea vifaranga vyake
12.	Linga jhipatwile jhikuswila abhana, jhimenye ukuswila abhana mweee	Ikichakula inawaachia vifaranga, anajua kulea vifaranga mwee
13.	Ilyebhe nalimo, kakajhapo aka mwaka ng'ombe, najimo ipusi nafimo ifya kuhijha ifyana	Hakuna mwewe, hakuna kicheche, hakuna paka hakuna kitu cha kuchukua vifaranga
14.	linga jhiketile kumaso ijhene jhikusililika	Akiangalia jicho tu wanazimia
15.	Linga jhisosisye isyu lyake ipusi jikusilika	Ikitoa sauti yake paka anazimia
16.	Linga jhikanyile undindo gwake ikisu kyosa kikutetema	Ikikanyaga kishindo chake , mji wote unatetemeka
17.	Kukuti isiku kokoliko –kooo bho lubhunju	Kila siki inawika kokoliko- koooo asubuhi
18.	Jhakwanda ukulembusya abhandu ni isyu lyake isito	Ya kwanza kuamsha watu na sauti yake nzito
19.	Jikusenyendesya inyumba nalinga ughonile utulo jhujhugwe kusumuka	Inatetemesha nyumba hata kama umelala mwenyewe utaamka
20.	Kukola ikumbulu njila jha kubhuka kukyalo	Unashika jembe na kuelekea shambani

21. Isubha bho lisomwike ingongobhe jhikwenenda, jikusyungutula inyumba jhake, ukuketa ubhusalama	Jua likichomoza, jogoo anazunguka nyumba kuangalia usalama
22. Ingongobhe jhangu njipele ingamu jha malafyale gwitu, jho Mwansasu	Jogoo wangu nimempa jina la chifu wetu Mwansasu
23. Ujhu alilisya kubwite, akabhalilo ka Njeremani	Aliyetisha wakati wa vita vya Mjerumani
24. Ingongobhe jhangu x2 ingongobhe jhangu njighanile	Jogoo wangu x2 jogoo wangu wangu nampenda

Jedwali 3.3: Tondozi ya Kusifia Kijiji

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Itata ijobha, kumyitu ku Ikuti	We baba we mama, kwetu Ikuti
2.	Ku bha Mwakila, kubha Ilalata kubha Mwasoni	Kwa kina Mwakila, kwa kina Ilalata, kwa kina Mwasoni
3.	Kufyamba ifitali, kulisu itali	Kwenye milima mirefu, majani marefu
4.	Kuno likumela palumu na pakilo	Kunakostawisha mazao kiangazi na masika
5.	Kuno imboto jhikelilwe	Kwenye rutuba nyingi
6.	Kufijhinja ifitali ni ifipimba	Kwenye migomba mirefu na mifupi
7.	Kuno amasimbi ghakelilwe imbatata sikelilwe	Kule kwenye magimbi mengi na viazi vingi
8.	Ifitughu fikelilwe	Viazi vikuu ni vingi
9.	Kuno ingajha sikukula	Kwenye kaya zinazostawi vyema
10.	Kuno tukubhinga ingambili inyonangi	Tunakofukuza nyani waharibifu
11.	Kumatengele amasisya	Kwenye mapori ya ajabu
12.	Kuno abha kisu bhatikulwamo siku	Kule ambako wananchi hawagombani hata siku moja
13.	Bhatengene ngati nguku jhalamile	Wametulia kama kuku aliye atamia
14.	Bhatengene ngati ukufwa kujhako	Wametulia kama vile hakuna kifo
15.	Kuno bha tata bhalambalele	Walikolala baba zetu
16.	Bhaketile ku kyamba Rungwe	Wameangalia mlima Rungwe
17.	Bhali mye bhikutulindilila	Wako kimya wanatulinda

Jedwali 3.4: Tondozi ya Ndoa

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ngumpala kyala amwile inyiputo	Namshukuru mungu amejibu maombi yangu
2.	Ngabhile unkikulu kangi unkikulu unnoghe	Nimepata mke tena mke mwema
3.	Ikundalalisya ulubhabho bho ndi mmasosi	Ananituliza maumivu niwapo na majonzi
4.	Naloli unkasi gwangu nnunu fijho ukukinda abhakikulu bhosa	Kweli mke wangu mzuri kupita wanawake wote
5.	Ukufuma ikikolo kya Kinyakyusa ikikolo kya bhanyafyale	Anatokea kabila la Kinyakyusa ukoo wa kichifu
6.	Mwelu ngati amisi gha nkisibha kukuti siku ngunwa	Mweupe kama maji ya kisima kila siku nayanywa
7.	Amaso manywamu ngati mafilu gha Mwileje	Macho makubwa kama machungwa ya Ileje
8.	Ikipambagha kinunu bho ikyulu kya senene	Kifua chake kizuri kama kichuguu cha senene
9.	Kunyuma iswise ngati kyamba kya Kitonga	Nyuma amejazia kama mlima Kitonga
10.	Naloli unkasi gwangu nnunu ukukinda abhakikulu bhosa	Kweli mke wangu ni mzuri kushinda wanawake wote
11.	Alina malundi amanunu bho amafuta amanunu	Ana miguu mizuri kama mafuta
12.	Kangi manunu bho ubhwalwa bhwa musupa jha safari	Tena miguu mizuri kama pombe ya kwenye chupa ya safari
13.	Ghaghholwike ghakajha ni fifunda	Imenyooka na haina vigingi
14.	Ulwiho lwake lununu ulu ajhilile	Tabia yake nzuri kama yeye alivyo
15.	Nalinga numbobile imbibhi ikusuma uluhobhokelo	Hata nikimkosea huwa anaomba msamaha
16.	Akajha bho bhala abha malajha	Siyo kama wale Malaya
17.	Umwene afundigwe ulufundo lwa bhanyakyusa	Yeye amefundwa kwa maadili ya kinyakyusa
18.	Ali ni ngubho inunu, ijhi jhili na mafuta manunu ghatikwaghigwamo nkisu	Ana ngozi nzuri, yenye mafuta yasiyopatikana duniani
19.	Namaluka ghosa kulonda utikughagha pakisu	Hata ukitafuta maduka yote hupati duniani
20.	Amino melu ngati masika gha nasi	Meno meupe kama machicha ya nazi
21.	Ghabhatikigwe ngati lubhambo lwa bhasikali	Yamepangana kama mstari wa maaskari
22.	Kumyake utikumbula nafimo nfwile mbolile	Kwake huniambii kitu nimekufa nimeoza
23.	Linga nsokile ngomwike ngughagha amisi gha kogha	Nikitoka nikirudi nakuta maji ya kuoga
24.	Linga nfumile nkogha	Nikitoka kuoga ananilaza kwenye mto

ikundambalika pa kinulilo	
25. Ikumbhughuta amisi ni tabhulo	Ananifuta maji na taulo
26. Ikusalila imyenda iminunu mu silangi	Ananitafutia nguo nzuri kabatini
27. Ighi ghisitigwe kanunu, ghiputiligwe amafuta amanunu	Zilizonyooshwa vizuri na kupulizwa mafuta mazuri
28. Ikufwika panandi panandi ngumbuka mbunini	Ananivika taratibu nakumbuka utotoni
29. Linga ndekile indalama mumfuko ikutendekesya	Nikiacha hela mfukoni ananihifadhia
30. Ikumbika ukujha nu lusekelo	Ananifanya niwe na furaha
31. Afumile kukikolo kinunu kya bhusalama	Ametoka katika ukoo mzuri wenye usalama
32. Imbalo syake nyingi ngabaghila ukumala syosa	Sifa zake ni nyingi siwezi kumaliza zote
33. Inandi isi sifwene ngutufya unkasi gwangu nnunu akindile abhakikulu bhosa	Kwa haya machache niliyomsifia yanatosha, mke wangu ni mzuri amezidi wanawake wote.

Jedwali 3.5: Tondozi ya Ugonjwa wa Zinaa

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Nalyeghile isengo ihula ijhoo ijhooo	Nilichukua mundu wangu uliojikunja ijoo ijoooo
2.	Nalyeghile isengo jhangu ihula	Nilichukua mundu wangu uliojikunja
3.	Mbukile mu mbughani nje kusenga	Nikaenda mbugani kufyeka
4.	Numwagile unkasi gwangu	Nikamkuta mke wangu
5.	Asulumenye asendemele	Anasononeka kajikunja
6.	Nundalusisye atile palwanda pikumbabha	Nilipomuuliza akasema tumbo linamuuma
7.	Palapala mbebenwike numpimbile	Palepale nikachangamka nikambeba
8.	Ukubhuka nagwe musipitali jha nkabhembe Mwitete	Kwenda naye hosipitali ya Kabembe huko Itete
9.	Bhampimile bha bwaghile ubhubhine bwa kienyeji	Wakampima wakakuta ana ugonjwa wa kienyeji
10.	Palapala ngunigwe ngwalafwike	Pale pale nikalaaniwa nikatambaa
11.	Nendile ngati sota mbukile nkyamba Rungwe	Nikatambaa kama chatu nikaenda mlima Rungwe
12.	Mo mwipori ngumbile kughu ngumbile ikibyoka	Porini nikachimba dawa inayoitwa kibyoka
13.	Nongenye nu nkota gwa makito ndikile	Nikachanganya na dawa ya kashfa nikatwanga
14.	Akundile nikasema wakaniitie Adamson Beki	Akanywa nikasema wakaniitie Adamson Beki

Jedwali 3.6: Tondozi ya Tendo la Ndoa

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Apa gwatighi ndikangale mama x4	Ulivyosema mimi ni mzee mama X4
2.	Ubhukangale bwako bho bhuliku keta ngwaghile mwijhala muhalale kuluma ifikanda	Uzee wako ni upi mbona nimekukuta migombani, unakula ngozi ukihangaika na kufurahia
3.	Kubhunungana po ughaghileku amino gha kulila	Unashangaa umepata wapi meno ya kutafunia
4.	Mma bhanangu	Hapana wanangu
5.	Mwendeghe mwikasyeghe	Muwe mnatembea mnajikaza wanangu
6.	Po mwikasyeghe ubwalwa ne nnemwe ne gwa nkajha	Jikazeni wanangu ni pombe, mimi mama yenu ni wa kijijini
7.	Ne gwa nkajha (ijhoox3)	Mimi wa kijijini (ijoo x3)
8.	Jho une Mwasakalembe ugwa fipembe	Mimi Mwasakalembe mwenye vipembe
9.	Linga nasyaghenye ngali nfwilile ndwanda lwa jubha	Ningelijua ningefia tumboni mwa mama yangu
10.	Ukete lino ngabile isambi pa bwi itolo	Ona sasa nimepata dhambi bure
11.	Ngwa kumwagha jubha kubhusyuka bho ikuluka inywili kwa kyala	Nitamkuta mama yangu kuzimu akiwa anasuka nywele kwa mungu
12.	Ngimba kwa kyala kope bhikuluka ebhanya ijhahjaaaaaa	Kumbe kwa mungu nako huwa wanasuka ejajaaaaa
13.	Ijhoooox2	Ijoooo x2

Jedwali 3.7: Tondozi Inayosifia Ngoma Inayorejelea Mila na Desturi

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Eee mwanangu gwa kwanda	weee mtoto wangu wa kwanza
2.	Ijhooo x2 ijhaja	Ijooo x2 ijaja
3.	Ee mwanangu gwa kwanda ijhoo ijhoo	Wee mtoto wangu wa kwanza ijooo ijoo
4.	Gwe mwanangu gwa kwanda ulikuta ifwa	We mwanangu wa kwanza anzisha kilio
5.	Gwe mwanangu gwe kwanda ulikuta ifwa	We mtoto wangu wa kwanza anzisha kilio
6.	Jho jha ngoma inywamu	Ndiyo ngoma kubwa
7.	Ijhi jhikulila jhikuti nine nine nine	Inayolia hivi nine nine nine
8.	Kwa Mwaipungu tufwile tumalike	Kwa Mwaipungu tumekufa tumekwisha
9.	Gwe mwanangu gwa kibhili ulikuta ifwa	Wee mwanangu wa pili anzisha kilio
10.	Pope jhope ipelekete inandi ififikulila fikuti jhaghajhagha	Ndiyo nayo cheke cheke inayolia jagajaga
11.	Kwa Mwakisale tufwile tumalike	Kwa Mwakisale tumekufa tumeisha
12.	Gwe mwanangu gwe gwa kitatu ulikuta ifwa	We mwanangu wa tatu anzisha kilio

13. Jho jha tinala ijha nkyeni	Ndiyo sauti ya tatu ya mbele
14. Ifi fikulila fikuti jhaghajhagha jhaa	Inayolia jaga jaga jaa
15. Gwe mwanangu gwe gwa kina ulikuta ifwa	We mwanangu wa nne anzisha kilio
16. Gyo gya ngili igya matepa ighi ghikulila	Ndiyo wanaoshika fimbo wa mbele na matepa inayolia
17. Ghikumogha ghikuti twe bha kyala jhujhuswe akajhako ujhungi	Inayocheza na kusema sisi ndiyo miungu wenyewe hakuna mwingine
18. Kwa Mwaipungu tufwile tumalike	Kwa Mwaipungu tumekufa tumeisha
19. Gwe mwanangu gwe gwa kihano ulikuta ifwa	We mwanangu wa tano anzisha kilio
20. Gyo gya bheki igya lamba igya kunyuma ighi ghikulila ghikuti	Ndiyo wa nyuma wenye mikanda wanaokamilisha ngoma kwa nyuma inayolia na kusema
21. Ndalititi ndalititi	Ndalititi ndalititi
22. Kwa Mwakambonja tumekufa tumeisha	Kwa Mwakambonja tumekufa tumeisha

Jedwali 3.8: Tondozi Inayosifia Nguvu za Sihiri

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Uligwaki x 3	Najuta x3
2.	Gwe ngogha abhandu kakita, kabhondo	Wewe muuaji wa watu, kakita, Kabondo
3.	Gwe kafula ka ikungulu	Wewe kimfupa cha kunguru
4.	Ubhaghoghile abhanangu bho nguketa	Umeuwa wanangu nikiwa naona
5.	Injila jha kwenda jhili papa myangu	Na njia ya kupita ipo nyumbani kwangu
6.	Angwisa kukulasa ni ngwegho	Nitakuja kuchoma mkuki
7.	Jha mbwembwe kosakosa	Wenye makali kote kote
8.	Nanine bhonje x 2	Hata mimi naweza fanya hivyo x2
9.	Mmunda mukubhabha fijho kubhanangu abha ulile	Naumia sana moyoni kwa ajili ya watoto wangu uliowaua
10.	Nine bho nje bhati momumo aaaah twe bha nkajha	Hata mimi naweza kufanya hivyo aaaah sisi wa kijijini

Jedwali 3.9: Tondozi ya Kusifia Zao la Mgomba

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ikijhinja ko kandu kakulumba ku bhanyakyusa	Mgomba wa ndizi ni zao tukufu kwa Wanyakyusa
2.	Kungamu syake kiketelo ni findu tukubhombela	Kwa majina ni kioo na chakula twatumia
3.	Ikambani ingegho ni kambani silipo	Ndizi kisukari, mkono wa tembona mshale zipo
4.	Imbalagha fyo findu finunu kubhanyakyusa bhosa	Ndizi ndiyo chakula kizuri kwa Wanyakyusa
5.	Imbalagha fyo fyakulya fya kubweghi ulwiho lukufyusigwa	Ndizi ni chakula cha harusini kwa ajili ya kudumisha mila
6.	Kope kubhuko sikujapo bho ikyuma kikususigwa	Hata ukweni huwa zinapikwa wakati wa kulipa mahari
7.	Kufwa kyope kyo kijhabho kikutwaligwa	Msibani ni lazima kipelekwe
8.	Amaani sahani jha kabhalilo ni ndundu tukulila	Jani lake ni sahani na kijiko cha asili
9.	Ikijhinja bhikwimika munsebho linga isile undongosi	Mgomba husimikwa barabarani anapokuja kiongozi
10.	Lo luketi lwa kumfyusa undongosi gwabho	Kama ishara ya kumtukuza kiongozi wao
11.	Bhikusingula inyumba ni ndefu sya milisi	Wanapamba nyumba kwa kutumia mikeka ya migomba ukutani
12.	Ubhughulufu bha bhuhonisye kumilisi gya kijhinja	Ustadi mkubwa unaonyeshwa kwa kamba za migomba
13.	Bhikujenga ifibhagha fyabho amaani ni milisi bhikubhombela	Wanajenga nyumba za majani ya migomba wakitumia kamba za migomba
14.	Amaani ni milisi bhikughelekela ku Rungwe, kwa Kyela , Mbusokelo	Majani na kamba za migomba wanatumia kuelekea huko Rungwe, Kyela na Busokelo
15.	Amaani ga kijhinja findu fya ng`ombe , imbene ni ng`osi	Majani ya migomba ni chakula cha ng`ombe, mbuzi na kondoo
16.	Imbojhi jikunywama mwijhala bhakisu tungileka ukulima	Mboji hupatikana shambani wananchi tusiache kulima
17.	Ikijhinja bho bhukabhi kubhanyakyusa	Migomba ni utajiri kwa Mnyakyusa
18.	Imbombo ni ndalama kubhatubhi na bhakangale	Ni ajira vijana na wazee fedha hujipatia

19. Ubhulondo ni njala jhitikujhapo kulibhosa	Hakuna umaskini na wala njaa kwa wote
20. Tumanyile ukubyala , ikihinja kokandu ka ijholo	Tujifunze kupanda migomba ndiyo mmea wetu wa asili

Jedwali 3.10: Tondozi Inayosifia Mji

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Aaaaah! Kajhubhili, Mwang`onda, Maghila, Kajhubhili Mwaikeke.	Aaaaah Kajubili, Mwang`onda, Maghila Kajhubili, Mwaikeke
2.	Lilino, lilino x 6 mbabhule	Leo, leo x 6 niwaambie
3.	Kukwela ighali kwenda panandi panandi mwanangu	Umepanda gari unatembea taratibu mwanangu
4.	Ulimo nsumwike kwa mwakaleli, kufika kwa Mwandibhe kuti nfikile kwa Mwakaleli	Unadai unaenda Mwakaleli, umefika kwa Mwandibhe unadai umefika Mwakaleli
5.	Abhanino bhikuti Imwakaleli nywamu	Wenzio wanasema Mwakaleli ni kubwa
6.	Kuno bhalwilagha imbapa kwa Mwambapa mwanangu jwani ujhu akubhulile.	Kule walikokuwa wanagombania ngozi kwa Mwambapa ni nani kakuambia
7.	Imwakaleli nywamu mwanangu	Mwakaleli kubwa mwanangu
8.	Lilino lilino x6 gwendeghe panandi panandi linga gwineme mwanangu	Leo x 6 utembee taratibu ukiwa umeinama
9.	Kwa kufika pijhungwe	Utafika mji unaitwa Ijungwe
10.	Pijhungwe alipo mundu jhumo bhatighi Angetile, Kajigili Mbondelo	Ijungwe alikuwepo mtu mmoja;lijulikana kwa jina la Angetile, kajigili, Mbondelo
11.	Kangi endesyagha alindelefwa	Tena alikuwa dereva mwanangu
12.	Jho ujhu alimwene nkisu kila ukalalusye ukati pa Mbondelo popoki?	Ndiye alikuwa kiongozi wa eneo lile, ukifika kwenya mji huo
13.	Bhikwakutwala kumalafyale mbabhule kumitunda, mbabhule kwa kajhighili, mbabhule kwa Mbondelo, mbabhule pi jhungwe	Watakupeleka kwa chifu kwenye matunda, niwaambie kwa Kajigili, kwa Mbondelo, niwaambie Ijungwe
14.	Gwendeghe panandi panandi mwanangu ukasesemelege	Utembee taratibu kwa kuchechemea mwanangu
15.	Ukalobhoke kapondelo mwanangu!	Ukavuke mto Kapondelo mwanangu
16.	ukalobhokeghe Mwatisi	Ukavuke mto Mwatisi
17.	kwa kufika Nkandete, Nkisibha , Mmwela	Utafika Kandete, Kisiba, Mwela
18.	Alipo umundu jhumo twatighi Mwakatobe, Mwasyandile,	Alikuwepo mtu mmoja alijulikana kwa jina la Mwakatobe, Mwasyandile,

Kalejha, Mwakatobe	Kaleja,Mwakatobe
19. Umwana gwa bhanyafyale untimi gwa ng`ombe, jho mwene kisu kila ukalalusyege	Kutoka familia ya kichifu, mfugaji maarufu wa ng`ombe ndiyo kiongozi wa mji ule
20. Linga ufikile nkisu kila ukalalusyege	Ukifika kwenye mji huo uliza
21. Kulisu ipimba kuno bhikogha ulukama, mwanangu!	Kwenye nyasi fupi, wanakooga maziwa mwanangu
22. Ukalalusye ukati, mwe mfikile pa Mwakaleli?	Ukaulize kuwa nimefika Mwakaleli?
23. Linga bhakwamule pakuti ena ufikile	Ndiyo utasema nimefika
24. Po akuti ena mfikile kwa Mwakaleli	Ndiyo utasema nimefika
25. Naloli ngimba Imwakaleli nywamu mwanangu	Kweli kumbe Mwakaleli ni kubwa
26. Lilino! Lilino! Kukajha nsyukilwe mwe	Leo! Leo! Nimekumbuka sana nyumbani

Jedwali 3.11: Tondozi Inayokashifu Umalaya

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Andisa kwandisya kangi ne mwiniu	Sitakuja rudia tena mimi mwenzenu
2.	Ngubhakana x 2 ijhooo	Ninawakataza x 2 ijoooo
3.	Andisa kwandisya kangi ne mwiniu	Sitarudia tena mimi mwenzenu
4.	Ukwegha unkikulu unsung	Kuoa mwanamke aliyetoka kuvunja ungo
5.	Ujhu imile pa kipambagha	Mwenye kifua kilichosimama
6.	Ali na mabhele amanyonga	Mwenye matiti mazuri yaliyosimama
7.	Ilya gwise lilinkumela ingambaku ni sya sime	Baba yake akadai ng`ombe dume na sime
8.	Nisya matoki akasyaghanya	Na hela za ndizi, kumbe hajatambua
9.	Ngimba umwanake kibhusu kya mwaipene	Kumbe mtoto wake , ni choo cha Mwaipene
10.	Ikyo kalumyana ikyo pumba	Choo cha vijana, choo cha pumba
11.	Nanyonyilwe syene si sidilila	Nilitamani sidiria tu
12.	Itata x 2 ijhubha x 2	Baba ee x 2 mama ee x 2
13.	Ukalimbeleko ijhako ijha ntengo	Hukunipa hela zako
14.	Jilinkuti jilikubhuka kubhenye mwana	Nikatoa nikapeleka kwa wenye mtoto
15.	Ibhanya x 3	Jamani x 3
16.	Ne gwa nkajhaaaaa (ogho)	Mimi wa kijijini (haya)

Jedwali 3.12: Tondozi Inayosifia Kijiji Bora kwa Kilimo

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Lusungu ikisu kyangu ikinunu	Lusungo kijiji changu kizuri
2.	Ugwe gwe jubha gwangu	Wewe ni mama yangu
3.	Kundisya pakuti bhusiku	Unanilisha kila siku
4.	Ugwe Lusungo gwe gwa mfu unnunu	Wewe Lusungo mwenye udongo mzuri
5.	Umfu ughu gukwitika ifindu fyosa	Udongo unaokubali chakula cha kila aina
6.	Fikwitika ifilombe , amasyabhala, umpunga na matoki	Yanastawi mahindi, karanga, mpunga na ndizi
7.	Kumyitu kulusungo kubhubhisi ikyinja kyosa	Kwetu Lusungo ardhi ni mbichi mwaka mzima
8.	Kunyibhuko ijhi jikufuma pasi	Kuna chemichemi za asili
9.	Ubhutolwe bwa misi kumyitu bhukajhapo	Shida ya maji kwetu hakuna
10.	Kumyitu Kulusungo kulisu itali ngati mpiki undongoti	Kwetu Lusungo majani marefu kama mti wa mlingoti
11.	Kangi ubhusiku bhosa ing`ombe syitu situpile ngati fubhu sya mwitubhi ngolwa	Tena nyakati zote ng`ombe wetu ni wanene kama kiboko.

Jedwali 3.13: Tondozi Inayosifia Utendaji wa Kazi

Na.	Kinyakyusa	Kiswahili
1.	Ulwendo lo lwendo oohoo	Tabia ni tabia oohoo
2.	Ulwendo lwa ifumu ulwendo ohoo x2	Tabia ya <i>ifumu</i> tabia ohoo x2
3.	Ulwendo lwake ifumu lununu	Tabia yake <i>ifumu</i> ni nzuri
4.	Imigunda gyo mingi ikulima	Analima mashamba mengi
5.	Amabwese ghope hi! Ima	Mawese mengi mh! Hapana
6.	Nkabhi fijho gwa fyuma abhandu bhikubhuka pakusuma	Ni tajiri sana wa mali hata watu wanakwenda kuomba kwake
7.	Ikilo bho kikamalika ikulembuka	Kabla hakujapambazuka huwa anaamka
8.	Ikwenda ikubhuka kwa lembuka	Anatembea kwenda gulioni
9.	Ikula ifyuma fya kulundika ngati jhope gwa lembuka	Ananunua mali na kuhifadhi kama vile mtu wa gulioni
10.	Pamyake paliti po njini	Nyumbani kwake ni kama vile mjini
11.	Ubwingi bwa ifijhumba ifinini	Wingi wa vijumba vidogodogo
12.	Ni njila jhope jhikajha nini	Hata njia yake nayo si ndogo
13.	Jiliti nsebho kwa njini	Utafikiri vile barabara ya mjini
14.	Abhandu bha nkisu kyake bhikwifunila ukujapo kwake	Watu wake wanajivunia kuwepo kwake
15.	Papo bhununu ubhulongosi bwake,	Kwasababu uongozi wake ni mzuri,

muno ikubhalonga abha mu mmyake	hata jinsi anavyowahukumu watu wake
16. Ubwite bhope bhukantolamo siku	Hajawahi kushindwa vitani hata siku moja
17. Po abhandu bhikwisa ukundalusya ubwaghile kughu ubhusisya	Hata watu wanakuja kumuuliza kuwa umepata wapi umaarufu
18. Bhali nkwise nabha Mwakanusya	Walikuja na akina Mwakanusya
19. Alinkubhabhula inongwa isisya	Akawa anawaambia maneno ya kustaajabisha
20. Alinkuti akabhile kwa kyala uketeghe umwene ikubhatola	Akasema amepata kwa mungu ndiyo maana anawashinda
21. Kukali ko kuswiga kula ifika loli alinafyo kyala	Kukawa na mshangao mkubwa mungu kweli ni wa miujiza
22. Abhaswigisya bho bhangi mmyake	Akawa anawashangaza wengi
23. Bho bhikuketa imbombo syake	Wanavyoangalia kazi zake
24. Bhalinkunyonywa ukuti bhaje bho ulwake	Wakatamani kuwa kama yeye
25. Bhalinkutoligwa nkyeni mmyake	Wakashindwa mbele yake
26. Ifumu ujhu bho ikwenda bhalinkuti kimnyamana kikwenda	Ifumu huyo alipokuwa akitembea
27. Alinywamu ngati ngalamu	Alikuwa ni mkubwa kama simba
28. Ifilundi fyope alimpoloma	Miguu nayo ilikuwa mikubwa
29. Amabhoko ghope ghali ngati fyima	Mikono ilikuwa kama matako
30. Linga umbwene ubhaghile ukwima	Ukimwona utasimama kushangaa
31. Po loli umwene aghanigwe fijo nu Kyala	Yeye alipendwa sana na Mungu
32. Po alinkujha mwelu umbili ni ndumbula	Alikuwa safi wa mwili na roho
33. Bhosa bhalinkunyonywa nkwangala nagwe	Wote wakatamani kuongea naye
34. Bhakete imbombo sila	Waangalie kazi zake
35. Pope kyali kipegwa bhalinkutoligwa ijhooooo	Kwa sababu kilikuwa ni kipaji chake walishindwa ejhooooo